

TC.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İLAHİYAT ANABİLİM DALI
HADİS BİLİM DALI

MÜSLİM'İN *KİTÂBÜ'T-TEMYİZ*'İ VE HADİS İLMİ AÇISINDAN
DEĞERLENDİRİLMESİ

Yüksek Lisans Tezi

MUHAMMET İKBAL ASLAN

İstanbul, 2018

TC.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İLAHİYAT ANABİLİM DALI
HADİS BİLİM DALI

MÜSLİM'İN *KİTÂBÜ'T-TEMYİZ*'İ VE HADİS İLMİ AÇISINDAN
DEĞERLENDİRİLMESİ

Yüksek Lisans Tezi

MUHAMMET İKBAL ASLAN

DANIŞMAN: PROF. DR. ALİ AKYÜZ

İstanbul, 2018

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ

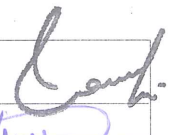
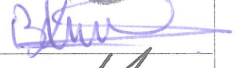
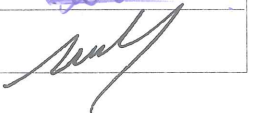
TEZ ONAY BELGESİ

TEMEL İSLAM BİLİMLERİ Anabilim Dalı HADİS Bilim Dalı TEZLİ YÜKSEK LİSANS öğrencisi MUHAMMET İKBAL ASLAN'nın MÜSLİM'İN KİTÂBÜ'T TEMYÎZİ VE HADİS İLMİ AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ adlı tez çalışması, Enstitümüz Yönetim Kurulunun 10.05.2018 tarih ve 2018-13/19 sayılı kararıyla oluşturulan jüri tarafından oy birliği / ~~oy çokluğu~~ ile Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Tez Savunma Tarihi 23 / 05 / 2018

Öğretim Üyesi Adı Soyadı

İmzası

1.	Tez Danışmanı	Prof. Dr. ALİ AKYÜZ	
2.	Jüri Üyesi	Prof. Dr. BEKİR KUZUDİŞLİ	
3.	Jüri Üyesi	Dr. Öğr. Üyesi MUSTAFA MACİT KARAGÖZOĞLU	

GENEL BİLGİLER

Adı ve Soyadı: Muhammet İkbâl Aslan

Anabilim Dalı: Temel İslam Bilimleri

Bilim Dalı: Hadis

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Ali Akyüz

Tez Türü ve Tarihi: Yüksek Lisans Tarihi – 2018

Anahtar Kelimeler: Müslim, *et-Temyîz*, illet, muâraza

ÖZET

İlelü'l-hadîs ilmine dair kaleme alınan eserlerin en önemlilerinden biri hiç şüphesiz Müslim'in *et-Temyîz*'idir. Müslim'in bu eseri yalnızca illetli hadisler hakkında bilgi veren bir eser değildir. Zira müellif eserde aslında illetli hadisler hakkında bilgi vermekten çok hadislerdeki illetlerin nasıl tespit edildiğini açıklamaktadır. Bu durum hem eserin içerisinde müellifin açıklamalarından hem de incelediği az sayıdaki hadisi detaylıca anlatmasından anlaşılmaktadır. *et-Temyîz*'in daha çok hadis tenkidine karşı eleştiri getirenlere bir cevap ve hadis tenkidini, anlayamayıp öğrenmek isteyenlere anlatmak için yazıldığı anlaşılmaktadır. Müteahhir dönemde dar anlamda kullanılan illet, mütekkadim dönemde daha geniş bir kullanım alanına sahiptir. Münekkitler rivayetlerdeki hata ve yanlışları rivayetleri birbirleriyle karşılaştırarak (muâraza) tespit etmekteydiler. Onlar bu yöntemle hem râvi hem de rivâyet hakkında hükme varmaktaydılar. Müslim de *et-Temyîz* boyunca bu yöntemi uygulamış ve bunun nasıl yapıldığını rivayetler üzerinden göstermiştir. Onun tenkit ettiği rivayetler hakkındaki yargıları, genellikle erken dönem hadis münekkitleri ile uyum içerisinde. Bu durum hadis tenkit faaliyetinin muâraza ile gerçekleştiği hususunu desteklemektedir.

GENERAL KNOWLEDGE

Name and Surname: Muhammet Ikbâl Aslan

Main Department: Basic Islamic Sciences

Department: Hadith

Supervisor: Prof. Dr. Ali Akyüz

Degree Awarded and Date: Master – 2018

Keywords: Muslim, *al-Tamyîz*, illa, muâradha

ABSTRACT

The *al-Tamyîz* of Muslim is undoubtedly one of the most important of the works that written about ilalü'l-hadith knowledge. This work of Muslim is not only a work that inform about the ilal of hadiths. Because in fact the author explains how identify of the illa in the hadith rather than inform about the ilal of hadiths in work. This situation appear both from the explains of the author in the work and from the detailed explanation of the few hadiths that he examined. It is understood that written to explain those who want to learn and not understand the hadith critique and *al-Tamyîz* is mostly an answer to those who bring criticism against the hadith critique. The illa which is used in narrow sense during the late period, has a wider area of use in early period. Critics were identify by comparing with each other (*muâradha*) the errors and mistakes in the narrative. In this way, they were making a decision about both the narrative and the narrator. Also Muslim is used this method throughout *al-Tamyîz* and showed how it was done by narrations. His judgments about the narrations that he criticized are generally in harmony with critics of early period hadith. This situation supports the fact that the hadith critique activity is actualized by *muâradha*.

İÇİNDEKİLER

ÖZET	I
ABSTRACT	II
İÇİNDEKİLER.....	III
ŞEMA LİSTESİ	V
KISALTMALAR.....	VI
ÖNSÖZ	1

GİRİŞ KONU, METOT VE KAYNAKLAR

I. KONU VE METOT	3
II. KAYNAKLAR.....	5

BİRİNCİ BÖLÜM *et-TEMYİZ*

I. Yazma Nüshası ve Neşirleri	12
A. YAZMA NÜSHASI	12
B. NEŞİRLERİ.....	13
1. Muhammed Mustafa el-A'zamî Neşri	13
2. Muhammed Subhî Hasan Hallâk Neşri	14
3. Muhammed b. Ali el-Ezherî Neşri	15
4. Abdülkâdir Mustafa el-Muhammedî Neşri.....	16
II. <i>et-Temyîz</i> 'in Müslim'e Aidiyeti ve Tarihî Serüveni	17
A. <i>et-Temyîz</i> 'in Müslim'e Aidiyeti	17
B. Tarihi Serüveni.....	23
1. <i>et-Temyîz</i> 'deki İhtisârlar.....	24
2. <i>et-Temyîz</i> Nüshasındaki Düşmeler	28
3. <i>et-Temyîz</i> 'in Tam Nüshasına Yönelik Atıflar	34
III. <i>et-Temyîz</i> 'in Muhteva Tahlili	36

İKİNCİ BÖLÜM *et-TEMYİZ*'İN HADİS İLMİ AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ

I. Bir Tenkit Yöntemi Olarak Muâraza	50
A. MUÂRAZAYLA RİVAYET HAKKINDA SONUCA VARMA.....	54
B. MUÂRAZAYLA RÂVİ HAKKINDA SONUCA VARMA	60
II. Müslim'in <i>et-Temyîz</i> 'deki Hadis Tenkit Metodu	70

A. İSNÂDIN FARKLILAŞTIĞI İLK TABAKADA HATAYI TESPİT ETMESİ	76
B. İSNÂDIN FARKLILAŞTIĞI YERDEN DAHA AŞAĞIDAKİ BİR TABAKADA HATAYI TESPİT ETMESİ	77
C. DESTEKLEYİCİ BİLGİLER KULLANMASI	82
D. ZİYÂDETÜ'S-SİKÂ İLE İLGİLİ GÖRÜŞLERİ	86
III. Müslim'in Muâraza Yöntemini Uygulaması ve Örnek Rivayetler.....	88
A. METNİ HATALI BULUNAN RİVAYETLER	89
1. Hz. Peygamber'in Ümmü Seleme'ye Kurban Bayramı Günü Sabah Namazıyla İlgili Emri	89
2. Kasâme Hadisi	93
B. İSNÂDİ HATALI BULUNAN RİVAYETLER.....	102
1. Mest Üzerine Mesh Hadisi	102
C. HEM İSNÂD HEM DE METNİ İLLETLİ BULUNAN HADİSLER.....	107
1. Hz. Peygamber'in Mescitte Oda Yaptırmasıyla İlgili Hadis	108
2. Teşehhüd Rivayeti	112
SONUÇ	117
KAYNAKÇA.....	122
EK-1:.....	131
A. 2. RİVAYETİN İSNÂD ŞEMASI.....	131
B. 11. RİVAYETİN İSNÂD ŞEMASI	132
C. 15. RİVAYETİN İSNÂD ŞEMASI.....	133
D. 17. RİVAYETİN İSNÂD ŞEMASI.....	134
E. 21. RİVAYETİN İSNÂD ŞEMASI	135
F. 24. RİVAYETİN İSNÂD ŞEMASI	136

ŞEMA LİSTESİ

Şema 1: <i>et-Temyîz</i> 'in İsnâd Şeması	21
Şema 2: Hz. Peygamber'in Ümmü Seleme'ye Kurban Bayramı Sabah Namazıyla İlgili Emri Hadisinin İsnâd Şeması.....	91
Şema 3: Kasâme Hadisinin İsnâd Şeması.....	94
Şema 4: Mest Üzerine Mesh Hadisinin İsnâd Şeması	104
Şema 5: Hz. Peygamber'in Mescitte Oda Yaptırmasıyla İlgili Hadisin İsnâd Şemâsı.....	110
Şema 6: Teşehhüd Rivayetinin İsnâd Şeması.....	113

KISALTMALAR

a.mlf.	: aynı müellif
<i>AİBÜİFD</i>	: Abant İzzet Baysal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
b.	: bin, ibn
bk.	: bakınız
<i>BÜİFD</i>	: Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
<i>DİA</i>	: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
dp.	: dipnot
<i>HÜİFD</i>	: Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
H.z.	: Hazreti
krş.	: karşılaştırınız
nşr.	: neşreden
ö.	: ölüm tarihi
s.	: sayfa
sy.	: sayı
terc.	: tercüme
ts.	: tarihsiz
v.dğr.	: ve diğerleri
vd.	: ve devamı
yy.	: yayın yeri yok

ÖNSÖZ

Hadis ilminin en zor konularından biri kabul edilen ilelü'l-hadîs ilmi birçok açıdan çalışılması gereken bir alandır. Son yıllarda ülkemizde tasvirî ve genel nitelikli bazı çalışmalar yapılmışsa da muhaddislerin bir rivâyeti nasıl tenkit ettikleri, hadislerdeki illetleri hangi yollarla tespit ettikleri hususlarında birçok araştırmaya duyulan ihtiyaç devam etmektedir.

Erken dönemde bazı muhaddislerin hadislerdeki illetlerin tespiti hususundaki ifadeleri, illet tespitinin daha çok keyfi bir şekilde gerçekleştiği şeklinde anlaşılmış ve bu anlayış günümüze kadar birçok çalışmada devam etmiştir. Halbuki muhaddislerin rivayetleri tenkit ederken takip ettiği yöntem incelendiğinde, onların bunu belli bir sistem içerisinde yerine getirdikleri görülür. Ancak muhtemelen bilindiği ve yaygın olduğu için özellikle erken dönemlerde muhaddisler takip ettikleri yöntemi detaylı bir şekilde eserlerinde açıklamamıştır. Bunun neredeyse tek istisnasının Müslim'in *et-Temyîz* adlı eseri olduğu söylenebilir. Zira oldukça erken bir tarihte dönemin önde gelen muhaddislerinden Müslim, *et-Temyîz* adlı eserinde, muhaddislerin hadis tenkit yöntemini etraflı bir şekilde açıklayıp bunun pratiğini rivâyetler üzerinde göstermiştir. Muhaddislerin hadislerdeki illetleri nasıl tespit ettiklerini, onların bir rivayeti nasıl tenkit ettiklerini gösteren ender çalışmalardan biri olan *et-Temyîz*'i konu edinen bu tez bir giriş, iki ana bölüm, sonuç ve bir ek bölümünden oluşmaktadır. Giriş Bölümü'nde tezin konusu, metot ve kaynakları hakkında bilgi verilmiştir.

Birinci Bölüm'de *et-Temyîz*'in nüsha ve neşirleri tanıtılmış, eserin müellife aidiyeti incelenip nüshanın tarihî serüveni incelenmiştir. Daha sonra eser tasvirî bir şekilde anlatılıp yazım amacı ve muhatapları incelenmiş ve eserin önceki literatürden hangi noktalarda ayrıldığı tespit edilmeye çalışılmıştır.

İkinci Bölüm'de ilk olarak illetin kısaca tarifi verilip hadislerde bulunan illetin nasıl tespit edildiği sorusuna cevap aranmıştır. Daha sonra hem Müslim'in *et-Temyîz* boyunca uyguladığı hem de hadis münekkitlerinin tamamı tarafından yaygın bir şekilde kullanılan muâraza metodu incelenmiştir. Sonrasında Müslim'in *et-Temyîz*'deki yöntemi teorize

edilmeye çalışılıp zikredilen hususların daha net anlaşılması için eserden belirli kriterlerle beş örnek detaylıca işlenmiştir.

Sonuç Bölümü'nde tezde ulaşılan kanaatler özetlenip illet konusunda ne tür çalışmalar yapılabileceğine dair teklifler sunulmuştur.

Ek Bölümü'nde ise Müslim'in *et-Temyîz*'deki yönteminin teorize edildiği kısımda atıf yapılan rivayetlerin isnâd şemaları yer almaktadır.

Bu tezin ortaya çıkmasında birçok kimseye teşekkür borçluyum. Tezin danışmanlığını üstlenen, tez boyunca beni teşvik edip kritik yönlendirmelerde bulunan sayın hocam Prof. Dr. Ali Akyüz'e teşekkürlerimi sunarım. Tez jürisinde yer alan, eleştiri ve tavsiyeleriyle teze önemli katkılarda bulunan değerli hocalarım Prof. Dr. Bekir Kuzudişli ve Dr. Öğr. Üyesi M. Macit Karagözoğlu'na; hem lisans yıllarımda hem de sonrasında bir hoca ve ağabey olarak üzerimde pek çok emeği bulunan, tez boyunca her konuda kendisiyle istişare etme imkanı bulduğum, tezimin tamamını okuyarak bana rehberlik eden Dr. M. Enes Topgül'e şükranlarımı sunarım. Tezin tamamını okuyup eleştiri ve tavsiyelerde bulunan tezle ilgili her konuda kendisiyle istişare ettiğim Arş. Gör. Ömer Faruk Maden'e; özellikle fikhî içerikli hadislerin anlaşılmasında yardımlarını esirgemeyen Arş. Gör. Müddessir Demir'e teşekkür ederim. Ayrıca Araştırmacı Yetiştirme Projesi (AYP) kapsamında sağladıkları imkanlar dolayısıyla TDV İSAM yöneticileri ve kütüphane görevlilerine teşekkür ederim.

Muhammet İkbâl Aslan

Fatih 2018.

GİRİŞ

I. KONU ve METOT

Hadis ilmi, Hz. Peygamber'den nakledilen hadislerin aslına uygun olarak muhafazası ve sonraki nesillere aktarılması için erken dönemlerden itibaren sistemleşmiş ve birçok alt branşlara ayrılmış çok yönlü bir ilimdir. Tarihî süreçte Hz. Peygamber'den nakledilen hadisler kayıt altına alındığı gibi zamanla değişik sebeplerden ötürü hadislerde meydana gelen hataları ya da Hz. Peygamber adına uydurulan hadisleri ayırma hususunda da önemli çabalar sarf edilmiştir. Hadis münekkitleri, Hz. Peygamber'den nakledilen her bilgiyi dikkatle incelemiş, bunların doğrusu ile yanlışını birbirinden ayırmaya çalışmışlardır. Müteahhirûn döneminde “dış görünüşü itibariyle hadiste bulunan ve hadisin sıhhatini zedeleyen gizli kusur” olarak tarif edilse de mütekaddimûn tarafından daha geniş bir anlamda kullanılan illet ve ilel ilmi, bu sebeple hadis münekkitleri tarafından erken dönemlerden itibaren ayrı bir ihtisâs alanı olarak üzerinde mesai harcanan ilmî bir uğraşı olmuştur. Şu'be b. el-Haccâc ile sistematik anlamda temelleri atılan ilelü'l-hadîs ilmine dair klasik literatürde birçok eser bulunmaktadır. Özellikle hicrî 3. asır ve sonrasında Ali b. el-Medîni'ye (ö. 234/848-9) ait *el-İlel*, Yahya b. Maîn'e (ö. 233/848) ait *et-Târih ve'l-ilel*, Ahmed b. Hanbel'e (ö. 241/855) ait *el-İlel ve ma'rifetü'r-ricâl*, Tirmizî'nin (ö. 279/892) büyük ölçüde hocası Buhârî'ye (ö. 256/870) sorduğu sorulardan oluşan *el-İlelü'l-kebîr*'i, İbn Ebû Hâtim'in (ö. 327/938) Ebû Zûr'a (ö. 264/878) ve Ebû Hâtim'e (ö. 277/890) sorduğu sorulardan oluşan *el-İlel*'i ve Dârekutnî'nin (ö. 385/995) *el-İlelü'l-vâride*'si bu alanın öncü eserlerinden ve başat kaynaklarındandır. Zira gerek klasik dönemde hadis usûlü müellifleri, gerekse modern dönemde illet ve ilel türüne dair yapılan akademik çalışmaların birçoğunda ilel ilminin ve literatürünün öncü şahsiyetleri ve eserleri arasında sık sık yukarıda bahsedilen müellifler ve eserleri gündeme getirilmiştir. Ancak hicrî 3. asırda yaşamış en önemli muhaddislerden biri olan Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî'nin (ö. 261/875) hadis tenkidinin keyfiyeti hakkında çok önemli bilgiler içeren *et-Temyîz* pek fazla gündeme getirilmemekte, yer yer Müslim'in illetle ilgili bu eserinin varlığı belirtilse de içeriğine dair hemen hemen hiçbir şey söylenmemektedir. Halbuki *et-Temyîz*'den hareketle muhaddislerin hadis tenkit yöntemlerinin ve onların illet tespitinin keyfiyeti hakkında önemli bilgiler elde etmek mümkündür.

Bu çalışma hadis münekkitlelerinin hadis tenkit faaliyetinin nasıl ve hangi yöntemle yapıldığına dair önemli bilgiler içeren *et-Temyîz*'i konu edinmektedir. Kitap merkezli çalışmalarda sıklıkla rastlanılan kitabın tasvirî bir anlatımını hedeflemeyen bu tez, bir giriş, iki bölüm, sonuç ve ek kısımlarından oluşmaktadır. İslâm dünyasında hem klasik dönemde hem de modern dönemdeki akademik çalışmalarda Müslim üzerine birçok çalışmalar yapılmış, bu çalışmaların neredeyse tamamında Müslim'in biyografisi ele alınıp incelenmiştir. Bu sebeple tezde Müslim'in hayatı ve eserleri gibi hususlara temas edilmemiştir.

Birinci Bölüm'de, *et-Temyîz*'in nüshası ve neşirleri tanıtılmıştır. Ulaşılabilen dört farklı neşir incelenmiş, bunların arasından Abdülkâdir Mustafa el-Muhammedî neşri çalışmada esas alınmış, yer yer bu neşirdeki problemleri gidermek için Muhammed b. Ali el-Ezherî neşrinden istifade edilmiştir. Bu bölümde *et-Temyîz*'in Müslim'e ait olup olmadığı hem bibliyografik eserlerden hem de Müslim sonrası literatürdeki atıflardan hareketle tespit edilmeye çalışılmıştır. Bölümün “Tarihi Serüveni” başlığı altında ilk olarak günümüze ulaşan yazma nüshadaki ihtisâr ve düşme gibi problemler incelenmiş ve kitabın tam haliyle günümüze ulaşıp ulaşmadığı sorusuna cevap aranmıştır. Sonrasında ilgili başlık altında kitabın hangi yüzyıla kadar tam haliyle geldiği, Müslim sonrasındaki literatürdeki atıflardan yola çıkarak tespit edilmeye çalışılmıştır. Bu atıflar Şâmile ve Cevâmî‘u’l-Kelim gibi bilgisayar programlarından taranmış, taramada “*Temyîz*”, “*et-Temyîz*”, “*Kitâbü’t-Temyîz*”, “*Kale/zekera/hakeme/yekûlü Müslim fî Temyîzihi/fî Kitâbi’t-Temyîz/fî’t-Temyîz*” gibi kelimeler esas alınmış bunların yanında herhangi bir bilginin gözden kaçmaması için yalnızca “*Kâle/zekera/hakeme/yekûlü/ Müslim*” ifadeleriyle de taramalar yapılmıştır. Bölümün “*et-Temyîz*'in Muhteva Tahlili” adlı son başlığında kitabın yazılma sebebi, amacı, muhatapları ve tasvîrî bir tanıtımından sonra eserin kaynakları, sonraki literatürdeki konumu ve önceki literatürden ayrılan yönlerine temas edilmiştir.

Tezin İkinci Bölümü'nde ilk olarak illetin tanımı üzerinde kısaca durulmuş, ardından hadislerdeki illetlerin nasıl tespit edildiği tartışılmıştır. “Bir Tenkit Yöntemi Olarak Muâraza” başlığı altında erken dönem hadis münekkitleleri tarafından yaygın olarak kullanılan “muâraza” yöntemi incelenmiştir. Fakat muhaddislerin yaygın bir şekilde kullandığı bu yöntem, hala etraflı bir çalışmaya konu olmamıştır. Bir yüksek lisans tezi olması sebebiyle, muâraza bu çalışmada genel hatlarıyla tanıtılıp muhtasar bir şekilde

işlenmiş, Müslim'in uyguladığı yöntemin diğer hadis münekkitleri tarafından kullanılıp kullanılmadığı tartışılmıştır. “Müslim'in *et-Temyîz*'deki Hadis Tenkit Metodu” başlığı altında müellifin eser boyunca uyguladığı yöntem teorize edilmeye çalışılmış ve örneklerle açıklanmıştır. Çalışmanın “Müslim'in Muâraza Yöntemini Uygulaması ve Örnek Rivayetler” başlığı altında ise bir önceki başlıkta teorize edilen bilgilerin daha net anlaşılması için eserde illetli kabul edilen bazı hadisler etraflı bir şekilde incelenmiştir. Bu başlık altında eserdeki bütün hadislerle yer verilmemiş, müellifin metodunu yansıtmada yeterli olduğu düşünülen beş örnek belirli kriterlerle seçilmiştir. Bu örneklerin anlatımında ilk olarak müellifin hareket tarzı yansıtılmaya çalışılmış, kendisinden önceki, çağdaşı ve kendisinden sonraki hadis münekkitlerinin ilgili hadis hakkındaki görüşleri tespit edilmiştir.

Çalışmanın Ek Bölümü'nde ise Müslim'in hadis tenkit metodunun teorize edilmeye çalışıldığı bölümde değinilen hadislerin isnâd şemaları yer almaktadır. Bu şemalar metnin bütünlüğünü bozmaması için metin içerisinde değil ek bölümünde verilmiştir. Tabloda kırmızıyla işaretlenen bölümler hata yapan râviyi; yeşil ile işaretlenen bölümler ise doğru isnâdları göstermektedir. Müslim'in *et-Temyîz*'de sadece bir kısmını zikrettiği isnâdlar, *Sahîh*'te yer alması durumunda *Sahîh*'ten alınıp tamamlanmıştır. Ancak ilgili isnâdlar *Sahîh*'te de bulunmuyorsa diğer hadis kaynaklarından tespit edilmiştir. Bu isnâdlarda Müslim'in zikrettiği kısımlardaki râviler açıkça yazılmış, bu râvilerden sonrası ise hadisin bulunduğu kaynağın müellifine kadar kesik çizgilerle gösterilmiştir.

Çalışmada genel olarak *et-Temyîz*'in günümüze orijinal haliyle ulaşip ulaşmadığı, yazılma amacı, muhatapları, önceki literatürden hangi açılardan ayrıldığı, müellifinin eser boyunca takip ettiği yöntemin ne olduğu ve bu yöntemin diğer hadis münekkitleri tarafından kullanılıp kullanılmadığıyla ilgili sorulara cevap aranmaktadır.

II. KAYNAKLAR

Tezin Birinci Bölümü'nde değinilen nüshanın özellikleri yazım tarihi gibi hususlarda ulaşılabilen neşirlerin girişlerinden önemli ölçüde istifade edilmiştir. “*et-Temyîz*'in Müslim'e Aidiyeti” ve “Tarihî Serüveni” başlıklarında başta Nedîm'in *Fihrist*'i olmak üzere bibliyografik eserler, târih-tabakât ve terâcim türü klasik kaynaklar ve bunların dışında İslâmî ilimlerin hemen her konusundaki kaynaklar taranmıştır.

Tezin İkinci Bölümü'nde illetin tanımı ve tespiti gibi hususlarda Hâkim en-Neysâbü'rî'nin (ö. 405/1014) *Ma'rifetü ulûmî'l-hadîs*'i başta olmak üzere günümüze kadar olan hadis usulü eserlerinin hemen hemen hepsinin illet bahislerinden faydalanılmıştır. Çalışmada illetle ilgili modern çalışmalardan da istifade edilmiştir. Bunlara örnek olarak Mâhir Yâsin Fahl'ın *Eseru ileli'l-hadîs fî ihtilâfî'l-fukahâ*'sı,¹ Hamza el-Melîbârî'nin *el-Hadîsü'l-ma'lûl*'ü² ve Muhittin Düzenli'nin *Hadislerde Gizli Kusurlar -İllet ve Şâz-*³ verilebilir. Yukarıda değinildiği üzere hadis münekkitletlerinin muâraza yöntemiyle ilgili etraflı bir akademik çalışma halen bulunmamaktadır. Tespit edilebildiği kadarıyla konuyu modern dönemde en kapsamlı çalışan M. Mustafa el-A'zamî'dir (ö. 2017). Onun *et-Temyîz*'e giriş mahiyetinde yazdığı *Menhecü'n-nakd inde'l-muhaddisîn*⁴ adlı eseri bu alandaki en önemli çalışmadır. Müstakil olarak muârazayla ilgili kaleme alınan bir makale ve bir kitap daha bulunmaktadır. Nâfiz Hüseyin Hammâd ve Hibe Gâzî Ferecullah'ın "Ehemmiyyetü'l-Muârazâ inde Nukkâdî'l-Hadîs" adlı makalesi,⁵ A'zamî'nin yukarıda işaret edilen eseriyle büyük oranda benzerlik gösterir. İlgili makale A'zamî'nin teorize etmeye çalıştığı bölümlerin üzerine bir şey koyamadığı gibi örnek çeşitliliği olarak da *Menhecü'n-nakd*'a fazla bir ilavede bulunamaz. İbrahim b. Abdullah el-Lâhim'e ait *Mukârenetü'l-merviyyât* adlı iki ciltlik çalışma⁶ ise A'zamî'nin eserine nispetle daha fazla örnek içerse de, Lâhim'in muârazayı teorize etme hususunda A'zamî'den daha başarılı olduğu söylenemez. Bu tezin muârazayla ilgili bölümünde örnekler hususunda bu üç eserden faydalanılmıştır. Ayrıca konuyla ilgili M. Enes Topgöl'ün şahsî notlarından da istifade edilmiştir.

et-Temyîz'den seçilen örneklerin anlatıldığı kısımda başta Yahya b. Maîn'in *et-Târîh*'i, Ahmed b. Hanbel'in *el-İlel ve ma'rifetü'r-ricâl*'i, Tirmizî'nin *el-İlelü'l-kebîr*'i, İbn Ebû Hâtim'in *el-İlel*'i ve Dârekutnî'nin *el-İlelü'l-vâride*'si olmak üzere klasik ilel

¹ Mâhir Yasin Fahl, *Eseru ileli'l-hadîs fî ihtilâfî'l-fukahâ*, Ammân: Dâru Ammâr 1420/2000.

² Hamza el-Melîbârî, *el-Hadîsü'l-ma'lûl -kavâ'id ve davâbit-*, Beyrût: Dâru İbn Hazm 1416/1996.

³ Muhittin Düzenli, *Hadiste Gizli Kusurlar -İllet ve Şâz-*, İstanbul: İSAM 2016.

⁴ M. Mustafa el-A'zamî, *Menhecü'n-nakd inde'l-muhaddisîn*, Mektebetü'l-Kevser 1410/1990. Eser Türkçeye *Muhaddislerin Hadis Tenkit Yöntemi* (trc. M. Enes Topgöl – M. İkbâl Aslan, İstanbul: Beka Yayınları 2017) ismiyle tercüme edilmiştir.

⁵ Nâfiz Hüseyin Hammâd - Hibe Gâzî Ferecullah, "Ehemmiyyetü'l-Muârazâ inde Nukkâdî'l-hadîs", *Mecelletü'd-dirâseti'l-İslâmiyye*, c. 25, 1434/2013, s. 15-57.

⁶ İbrahim b. Abdullah el-Lâhim, *Mukârenetü'l-merviyyât*, I-II, Beyrût: Müessesetü'r-Reyyân 1433/2012.

kaynakları taranmıştır. Bunların dışında müteahhir dönemdeki hadisçilerin görüşlerini tespit etmek amacıyla şerh türü eserler başta olmak üzere hadis alanındaki diğer kaynaklar taranmıştır.

Müslim'in hadis tenkitçiliği üzerine yapılan çalışmalar onun *Sahîh*'i üzerine yoğunlaşır. Bu konuda Muhammed Tavâlibe'nin *el-İmâm Müslim ve menhecuhû fî Sahîhihi*,⁷ Âşur Dihni'nin *Menhecü'l-İmâm Müslim b. el-Haccâc fî zikri'l-ahbârî'l-mu'allele min hilâli Kitâbihî el-Câmi'i's-sahîh*,⁸ Melîbârî'nin *Abkariyyetü'l-İmâm Müslim fî tertibi ehâdisi Müsnedihî es-Sahîh*,⁹ Rebî' b. Hâdi' el-Medhalî'nin *Menhecü'l-İmâm Müslim fî tertibi Kitâbihî es-Sahîh*,¹⁰ Meşhûr Hasan Mahmûd Selmân'ın *Müslim b. el-Haccâc -sâhibü'l-Müsne'di's-sahîh ve muhaddisü'l-İslâmi'l-kebîr*,¹¹ Huzeyfe Şerîf el-Hatîb'in "el-İmâm Müslim ve menhecuhû fî ta'lîlî'l-esânîd" adlı makalesi,¹² Abdurrahman Kurt'un *Sahîh-i Müslim Mukaddimesinin Hadis İlmi Açısından Değerlendirilmesi* adlı yüksek lisans tezi¹³ ve Muhammed Avvâme'nin *Hazfu tarafîn mine'l-hadîsi'l-vâhid ihtisâren lehû ev i'lâlen* ile birlikte yayımlanan *Min menheci'l-İmâm Müslim fî ardi'l-hadîsi'l-mu'allel fî Sahîhihi*¹⁴ adlı eserleri zikredilebilir. Bu çalışmalar isimlerinden de anlaşıldığı üzere daha çok *Sahîh* üzerine kaleme alınan modern çalışmalardır. Ancak özellikle tezin *Sahîh*'le bağlantılı olan kısımlarında bu çalışmalardan istifade edilmiştir. Müslim'in hadis tenkitçiliğiyle Belal Abu'l-Alabbas'ın "The Principles of Hadith Criticism

⁷ Muhammed Tavâlibe, *el-İmâm Müslim ve menhecuhû fî Sahîhihi*, Ammân: Dâru Ammâr 1421/2000.

⁸ Âşur Dihni, *Menhecü'l-İmâm Müslim b. el-Haccâc fî zikri'l-ahbârî'l-mu'allele min hilâli Kitâbihî el-Câmi'u's-sahîh* (yayımlanmamış yüksek lisans tezi), Batna 1426/2005.

⁹ Hamza el-Melîbârî, *Abkariyyetü'l-İmâm Müslim fî tertibi ehâdisi Müsnedihî es-Sahîh*, Beyrut: Dâru İbn Hazm 1418/1997.

¹⁰ Rebî' b. Hâdi el-Medhalî, *Menhecü'l-İmâm Müslim fî tertibi Kitâbihî es-Sahîh ve dahdu şubuhât havlehû*, 1408/1988.

¹¹ Meşhûr Hasan Mahmûd Selmân, *el-İmâm Müslim sâhibü'l-Müsne'di's-sahîh ve muhaddisü'l-İslâm el-kebîr*, Dimeşk: Dâru'l-Kalem 1414/1994.

¹² Huzeyfe Şerîf el-Hatîb, "el-İmâm Müslim ve Menhecuhû fî ta'lîlî'l-esânîd", *HÜİFD*, sy. 26, 2011, s. 175-202.

¹³ Abdurrahman Kurt, *Sahîh-i Müslim Mukaddimesinin Hadis İlmi Açısından Değerlendirilmesi* (yayımlanmamış yüksek lisans tezi) Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü 2013.

¹⁴ Muhammed Avvâme, *Min menheci'l-İmâm Müslim fî ardi'l-hadîsi'l-mu'allel fî Sahîhihi* (Hazfu tarafîn mine'l-hadîsi'l-vâhid ihtisâren ev i'lâlen ile birlikte), Cidde: Dâru'l-Yüsr – Dâru'l-Minhâc 1438/2017

in the Writings of Al-Shâfi'î and Muslim” adlı bir makalesi¹⁵ yayımlanmıştır. Şâfiî (ö. 204/820) ve Müslim’in hadis tenkit yöntemlerinin mukâyesesini konu edinen makalede önceki çalışmalarda olduğu gibi yazar, Müslim’in *et-Temyîz*’inden daha çok *Sahîh*’i ile ilgilenir. Halbuki kanaatimizce Müslim’in hadis tenkit metodu için ilk müracaat edilecek yer *Sahîh* değil *et-Temyîz* olmalıdır. Bunun yanısıra yazar, Müslim’in hadis tenkit yönteminden daha çok onun hadis tenkidine bakışının konu edinir. Buna rağmen Müslim’in hadis tenkit yönteminin büyük oranda isnâdların/hadislerin birbirleriyle karşılaştırılması üzerine kurulu olduğunu, bunun yanında râviler hakkında önceki münekkitlerin yorumlarını da kabul ettiğini ifade etmiştir.¹⁶ Hem Şâfiî’nin hem de Müslim’in isnâdları birbirleriyle karşılaştırıp bir sonuca vardığını belirten yazar, Şâfiî’nin çelişki durumunda neshe başvurduğunu nesh söz konusu değilse o zaman rivayetler arası bir tercihe gittiğini, Müslim’in ise nesh teorisine başvurmadan isnâdlar arasında bir tercih yaptığını, bu sebeple de Şâfiî’nin teorilerinin daha gelişmiş olduğunu belirtir.¹⁷ Sonuç olarak bu makale sadece Müslim’in bir hadisi tenkit ederken “isnâd karşılaştırması yaptığı”nı söylemektedir. Ayrıca Müslim’in hadis tenkitçiliğine dair Salâhüddîn b. Ahmed el-İdlibî’nin *Menhecü’l-İmâmeyn el-Buhârî ve Müslim fî i’lâli’l-merviyyât*¹⁸ adlı eseri bulunmaktadır. Ancak yazarın bu eserinin büyük bir kısmı Müslim’den çok Buhârî’nin yöntemini içermektedir. Müslim’e ait olan bölümlerin ise neredeyse tamamı *et-Temyîz*’den aktarılan doğrudan alıntılardan oluşmaktadır. Dolayısıyla bu çalışma da, Müslim’in hadisleri ta’lîl etme yöntemini anlamada yetersiz kalmaktadır.

et-Temyîz’i doğrudan konu edinen iki yüksek lisans tezi ile bir makale bulunmaktadır. Irâk’ta Fuâd Seyfullah Cimşîr tarafından yapılan *Menhecü’l-İmâm Müslim fî Kitâbihî et-Temyîz* adlı çalışmaya¹⁹ ulaşmak mümkün olmamıştır. *et-Temyîz*’le ilgili Mustafa Taş tarafından kaleme alınan “Müslim’in Kitâbu’t-Temyîz Adlı Eserinde Hadis

¹⁵ Belal Abu’l-Alabbas, “The Principles of Hadith Criticism in the Writings of Al-Shâfi’î and Muslim”, *Islamic Law and Society*, 2017, 311-35.

¹⁶ Belal Abu’l-Alabbas, “The Principles of Hadith Criticism in the Writings of Al-Shâfi’î and Muslim”, s. 328.

¹⁷ Belal Abu’l-Alabbas, “The Principles of Hadith Criticism in the Writings of Al-Shâfi’î and Muslim”, s. 330.

¹⁸ Salâhüddîn b. Ahmed el-İdlibî, *Menhecü’l-İmâmeyn el-Buhârî ve Müslim fî i’lâli’l-merviyyât*, Dâru’l-Feth 1435/2014.

¹⁹ <http://www.iraqnla-iq.com/opac2/fullrecr.php?nid=16769&hl=ara> (erişim tarihi: 02.05.2018).

Tenkit Örnekleri” adlı makale²⁰ ise *et-Temyîz*’in içerisinde seçilen bazı örneklerin doğrudan tercümesi dışında herhangi bir şey içermemektedir.

Tez konusunun belirlenip bir müddet üzerinde çalışıldıktan sonra Mehmet Çilek tarafından -muhtemelen aynı zamanlarda başlanan- *İmam Müslim ve Kitâbü’t-Temyîz Adlı Eseri* adlı tezin çalışıldığı fark edilmiştir. *et-Temyîz* gibi önemli bir eser üzerine ülkemizde birden fazla çalışmanın bulunmasının bir kayıp olmayacağı düşüncesiyle teze devam edilmiştir. Çalışmamızın önemli bir bölümü bittikten sonra ilgili tez savunulmuş ve hemen ardından da aynı isimle kitap olarak neşredilmiştir.²¹ Ancak Çilek’in bu tezi birçok problemi barındırmaktadır. İki bölüm halinde hazırlanan tezin ilk bölümünde kitabın nüshası, neşirleri ve Müslim’e aidiyeti incelenir. Fakat bu bölümdeki bilgiler, kitabı neşreden muhakkiklerin önsözlerinin üzerine herhangi bir şey eklememektedir. Tezin ikinci bölümünde ise yazar, *et-Temyîz*’deki her bir rivayeti teker teker inceleyeceğini söyleyip bölümü bu rivayetlerin etraflı tercüme ve anlatımına tahsis etmiştir. Yazar tezinin girişinde araştırmasının temel amacının *et-Temyîz*’de yer alan problemleri Müslim’in nasıl değerlendirdiği ve bu değerlendirme esnasında müellifin nasıl bir yöntem uyguladığını tespit etmek olduğunu belirtse de,²² bu yöntemi yalnızca satır aralarında ve birkaç cümleyle geçiştirir. Bu cümleler de sadece Müslim’in hadisleri birbirleriyle karşılaştırdığına dairdir. Örneğin onun Müslim’in eserindeki yöntemine dair ifadelerinden biri şöyledir:

“Müslim bu eserde karşılaştırmalı bir yöntem takip etmiş, rivayetleri mukayese ederek çeşitli sonuçlara ulaşmıştır. Hadis usulünde şaz-mahfuz, ma’ruf-münker karşılaştırılması yapılarak sahih ile zayıf birbirinden ayrılıyor ve buna göre hadis hakkında hüküm veriliyorsa, Müslim’in de *Kitâbü’t-Temyîz*’deki usulü illetli rivayetler ile diğerlerinin karşılaştırılmasıyla bir neticeye ulaşmak olmuştur.”²³

Mezkur eserin bu ve benzeri birtakım problemlerinin incelemesini bir başka yazıya bırakarak, eserde Müslim’in metoduna dair yer alan cümlelerin yukarıdaki alıntının daha

²⁰ Mustafa Taş, “Müslim’in Kitâbü’t-Temyîz Adlı Eserinde Hadis Tenkit Örnekleri”, *Hikmet Yurdu*, X, sy. 19, 2017/1, s. 127-39.

²¹ Mehmet Çilek, *İmam Müslim ve Kitâbü’t-Temyîz Adlı Eseri*, Ankara: Fecr Yayınları 2017.

²² Çilek, *İmam Müslim ve Kitâbü’t-Temyîz Adlı Eseri*, s. 11.

²³ Çilek, *İmam Müslim ve Kitâbü’t-Temyîz Adlı Eseri*, s. 47.

ötesinde olmadığı ifade edilmelidir. Sonuç olarak Çilek'in bu çalışması da *et-Temyîz*'in anlaşılması için yeterli değildir.

BİRİNCİ BÖLÜM

et-TEMYİZ

I. Yazma Nüshası ve Neşirleri

A. Yazma Nüshası

İmam Müslim'e (ö. 261/875) atfedilen *et-Temyîz* adlı eserin günümüze ulaşabilen tek bir yazma nüshası bulunmaktadır.²⁴ Dimeşk'teki Zahirîyye Kütüphanesi'nde bulunan söz konusu yazma,²⁵ kitabın tüm neşirlerinde esas alınan yegâne nüshadır.²⁶ Oldukça eski ve tek olması sebebiyle Zahirîyye Kütüphanesi idaresi 1347/1928 yılında Muhammed Sâdık Fehmî b. es-Seyyid Emîn el-Fâlih'e nüshayı çoğalttırmıştır. Bu çoğaltılan nüsha da Zâhirîyye Kütüphanesi'nde bulunmakta, ayrıca bir kopyası Pakistan'daki Râşidiyye Kütüphanesi'nde yer almaktadır.²⁷ Yazma nüshanın yazım tarihi hakkında farklı değerlendirmeler bulunur. Elbânî (ö. 1999) yazma nüshanın son derece eski olduğunu, muhtemelen müellifin hayatında yazıldığını söylerken,²⁸ Muhammed Mustafa el-A'zamî (ö. 2017), nüshanın 4./10. yüzyılda, muhtemelen kitabın râvisi Mekkî b. Abdân'ın (ö. 325/936) hayatında yazıldığını ifade eder.²⁹ Fuad Sezgin ise yazım tarihini 6./12. yüzyıla kadar götürmektedir.³⁰ Bu tarihlerden birini tercih etmek güçtür. Zira nüshada yazım tarihine dair herhangi bir işaret bulunmayıp müstensih'in ismi gibi bilgiler de yer almaz.

15 varaktan oluşan nüshanın bir sayfasında yaklaşık olarak 20-5 satır bulunur. Müstensih'in, nüshayı bugün için yaygın olan Arapça yazım kurallarından farklı bir şekilde kaleme aldığı³¹ ve birçok yerde Arapçadaki i'râb kurallarına dikkat etmediği görülür.³² Elbânî'nin de ifade ettiği gibi nüshanın ilk varağı kaybolmuş daha sonra 7./13. ve 8./14. yüzyılın yazımına benzer bir yazıyla tekrar yazılıp kitaba eklenmiştir.³³ Yazmanın ilk varağında problem olduğu gibi sonlarında da bazı müşkiller bulunmaktadır. Zira kitabın

²⁴ Fuad Sezgin, *Târîhu't-türâsi'l-Arabî* (trc. Mahmud Fehmi Hicâzî), I, 277.

²⁵ Müslim, *et-Temyîz*, Zâhirîyye Kütüphanesi, Mecmua 11.

²⁶ Her ne kadar *el-Fihrusü's-şâmil*'de eserin Karl Marx Kütüphanesi'nde bir başka nüshasının bulunduğu belirtiliyorsa da (*el-Fihrusü's-şâmil -el-hadîsü'n-nebevî eş-şerîf ve ulûmuhû ve ricâluhû-*, I, 413), adı geçen kütüphanede yazmanın bulunmadığı tespit edilmiştir.

²⁷ Müslim, *Kitâbü't-Temyîz* (Ezherî), s. 25 (nâşirin girişi); Müslim, *el-Evvel min Kitâbi't-Temyîz* (Muhammed Subhî Hasan Hallâk), s. 11 (nâşirin girişi).

²⁸ Elbânî, *Fihrist*, s. 546.

²⁹ Müslim, *Kitâbü't-Temyîz* (A'zamî), s. 160 (nâşirin girişi).

³⁰ Fuad Sezgin, *Târîhu't-türâsi'l-Arabî* (trc. Mahmûd Fehmî Hicâzî), I, 277.

³¹ Örnekler için bk. Müslim, *Kitâbü't-Temyîz* (A'zamî), s. 160 (nâşirin girişi).

³² Müslim, *Kitâbü't-Temyîz* (A'zamî), s. 160 (nâşirin girişi).

³³ Elbânî, *Fihrist*, s. 546.

sonlarına doğru Müslim, kitabı bitirecek şekilde bazı ifadeler kullansa da bu ifadelerin ardından kitapta yeniden illetli hadisler zikredilir.³⁴ Nüshadaki son cümlelerin anlam olarak bir devama ihtiyaç duyması sebebiyle bunun, nâsih veya bir başkası tarafından yapılan basit bir takdim-te'hîr hatası olmadığı söylenebilir. Nitekim kitabın muhakkiklerinden A'zamî, bu sebeple kitabın aslında çok daha büyük bir hacme sahip olduğunu fakat son kısımlarından büyük bir bölümünün günümüze ulaşmadığını ifade etmiştir.³⁵ Kitabın bir başka muhakkiki Abdülkâdir Mustafa el-Muhammedî ise yazmanın ilk sayfasında ve son taraflarında bir takım düşmelerden bahsedebileceğini, fakat bunun yanında nüshanın, asıl kitabın kötü bir muhtasarı olduğunu düşünmektedir.³⁶ Bu konu, kitabın tarihî serüvenine dair ayrılan bölümde detaylı bir şekilde ele alınacaktır.

B. Neşirleri

et-Temyîz'in tespit edilebildiği kadarıyla altı neşri bulunmaktadır. Ayrıca kitabın muhakkiklerinden Abdülkâdir Mustafa el-Muhammedî'ye ait bir de şerhi vardır. Ancak bu altı neşir içerisinde Ahmed b. Mustafa Şaban ve Sâlih b. Ahmed b. Deyyân neşirlerine ulaşılamamıştır. Yine Abdülkâdir Mustafa el-Muhammedî'ye ait *Keşfü'l-fücâc* adlı şerhe ulaşmak mümkün olmamıştır. Aşağıda ulaşılabilen neşirler genel hatlarıyla tanıtılacaktır.

1. Muhammed Mustafa el-A'zamî Neşri

Eseri ilk defa neşreden hadis sahasında telif ve tahkik türü eserleriyle tanınan Muhammed Mustafa el-A'zamî'dir. İlk baskısı 1395/1975 yılında yapılan esere, A'zamî, *Menhecu'n-nakd inde'l-muhaddisîn* adında uzun bir mukaddime yazmış ve *et-Temyîz*'le birlikte yayımlamıştır.³⁷ Aslen Mekke'de yüksek lisans öğrencilerine verdiği derslerden oluşan bu mukaddime, muhaddislerin hadis tenkit yönteminin başlangıcı ve tarihi, adâlet ve zabtın tanımı ve tespit yolları, muhaddislerin aklî tenkit yöntemi, tarih ve hadis tenkidinin mukayesesi ve oryantalistlerin hadis tenkit yöntemlerine dair verilen örnekler olmak üzere altı bölümden oluşur. İkinci baskısı 1402/1982 senesinde yayımlanan eserin, üçüncü baskısı ise 1410/1990 tarihinde yapılmıştır.

³⁴ Müslim, *et-Temyîz* (Muhammedî), s. 196 vd.

³⁵ Müslim, *Kitâbü't-Temyîz* (A'zamî), s. 161 (nâşirin girişi).

³⁶ Müslim, *et-Temyîz*, s. 56-7 (nâşirin girişi).

³⁷ Eser, *Muhaddislerin Hadis Tenkit Yöntemi* (trc. M. Enes Topgül ve M. İkbal Aslan, İstanbul: Beka Yayınları 2017) ismiyle Türkçeye tercüme edilmiştir.

et-Temyîz'in önsözünde A'zamî, Müslim'in hayatı, ilim tahsili, hocaları, talebeleri, Buhârî (ö. 256/870) ile olan irtibatı ve eserleri hakkında bilgiler verip ardından eserin yazma nüshasını tanıtır. Yazma nüshadaki varakların hacmi, yazının hattı ve imlâsına dair kısaca bilgiler verdikten³⁸ sonra kitabın ismine dair bazı açıklamalarda bulunur. Yazmanın orjinal ilk sayfası kayıp olduğundan kitabın ismine dair elimizdeki nüshada bir ibarenin yer almadığını belirten A'zamî, eserin ismini ilk defa kaydedenin Elbânî olduğunu ve onun tespit ettiği *et-Temyîz* şeklindeki ismin doğru olduğunu söyler. O, Mizzî (ö. 742/1341), İbn Receb (ö. 795/1393) ve Irâkî (ö. 806/1404) gibi âlimlerin kitaplarında esere bu isimle yapılan atıfların, ismin doğru tespit edildiğinin göstergesi olduğunu belirtir.³⁹ Kitabın müellife aidiyeti ve kitabın râvisi Mekkî b. Abdân hakkında kısa bilgiler verdikten sonra, yazma nüshanın bazı örnek resimlerini aktarır ve önsözünü sona erdirir. A'zamî, neşrinde hadisleri numaralandırmış ve detaylı olmasa da rivayetlerin geçtiği kaynakları dipnotlarda belirtmiştir. Fakat çoğu zaman yeterli olmayan bu dipnotlarda genellikle bir ya da iki kaynağa atıfla yetinilir. Kitaptaki ifadeler yer yer kısaca açıklanmıştır. Kitabın içerisindeki başlıklar numaralandırılmamıştır. Kitabın sonunda ayrıntılı fihristler de bulunmayıp yalnızca kitabın bâb başlıklarını gösteren bir içindekiler tablosu yer alır. Ayrıca neşirdeki az sayılamayacak maddî hata, eserden istifadeyi zorlaştırmaktadır.⁴⁰

2. Muhammed Subhî Hasan Hallâk Neşri

Tespit edilebildiği kadarıyla eseri, A'zamî'den sonra neşreden ikinci kişi Muhammed Subhî Hasan Hallâk'tır. Dâru Atlas yayınlarından yayımlanan söz konusu neşirde yayın tarihi bulunmamaktadır. Fakat nâşir, kitaba yazdığı mukaddimede 1412/1992 tarihinde tahkiki bitirdiğini söyler.⁴¹ Kitabın kapağında eserin ilk defa yayımlandığı ibaresi bulunsa da yukarıda zikredildiği üzere eser, A'zamî tarafından Muhammed Subhî'den yaklaşık 20 sene öncesinde neşredilmişti. Bu süre zarfında muhakkikin eseri görmeme ihtimali oldukça düşük olması, ayrıca dipnotlarda yer yer nâşirin ifadelerinin, A'zamî'nin

³⁸ Müslim, *Kitâbü't-Temyîz* (A'zamî), s. 159-160 (nâşirin girişi).

³⁹ Müslim, *Kitâbü't-Temyîz* (A'zamî), s. 161 (nâşirin girişi).

⁴⁰ Örneğin “*bi-misli*” şeklinde olması gereken bir ifade A'zamî neşrinde “*yümessilu*” şeklinde zabt edilmiştir bk. Müslim, *Kitâbü't-Temyîz* (A'zamî), s. 201; krş. Müslim, *et-Temyîz* (Muhammedî), s. 160. Bir diğer örnek de A'zamî neşrinde bir isnâddaki râvinin ismi “Cafer” şeklinde kaydedilmiştir. Halbuki doğrusu Ya'fer olmalıdır bk. Müslim, *Kitâbü't-Temyîz* (A'zamî), s. 173; krş. Müslim, *et-Temyîz* (Muhammedî), s. 92.

⁴¹ Müslim, *el-Evvel min Kitâbi't-Temyîz* (Hallâk), s. 18.

açıklamalarına benzemesi sebebiyle bunun yayıncı tarafından yapılan bir hata olduğu söylenebilir. Muhammed Subhî, A‘zamî’den farklı olarak eserin neşrinde Zahirîyye Kütüphanesi’ndeki asıl yazmayı değil, bu nüshanın Muhammed Sâdık Fehmî b. es-Seyyîd tarafından istinsah edilen kopyasını esas almıştır.⁴² Muhammed Subhî, eserin ismini *el-Evvel min Kitâbi’t-Temyîz* olarak saptamıştır. O, kitabın birinci sayfasının kaybolması sebebiyle yukarıda işaret edilen asıl nüshanın kopyası olan yazma nüshadaki ismi esas aldığını belirtir.⁴³ Abdülkâdir Mustafa el-Muhammedî ise her ne kadar nüshanın başlangıç sayfalarında bu ismin bulunduğunu kabul etse de bunun bazı kütüphane görevlileri tarafından eklenmiş olması gerektiğini söyleyerek Muhammed Subhî’yi eleştirir.⁴⁴

Muhakkik, Müslim’in hayatını, ilim tahsilini, eserlerini, nüshaya dair genel bilgileri ve tahkikteki yöntemini kısaca anlattığı bir mukaddime kaleme almıştır. Neşirde hadislerin kaynakları A‘zamî neşrine göre daha detaylı bir şekilde gösterilmiş, yer yer açıklayıcı bilgiler verilmiştir. Fakat bu açıklayıcı bilgilerin bir kısmında muhakkikin ifadeleri A‘zamî’nin ifadeleriyle ciddi şekilde benzeşmektedir.⁴⁵ Neşirde eserin konu başlıklarını ihtiva eden içindekiler kısmı bulunur. Bunun dışında eserdeki hadislere veya şahıslara ulaşmayı kolaylaştıran fihristler yer almaz. Ayrıca neşirde birçok maddî hata mevcuttur.⁴⁶

3. Muhammed b. Ali el-Ezherî Neşri

Kitabın bir diğer neşri 1430/2009 yılında el-Fârûkî’l-Hadîse li’t-Tıbbâti ve’n-Neşr yayınlardan yayımlanan Ezherî neşridir. Müslim, kitap ve nüsha hakkında genel bilgiler verdiği mukaddimede nâşir, daha önceki iki neşri incelediğini A‘zamî neşrinin Muhammed Subhî neşrine göre daha titiz olduğunu fakat buna rağmen her iki neşirde de bazı hataların bulunduğunu söyler. Muhakkik, kendisinden önceki her iki neşirdeki hatalara kitap içerisinde dipnotlarda değinir. Neşirde hadislerin alfabetik, rivayet eden kişiye ve fıkıh bablarına göre detaylı fihristleri bulunmaktadır. Ayrıca hadis dışında diğer nakledilen

⁴² Müslim, *el-Evvel min Kitâbi’t-Temyîz* (Hallâk), s. 11-2.

⁴³ Müslim, *el-Evvel min Kitâbi’t-Temyîz* (Hallâk), s. 13.

⁴⁴ Müslim, *et-Temyîz* (Muhammedî), s. 60 (Nâşirin girişi).

⁴⁵ Müslim, *el-Evvel min Kitâbi’t-Temyîz* (Hallâk), s. 68; krş. Müslim, *Kitâbü’t-Temyîz* (A‘zamî), s. 201.

⁴⁶ Örneğin bir hadiste geçen ve “*nüeddîhî*” şeklinde olması gereken bir ifade söz konusu neşirde “*nüerrîhî*” şeklinde zabt edilmiştir bk. Müslim, *el-Evvel min Kitâbi’t-Temyîz* (Hallâk), s. 51; krş. Müslim, *et-Temyîz* (Muhammedî), s. 130. Bir diğer örnek de “*an Yahya an Büşeyr*” şeklinde olması gereken bir isnâd, Hallâk neşrinde “*an Yahya b. Büşeyr*” şeklinde zabt edilmiştir bk. Müslim, *el-Evvel min Kitâbi’t-Temyîz* (Hallâk), s. 55; krş. Müslim, *Kitâbü’t-Temyîz* (Ezherî), s. 92.

rivayetlerin fihristi, râviler hakkında Müslim'in zikrettiği cerh-ta'dîl ifadelerinin fihristi ve son olarak konular için de fihristler bulunmaktadır. Geniş fihristlerle eserden yararlanma kolaylaştırılmıştır. Kitap içerisinde hadislerin kaynakları detaylı bir şekilde gösterilmiş, bâb başlıkları numaralandırılmış, râviler hakkında bilgiler verilmiştir. Müslim'in sadece isnâdını verdiği rivayetlerin hadis kitaplarındaki yerleri de dipnotlarda belirtilmiştir. Bu olumlu özelliklerinin yanında yer yer neşirde bulunan yazım hataları neşrin kıymetini düşürmektedir.⁴⁷

4. Abdülkâdir Mustafa el-Muhammedî Neşri

Abdülkâdir Mustafa el-Muhammedî'ye ait olan neşir 1430/2009 yılında Dâru İbni'l-Cevzî yayınlarından yayımlanmıştır. Neşirde geniş bir giriş bölümü bulunmaktadır. Hatalarına göre râvilerin kısımlara ayrılması, râvilerin hataları, rivayette hata yapan râvilerin tanınması ve bazı önemli cerh-ta'dîl kuralları hakkındaki giriş bölümü, Abdullah b. Abdurrahman es-Sa'd tarafından kaleme alınmıştır. Muhakkik söz konusu girişten sonra müellif ve kitabın nüshası hakkında genel bilgiler veren bir mukaddime kaleme almıştır. Muhammedî, kendisinden önce yayımlanan A'zamî ve Muhammed Subhî neşirlerini inceleyip onların hatalarına kitap içerisinde atıfta bulunmuştur. Muhtemelen aynı sene içerisinde yayımlanması sebebiyle Ezherî'nin neşirini görme imkanı bulamamış, dolayısıyla bu neşre önsözünde ve kitap içerisinde değinmemiştir. Neşirde hadislerin alfabetik fihristleri yer almakta olup ayrıca kitaptaki bâb başlıklarını ihtiva eden içindekiler tablosu bulunmaktadır. Neşirde hadisler numaralandırılmış, dipnotlarda kitap içerisinde değinilen hadislerin kaynakları detaylı bir şekilde gösterilmiştir. Râvilerle ilgili tanıtıcı bilgiler dipnotlarda zikredilmiştir. Ayrıca Müslim'in illetli kabul ettiği hadisleri detaylı bir şekilde değerlendirmiştir. Neşrin önemini arttıran bir diğer özelliği ise elimizdeki *et-Temyîz* nüshasında bulunmayan fakat klasik kaynaklarda kitaba atıfla zikredilen üç hadisi Müslim'den sonraki literatürden tarayıp "Ek" bölümünde zikretmesidir. Bu, daha önceki

⁴⁷ Örneğin "*mâ ümirnâ*" şeklinde olması gereken bir ifade ilgili neşirde "*mâ emeranallâhu*" şeklinde zabt edilmiştir bk. Müslim, *Kitâbü't-Temyîz* (Ezherî), s. 132; krş. Müslim, *et-Temyîz* (Muhammedî), s. 179. Yine "*müsemîn*" şeklinde olması gereken bir ifade "*müslimîn*" olarak kaydedilmiştir bk. Müslim, *Kitâbü't-Temyîz* (Ezherî); krş. Müslim, *et-Temyîz* (Muhammedî), s. 188.

muhakkikler tarafından yapılmayan ilmî bir faaliyettir. Neşrin bu olumlu yönlerine rağmen kitap içerisinde bazı hatalar ve yer yer düşmeler mevcuttur.⁴⁸

Son yayımlanması, kendisinden önceki neşirlerdeki hatalara dikkat çekmesi ve diğer neşirlere göre daha az hata içermesi sebebiyle tezde genel olarak *et-Temyîz*'in bu neşri kullanılmıştır. Fakat gerekli yerlerde diğer neşirler kullanılmış ve dipnotlarda parantez içerisinde belirtilmiştir.

II. *et-Temyîz*'in Müslim'e Aidiyeti ve Tarihî Serüveni

A. *et-Temyîz*'in Müslim'e Aidiyeti

Bibliyografik türü eserlerin ilk örneği kabul edilen Nedîm'in (ö. 385/995[?]) *el-Fihrist*'inde Müslim'e ait eserler içerisinde *et-Temyîz* zikredilmez. Nedîm, Müslim'e ait bölümde onun *es-Sahîh*, *Kitâbü'l-Esmâ ve'l-künâ*, *Kitâbü'l-Evhâd*, *Kitâbü'l-Müfred*, *Kitâbü't-Târîh* ve *Kitâbü't-Tabakât* eserlerini zikretse de⁴⁹ *et-Temyîz* adında bir kitabından bahsetmez. Hatîb el-Bağdâdî (ö. 463/1071) ise *el-Câmi' li ahlâki'r-râvî ve âdâbi's-sâmî*'de ilel türündeki eserlere bir takım örnekler verir. Bu türe dair zikrettiği kitaplardan birisi de Müslim b. el-Haccâc'a ait olduğunu söylediği *Kitâbü't-Temyîz*'dir.⁵⁰ Ayrıca Sem'ânî (ö. 562/1116)⁵¹ ve İbn Hayr el-İşbilî (ö. 575/1179) *et-Temyîz*'in Müslim'e ait olduğunu belirtip müelliften kendilerine kadar olan isnâd zincirini zikrederler.⁵² İbnü'l-Cevzî (ö. 656/1258) de *el-Muntazam*'da Müslim'in biyografisinin ardından onun kitapları arasında *Kitâbü't-Temyîz*'i zikreder.⁵³ Nevevî (ö. 676/1277) Müslim'in birçok kitap telif ettiğini söyleyip onun kitapları arasında *Kitâbü't-Temyîz*'i zikreder.⁵⁴ Zehebî (ö. 748/1348) *Tezkiretü'l-huffâz*⁵⁵ ve *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*'da⁵⁶ eserin Müslim'e ait olduğunu belirtir.

⁴⁸ Örneğin eserin baş taraflarında ilgili neşirde tam bir satır düşme bulunmaktadır bk. Müslim, *et-Temyîz* (Muhammedî), s. 84; krş. Müslim, *el-Evvel min Kitâbi't-Temyîz* (Hallâk), s. 20 ("ve ba'duhû" ifadesinden sonra). Buradan itibaren esere genellikle Muhammedî'nin neşri esas alınıp atıflar yapılacak ve bunlar *et-Temyîz* şeklinde gösterilecektir. Farklı neşirlere atıf yapılması durumunda ilgili neşir parantez içerisinde belirtilecektir.

⁴⁹ Nedîm, *el-Fihrist*, s. 286.

⁵⁰ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Câmi'*, II, 186.

⁵¹ Sem'ânî, *et-Tahbîr*, II, 283.

⁵² İbn Hayr el-İşbilî, *Fehrese*, s. 181.

⁵³ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XII, 171.

⁵⁴ Nevevî, *Tehzîbü'l-esmâ*, II, 91.

⁵⁵ Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, II, 590.

İbn Hacer (ö. 852/1449) de *el-Mu‘cemü’l-müfehres* adlı eserinde *Kitâbü’t-Temyîz*’in müellifinden kendisine kadar olan isnâdını zikreder.⁵⁷ Bibliyografik eser müellifleri içerisinde Kâtib Çelebi (ö. 1067/1657), *Keşfü’z-zunûn* adlı eserinde Müslim’in söz konusu eserine yer verir. Fakat daha önceki literatürde sadece *Kitâbü’t-Temyîz* veya *et-Temyîz* şeklinde belirtilen isim, bu eserde *et-Temyîz fi’l-hadîs* olarak kaydedilmiştir.⁵⁸ Bu isim ne kendisinden önceki eserlerde ne de sonraki literatürde bu şekliyle zikredilir. Hem bibliyografik eserlerde kitabın ismini zikredip Müslim’e ait olduğunu söyleyenler hem de kitaptan alıntı yapan müellifler kitabın adını *Kitâbü’t-Temyîz* veya *et-Temyîz* olarak belirtmişlerdir. Dolayısıyla Kâtib Çelebi’nin eserin ismini bu şekilde zikretmesinin sebebi, kitabın konusunu belirten bir açıklama olarak düşünülebilir. Son dönem âlimlerinden Sıddîk Hasan Han (ö. 1307/1890), Müslim’in biyografisini verdikten sonra onun eserleri arasında *Kitâbü’t-Temyîz*’i zikreder.⁵⁹ Ziriklî (ö. 1976) *el-A‘lâm* adlı eserinde Müslim’in eserleri arasında *et-Temyîz*’i de sayar.⁶⁰ Sezgin de *Kitâbü’t-Temyîz*’in Müslim’e ait olduğunu belirtir.⁶¹

Görüldüğü üzere birçok tabakat ve bibliyografya müellifi, *et-Temyîz* adlı eserin Müslim’e ait olduğunu belirtmektedir. Bu bibliyografik bilgilerin yanı sıra klasik literatürde söz konusu eserin Müslim’e ait olduğu zikredilerek kitaptan birçok nakil yapılmıştır. Bu atıfların bir kısmı -“Tarihi Serüveni” başlığında da işleneceği üzere- bugünkü mevcut nüshada yer almaz. Fakat bunun yanında tespit edilen atıfların büyük bir kısmı elimizdeki nüshayla uyumludur. Bu, A‘zamî’nin “kitabın bugünkü nüshadan çok daha büyük olduğu” şeklindeki iddiasını zayıflatmaktadır. Zira tespit edilen 71 atfın 45’i bugünkü nüshada bulunmakta; geri kalan 26’sı ise yer almamaktadır. Bugünkü nüshada yer almayan nakillerin büyük çoğunluğunun da birbirinin aynısı olduğu düşünüldüğünde eserin mevcut nüshadan çok daha büyük olmadığını söylemek daha doğru olacaktır.

et-Temyîz’e açıkça atıf yaparak ondan içerik alıntısı yapan ilk müellif İbn Battâl’dır (ö. 449/1057). O, bir hadisın şerhinde “Müslim, *Kitâbü’t-Temyîz*’de şöyle demiştir...”

⁵⁶ Zehebî, *Siyer*, XII, 579.

⁵⁷ İbn Hacer, *el-Mu‘cemü’l-müfehres*, s. 160.

⁵⁸ Kâtib Çelebi, *Keşfü’z-zunûn*, I, 283.

⁵⁹ Sıddîk Hasan Han, *el-Hıttâ*, s. 448.

⁶⁰ Ziriklî, *el-A‘lâm*, VII, 222.

⁶¹ Fuad Sezgin, *Târîhu’t-türâsi’l-Arabî*, I, 277.

diyerek kitabın Müslim'e ait olduğunu açıkça zikretmiştir. Söz konusu atıf bugünkü nüsha ile uyumaktadır.⁶² Tarihî süreçte İbn Battâl'dan sonra İbn Abdülber (ö. 463/1071),⁶³ Mâzerî (ö. 536/1141),⁶⁴ İbnü's-Salâh (ö. 643/1245),⁶⁵ İbn Dakîku'l-İd (ö. 702/1302),⁶⁶ İbn Kayyim el-Cevziyye (ö. 751/1350),⁶⁷ Moğultay b. Kılıç (ö. 762/1361),⁶⁸ Zeyla'î (ö. 762/1361),⁶⁹ İbn Receb (ö. 795/1393),⁷⁰ İbnü'l-Mülakkın (ö. 804/1401),⁷¹ Heysemî (ö. 807/1405),⁷² İbn Hacer,⁷³ Aynî (ö. 855/1451),⁷⁴ İbnü'l-Hümâm (ö. 861/1457),⁷⁵ Sehâvî (ö. 902/1497),⁷⁶ Zürcânî (ö. 1122/1710)⁷⁷ ve Şevkânî (ö. 1250/1834)⁷⁸ gibi âlimler *et-Temyîz*'e atıf yapmışlardır. Genellikle atıflar “*Kâle/zekera/hakeme Müslim fî Kitâbihi et-Temyîz*”, “*Kâle/zekera/hakeme Müslim fî Temyîzihi*”, “*Kâle/zekera/hakeme Müslim fî Kitâbi't-Temyîz*” “*Kâle/zekera/hakeme Müslim fî't-Temyîz*” şeklinde olmakla birlikte bazılarında yalnızca “*Kâle/zekera/hakeme Müslim*” denilerek kitaptan alıntı yapılmıştır. Bu atıflar incelendiğinde birçoğunun elimizdeki *et-Temyîz*'le uyduğu, zaman zaman bazı lafız farklılıkları olsa da genel olarak muhtevanın aynı olduğu görülür. Bu durum, eserin Müslim'e aidiyeti konusunda herhangi bir şüphe bırakmamaktadır.

⁶² İbn Battâl, *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, III, 222; krş. Müslim, *et-Temyîz*, s. 116.

⁶³ İbn Abdülber, *et-Temhîd*, I, 366; krş. Müslim, *et-Temyîz*, s. 116.

⁶⁴ Mâzerî, *el-Mu'lim*, I, 447; krş. Müslim, *et-Temyîz*, s. 85-6.

⁶⁵ İbnü's-Salâh, *Ulûmü'l-hadîs*, s. 280; krş. Müslim, *et-Temyîz*, s. 124-6.

⁶⁶ İbn Dakîku'l-İd, *el-İlmâm*, s. 511. *et-Temyîz*'e atıfla zikrettiği ifadeler bugünkü nüshada bulunmamaktadır.

⁶⁷ İbn Kayyim, *Tehzîbu Süneni Ebî Dâvud*, I, 279; krş. Müslim, *et-Temyîz*, s. 109-11.

⁶⁸ Moğultay b. Kılıç, *Şerhu Süneni İbn Mâce*, II, 632; krş. Müslim, *et-Temyîz*, s. 177-9. Moğultay b. Kılıç, *Şerhu Süneni İbn Mâce*, I, 661; krş. Müslim, *et-Temyîz*, s. 160-6.

⁶⁹ Zeyla'î, *Nasbü'r-râye*, III, 14; krş. Müslim, *et-Temyîz*, s. 189.

⁷⁰ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, I, 364; krş. Müslim, *et-Temyîz*, s. 109-111. İbn Receb, *Şerhu İleli't-Tirmizî*, II, 642; krş. Müslim, *et-Temyîz*, s. 126-9. İbn Receb, *Câmi'u'l-ulûm*, II, 232; krş. Müslim, *et-Temyîz*, s. 136.

⁷¹ İbnü'l-Mülakkın, *et-Tavdîh*, IX, 145. Söz konusu atıf bugünkü *et-Temyîz* nüshasında bulunmamaktadır.

⁷² Heysemî, *Mecma'u'z-zevâid*, II, 21; krş. Müslim, *et-Temyîz*, s. 124-6.

⁷³ İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, III, 368; krş. Müslim, *et-Temyîz*, s. 181-4. İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, III, 132; krş. Müslim, *et-Temyîz*, s. 109-11.

⁷⁴ Aynî, *Umdetü'l-kârî*, IX, 116; krş. Müslim, *et-Temyîz*, s. 181-4.

⁷⁵ İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-Kadîr*, II, 431; krş. Müslim, *et-Temyîz*, s. 189.

⁷⁶ Sehâvî, *Fethu'l-mugîs*, IV, 63; krş. Müslim, *et-Temyîz*, s. 124-6.

⁷⁷ Zürcânî, *Şerhu'l-Muvatta'*, II, 148; krş. Müslim, *et-Temyîz*, s. 181-4.

⁷⁸ Şevkânî, *Tuhfetu'z-zâkirîn*, s. 350; krş. Müslim, *et-Temyîz*, s. 141-6.

Son olarak, Muhammed Avvâme, İbn Receb'in *Fethu'l-Bârî* adlı Buhârî şerhinde *et-Temyîz*'e yer yer *et-Tafsîl* şeklinde atıf yaptığından bahseder.⁷⁹ İbn Receb'in söz konusu eseri incelendiğinde Müslim'e ait olduğunu belirttiği *Kitâbü't-Tafsîl* adlı kitaba dört yerde atıf yaptığı görülür. Fakat bu atıfların yalnızca bir tanesi günümüzdeki nüsha ile uyuşmakta olup söz konusu rivayet şu şekildedir: Büsr b. Saîd'ten (ö. 100/718) nakledildiğine göre o "Ey insanlar! Allahtan korkun ve hadisleri iyi ezberleyin! Zira biz Ebû Hureyre'nin (ö. 58/678) meclisinde otururduk. O, bize Allah Resûlü'nden ve Übey b. Ka'b'tan (ö. 33/654[?]) hadis nakleder daha sonra giderdi. Ardından bizle beraber onu dinleyen bazıları Allah Resûlü'nün hadislerini Übey'den; Übey'in hadislerini Allah Resûlü'nden naklederdi" demiştir.⁸⁰ Bunun dışında *et-Tafsîl* adlı esere atıfla zikrettiği bilgilerin hiçbiri *et-Temyîz*'de yer almaz.⁸¹ Bu durum, İbn Receb'in atıf yaptığı eserin *et-Temyiz* olduğu, bugünkü nüshada bulunmayan nakillerin de nüshadan kaynaklı düşmeler olduğu şeklinde yorumlanabilir. Fakat bizzat İbn Receb, söz konusu *et-Tafsîl* adlı kitabın Müslim'e ait *Kitabü'n-Nâsih ve'l-mensûh* adlı eser olduğunu söyler.⁸² Bu hususta bazı problemler vardır. İlk olarak tespit edildiği kadarıyla İbn Receb haricinde, İmam Müslim'e ait *et-Tafsîl* adlı bir eserden herhangi bir âlim bahsetmemektedir. Bir diğer problem ise, kaynaklarda *Kitabü'n-Nâsih ve'l-mensûh* adıyla Müslim'in herhangi bir eserinden de bahsedilmemesidir.⁸³ Dolayısıyla İbn Receb'in *et-Tafsîl* veya *Kitabü'n-Nâsih ve'l-mensuh* dediği eserin mahiyeti hakkında herhangi bir bilgiye sahip değiliz. Fakat dört nakilden yalnızca bir rivayetin *et-Temyîz*'le uyuşmasından hareketle, İbn Receb'in *et-Tafsîl* adlı kitaba atıf yaparken *et-Temyîz*'i kastettiğini iddia etmek uzak bir ihtimal olarak görülmektedir.

Ayrıca Abdülkerim es-Sem'ânî,⁸⁴ İbn Hayr el-İşbilî⁸⁵ ve İbn Hacer⁸⁶ kitaba ulaşan isnâdlarını eserlerinde zikretmişlerdir. İlgili isnâdların şeması şu şekildedir:

⁷⁹ Süyûtî, *Tedribü'r-râvî*, III, 295 (3. dp).

⁸⁰ Müslim, *et-Temyîz*, s. 95; krş. İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, II, 577.

⁸¹ bk. İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, I, 379; II, 403; II, 576-77.

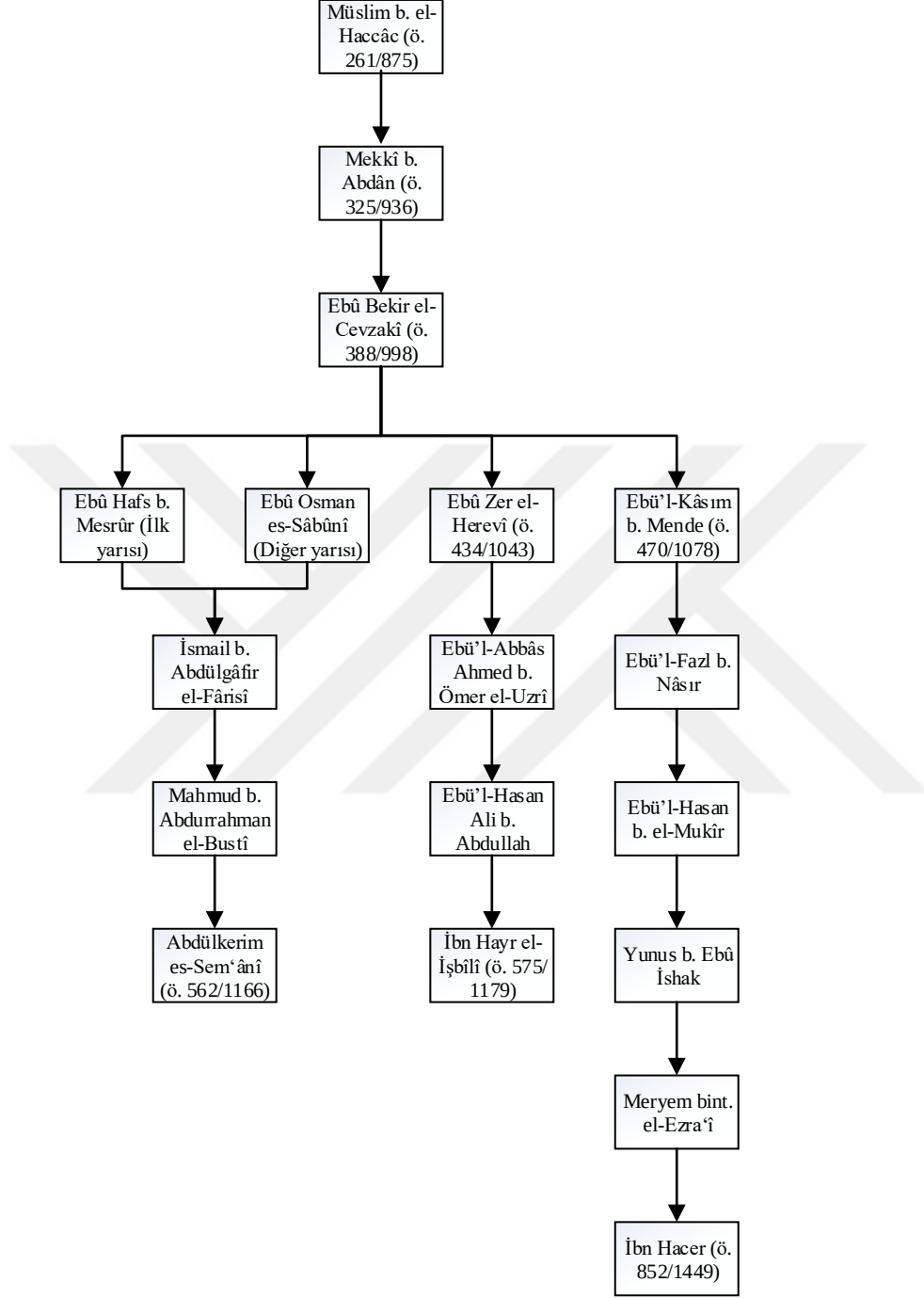
⁸² İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, I, 379.

⁸³ Nedim, *el-Fihrist*, s. 286; İbnül-Cevzi, *el-Muntazam*, XII, 171-2; Nevevî, *Tehzîbü'l-esma*, II, 91; Zehebî, *Siyer*, XII, 579; Sezgin, *Tarîhü't-türâsi'l-Arabî*, I, 263-77.

⁸⁴ Sem'ânî, *et-Tahbîr*, II, 283.

⁸⁵ İbn Hayr el-İşbilî, *Fehrese*, s. 181.

⁸⁶ İbn Hacer, *el-Mu'cemü'l-müfehres*, s. 160.

Şema 1: *et-Temyîz*'in İsnâd Şeması

Her üç müellifin isnâdının “Müslim → Mekkî b. Abdân → Ebû Bekir el-Cevzakî” şeklinde başladığı görülmektedir. Daha önce ifade edildiği gibi günümüzdeki nüsha da, eserin Mekkî b. Abdân’dan rivayet edildiğini belirten ifadelerle başlamaktadır. Anlaşıldığı

kadarıyla eseri Müslim'den pek çok talebe dinlemişse de yalnızca Mekkî b. Abdân nakletmiştir.

Kitabın tek râvisi olarak görünen Mekkî b. Abdân'ın tam ismi Mekkî b. Abdân b. Muhammed b. Bekir en-Neysâbü'rî'dir. O, Ahmed b. Hafs (ö. 258/871), Muhammed b. Yahya ez-Zühlî (ö. 258/872) ve Müslim b. el-Haccâc gibi âlimlerden hadis nakletmiştir.⁸⁷ Kendisinden de Ebû Ali b. es-Savvâf (ö. 359/969) ve Ebû Bekir el-Cevzakî (ö. 388/998) gibi kimseler hadis almıştır. Hayatı hakkında çok fazla bilgi bulunmayan Mekkî b. Abdân'ın, 242/856 yılında doğduğu, 325/936 senesinde vefat ettiği kaynaklarda belirtilmektedir.⁸⁸ Müslim'in 261/875 yılında vefat ettiği düşünüldüğünde bu tarihte Mekkî b. Abdân'ın henüz 19 yaşında olduğu görülmektedir. Bu genç yaşına rağmen Mekkî b. Abdân, Müslim'in birçok kitabını sonraki nesillere aktarmıştır. O, *et-Temyîz*'in dışında Müslim'in *Ma'rifetü ruvâti'l-ahbâr*, *Kitâbü'l-Künâ*, *Kitâbü'l-vuhdân*, *Kitâbü'l-ihve* ve *l-ehevât* adlı eserlerinin de râvisidir.⁸⁹

Kitabı Mekkî b. Abdân'dan nakleden râvi Ebû Bekir Muhammed b. Abdullah el-Cevzakî'dir (ö. 388/998). O, Ebû'l-Abbâs es-Serrâc (ö. 313/925), Ebû Nuaym İbn Adî (ö. 323/934) ve Mekkî b. Abdân gibi birçok kimseden hadis nakletmiştir. Kendisinden de Hâkim en-Neysâbü'rî (ö. 405/1014), Ahmed b. Mansûr el-Mağribî (ö. 462/1069) ve Saîd el-Ayyâr (ö. 457/1064) gibi kimseler rivayette bulunmuştur.⁹⁰ Nişabur'a bağlı Cevzak adlı bir köyde doğan Cevzakî,⁹¹ 388/998 yılında vefat etmiştir.⁹² Hayatı hakkında çok fazla bilgi bulunmayan Cevzakî'nin *es-Sahîhu'l-muharrec alâ kitâbi Müslim*, *el-Müttefikü'l-kebîr*,⁹³ *Kitâbü'l-cem' beyne's-Sahîhayn* gibi eserlerinin olduğu bilinmektedir.⁹⁴

Kitabın isnâd şemasında dikkat çeken bir diğer isim İbn Hayr el-İşbîlî'nin sened zincirinde yer alan Ebû Zer el-Herevî'dir (ö. 434/1043). İbnü's-Semmâk olarak tanınan Abd b. Ahmed b. Mumö hammed b. Abdullah el-Herevî, kendi ifadesiyle 355/965 veya

⁸⁷ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdât*, XV, 148.

⁸⁸ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, VII, 516.

⁸⁹ İbn Hacer, *el-Mu'cemü'l-müfehres*, s. 167.

⁹⁰ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XVI, 493-4; İ. Lütfi Çakan, "Cevzakî", *DİA*, VII, 465.

⁹¹ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, II, 184; Sübkî, *Tabakâtü's-şâfiyye*, III, 184.

⁹² Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XVI, 494.

⁹³ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XVI, 494.

⁹⁴ Eserleri hakkında bilgi için bk. İ. Lütfi Çakan, "Cevzakî", *DİA*, VII, 465.

356/966 yılında doğmuş, Dârekutnî (ö. 385/995) ve Bâkılânî (ö. 403/1013) gibi âlimlerden ilim tahsil etmiştir.⁹⁵ Kendisinden ise oğlu Ebû Mektûm İsa (ö. 497/1103), Ebû'l-Velîd el-Bâcî (ö. 474/1081), Ali b. Bekkâr es-Sûrî (ö. 459/1066) gibi kimseler istifade etmişlerdir.⁹⁶ Zehebî onun kelam ilmini ve Eş'arî mezhebini Bâkılânî'den öğrenip Mekke'de yaydığını, daha sonra da bu görüşleri, öğrencilerinin Endüles'e taşıdıklarını söyler.⁹⁷ Mâlikî ve Eş'arî mezheplerine bağlı olduğu söylenen Ebû Zer el-Herevî 434/1042 senesinde vefat etmiştir.⁹⁸

Görüldüğü üzere Merv'de doğup Horasan, Irak, Suriye, Hicaz, Bağdat, Nişâbûr, Herat, Belh ve Nesâ gibi bölgelere ilmî seyahatler yapan ve ardından tekrar Merv'e dönüp orada vefat eden Abdülkerîm es-Sem'ânî;⁹⁹ Endülüs'ün İşbîliyye bölgesinde doğup ömrünü Endülüs'te geçiren İbn Hayr el-İşbîlî¹⁰⁰ ve birçok bölgeye ilmî seyahatler düzenleyen, fakat ömrünün büyük bir kısmında Mısır'da bulunan İbn Hacer, *et-Temyîz*'in nüshalarına sahip olduğu anlaşılmaktadır. Özellikle İbn Hacer'in eserin bir nüshasına sahip olduğu, eserlerinde kitaba yaptığı atıflardan da anlaşılmaktadır.

B. Tarihi Serüveni

Bu başlık altında kitabın orijinal haliyle günümüze ulaşip ulaşmadığı tartışılacak, ardından sonraki literatürde kitaba yapılan atıflardan yola çıkarak kitapta düşmelerin veya ihtisarların bulunup bulunmadığı ve otantik haliyle ne zamana kadar ulaştığı ve sonraki literatürde kitaba yapılan atıflardan yola çıkarak konumu tespit edilmeye çalışılacaktır.

Daha önce de ifade edildiği üzere kitabı yayıma hazırlayan muhakkikler eserin tam haliyle günümüze ulaşmadığını söylemektedirler. Kitabın eksik veya muhtasar olduğu iddiası, ilk olarak akla, kitabın ilk kısmında herhangi bir eksikliğin bulunup bulunmadığı sorusunu getirmektedir. Müslim'den sonraki literatürde *et-Temyîz*'in mukaddimesine sadece bir atıf yapıldığı tespit edilmiştir. Mâzerî, Ebû't-Tufeyl (ö. 100/718-9) adlı sahâbînin isminin Âmir olduğunu, Amr şeklinde ifade edenlerin ise hata ettiğini belirtirken Müslim'in

⁹⁵ Zehebî, *Siyer*, XVII, 555.

⁹⁶ Zehebî, *Siyer*, XVII, 556.

⁹⁷ Zehebî, *Siyer*, XVII, 557.

⁹⁸ Zehebî, *Siyer*, XVII, 562.

⁹⁹ Mehmet Efendioğlu, "Abdülkerîm b. Muhammed es-Sem'ânî", *DİA*, XXXVI, 461.

¹⁰⁰ Ali Yardım, "İbn Hayr", *DİA*, XX, 37.

de *Kitâbü't-Temyîz*'de böyle söylediğini nakleder.¹⁰¹ Mâzerî'nin naklettiği bu ifade bugünkü nüshada aynen bulunmaktadır.¹⁰² Bunun dışında herhangi bir atıfa rastlanılmaması, elimizde bulunan tek nüshanın mukaddimesinde düşmelerin bulunup bulunmaması konusunda herhangi bir somut delile ulaşamamasına sebep olmuştur. Fakat birazdan da üzerinde durulacağı gibi kitapta yer yer bir başkasının müdahil olduğu kısımlar mukaddime kısmında sadece iki yerde bulunmaktadır.¹⁰³ İlgili yerlerdeki ihtisarlar incelendiğinde, bunların kitabın muhtevasına etki edecek düzeyde olmadıkları görülür. Bu bölümdeki ifadelerin düzgün ve anlaşılır olması, ifadeler arasında bir kopukluğun bulunmaması, bu bölümün orijinaline yakın şekliyle günümüze ulaşabildiğini düşündürebilir. Ayrıca mukaddimenin hemen ardından gelen bölümde işlenen hadislerde de bir düşmenin olmadığı İbn Kayyim'in kitaptan yaptığı bir alıntıdan anlaşılmaktadır. İbn Kayyim, Hz. Peygamber'in eşleriyle cinsel münasebette bulunduktan sonra uyumadan önce abdest alıp almadığı ile ilgili hadiste *et-Temyîz*'e atıf yapar. O, bu konuda Ebû İshak es-Sebî (ö. 127/745) tarafından nakledilen bir hadisin bütün hadisçiler tarafından hatalı bulunduğunu söyler. Ardından “Bu rivayet Müslim'in *Kitâbü't-Temyîz*'de zikrettiği birinci ya da ikinci hadistir” der.¹⁰⁴ Gerçekten de Ebû İshak'ın naklettiği bu hatalı rivayet *et-Temyîz*'de işlenen ikinci hadistir.¹⁰⁵ İbn Kayyim'in verdiği bu bilgi, kitabın en azından baş tarafında herhangi bir eksikliğin bulunmadığını göstermektedir.

1. *et-Temyîz*'deki İhtisârlar

Daha önce de ifade edildiği üzere kitabın muhakkiklerinden Abdulkâdir Mustafa el-Muhammedî, günümüze ulaşan yazma nüshanın muhtasar olduğunu söylemiştir. Günümüze ulaşan nüsha incelendiğinde kitapta Muhammedî'nin bu iddiasını destekleyen bazı ifadelerin bulunduğu görülmektedir. Zira kitabın içerisinde Müslim'e ait ifadelerin arasına yer yer bir başkasının kelimeleri girmektedir. Bu başlık altında eserde birtakım ihtisârlar olduğuna dair tespit edilen¹⁰⁶ beş örneğe yer verilecektir.

¹⁰¹ Mâzerî, *el-Mu'lim*, I, 447.

¹⁰² Müslim, *et-Temyîz*, s. 85-6.

¹⁰³ bk. Müslim, *et-Temyîz*, s. 101, 102.

¹⁰⁴ İbn Kayyim, *Tehzîbu Süneni Ebî Dâvud*, I, 279.

¹⁰⁵ Müslim, *et-Temyîz*, s. 109.

¹⁰⁶ Mehmet Çilek, *et-Temyîz*'in nüshası hakkında bilgi verirken mevcut nüshanın ihtisâr edilmiş olmasının da muhtemel olduğunu belirtir (*İmâm Müslim ve Kitâbü't-Temyîz Adlı Eseri*, s. 26 [dp]). Halbuki ilerleyen

“Doğru Aktarılmayıp Nakledenin İsnâd ve Metninde Hata Yaptığı Haber” başlığı altında Müslim, Cibrîl hadisinin farklı tarîklerini verir. Müellif, Kûfelilerin söz konusu hâdiseyi İbn Ömer’den (ö.73/692) naklettiklerini halbuki İbn Ömer’in bu olayı Hz. Ömer (ö. 23/644) vasıtasıyla aktardığını söyledikten sonra bu hadisi “İbn Ömer → Ömer → Hz. Peygamber” isnâdıyla nakledenlerin rivayetlerini zikredeceğini belirtir. Bu ifadelerinin ardından kitaba bir başkası dahil olur ve “Kehmes, Matar el-Varrâk, Osman b. Gıyâs ve Süleyman et-Teymî’nin, ‘Yahya → İbn Ömer → Ömer → Hz. Peygamber’ isnâdıyla naklettikleri hadisi zikretti” der.¹⁰⁷ Burada açıkça görüldüğü üzere “zikretti” ifadesinin fâili Müslim’dir. Söz konusu ihtisârı yapan kişi, Müslim’in detaylı bir şekilde verdiği rivayetleri özetleyerek aktarmış, kitabın aslındaki cümleleri kayda geçirmemiştir.

Kitabı ihtisâr eden kişinin, Müslim’in ifadelerini özetleyerek aktardığı ikinci örnek ise Mugîre b. Şu‘be’den (ö. 50/670) nakledilen mest üzerine mesh ile ilgili rivayettir. Müslim, hatalı rivayeti verdikten sonra yanlıştın Ebû Kays Abdurrahman b. Servân (ö. 120/737) adlı râviden kaynaklandığını göstermek için tâbiûn tabakasına ait birçok râvinin isnâdını zikreder. Ardından Mugîre’nin mesh ile ilgili rivayetin isnâdlarını zikrettiğini, bunların Ebû Kays’ın rivayetinden farklı şekilde nakledildiklerini belirtir. Sonraki ifade ise şöyledir: “Onlar tabiûnun ileri gelenlerindendir. Mesrûk gibi... Sonra isimleri daha önce geçen kimseleri zikretti.”¹⁰⁸ Görüldüğü gibi Müslim’in ifadeleri bir anda değişip bir başka şahıs kitaba dahil olmakta ve müellifin ifadelerini özetleyerek aktarmaktadır.

Bazen kitaba müdahale eden kişinin, özetlediği yere hiçbir işarette bulunmadığı da görülür. Buna örnek olarak kitapta yer alan Hz. Peygamber’in seferîyken sünnet (*es-sübha*) namazlarını kılıp kılmadığıyla ilgili rivayet verilebilir. Müslim, konuyla ilgili ilk önce hatalı rivayeti verip¹⁰⁹ ardından “Atıyye’nin Rivayetine Muhalif Olan Sâbit ve Sahih İsnâdlar” başlığını açar. Görüldüğü üzere müellif, başlıkta “isnâdlar” diyerek birden fazla

sayfalarda da değinileceği üzere nüsha incelendiğinde bunun bir ihtimal olmadığı, mevcut nüshada çok açık ihtisârların bulunduğu rahatlıkla görülür.

¹⁰⁷ Müslim, *et-Temyîz*, s. 153. Atıf yapılan Abdulkâdir Mustafa el-Muhammedî neşrinde söz konusu yerde önemli bir hata bulunmaktadır. Muhammedî neşrinde yukarıda verilen isnâd “Yahya → İbn Ömer → Hz. Peygamber” şeklindedir ki bu, Müslim’in hatalı bulduğu isnâddır. Halbuki Müslim, bu isnâdı zikretmeden önce doğrusunun “İbn Ömer → Ömer → Hz. Peygamber” şeklinde olması gerektiğini belirtmiş, ardından doğru isnâdı zikredeceğini söylemişti. Bu hata diğer neşirlerde bulunmamaktadır bk. Müslim, *Kitâbü’t-Temyîz* (Ezherî), s. 108.

¹⁰⁸ Müslim, *et-Temyîz*, s. 166.

¹⁰⁹ Müslim, *et-Temyîz*, s. 179.

isnâd nakledeceğini ifade eder. Fakat başlıktan sonra yalnızca tek bir rivayet zikredip “İşte bunlar sahih isnâdlardır. Bunların her biri kendi başlarına sabittir” der.¹¹⁰ Müellifin başlıkta birden fazla isnâd vereceğini söylemesi, ayrıca sadece tek bir isnâd verdikten sonra “İşte bunlar sahih isnâdlardır” ifadelerini kullanması, kitap üzerinde çalışan muhakkikler tarafından farklı yorumlanmıştır. Yukarıda da işaret edildiği gibi Muhammedî, kitabın muhtasar olduğunu düşünür ve bunun nâsih tarafından yapılan bir ihtisar olduğunu belirtir.¹¹¹ A‘zamî ise bu türden bir hatanın yazmada bazı eksikliklerin/düşmelerin olduğuna işaret ettiğini ifade eder.¹¹² Kitabın bir başka muhakkiki olan Muhammed Subhî Hallâk ise herhangi bir yargıya varmaksızın “Bu rivayetler zikredilmedi” demekle yetinir.¹¹³ Bu durum, bir ihtisardan ziyade, daha çok nüshadaki düşmeye benzese de, kitaba yapılan müdahaleler göz önüne alındığında bunun ihtisar olması daha kuvvetlidir.

et-Temyîz’den önemli bilgilerin çıkarıldığını gösteren dördüncü örnek ise Müslim’in, Abdürrezzâk es-San‘ânî’nin (ö. 211/826-7) İmâm Mâlik’ten (ö. 179/795) naklettiği bir rivayette hatalı olduğunu gösterdiği bölümdür. Müslim, hatalı rivayeti verip doğru isnâdları zikreder. Ardından kitabın içerisindeki üslup değişir ve “Abdürrezzâk’ın iyi ezberlemediğini ifade eden birçok şey söyledi” ibaresi araya girer.¹¹⁴ Bu, elimizdeki mevcut nüshada ne tür bilgilerin kaybolduğunu gösteren önemli bir örnektir.

Yazmanın muhtasar olduğuna dair beşinci ve son örnek ise Hz. Âişe’den (ö. 58/678) nakledilen bir hadisin değerlendirmesindeki ifadelerdir. Müslim “Muhammed b. Sehl b. Asker → İbn Ebû Meryem → Yahya b. Eyyûb → İsmail b. Ümeyye → İbn Şihâb → Urve” isnâdıyla Hz. Âişe’den bir hadis nakleder. Hz. Âişe kendisine ve Hafsa’ya (ö. 45/665[?]) oruçluyken yemek getirildiği, onların da oruçlarını bozup yemeği yedikleri, daha sonra Hafsa’nın Hz. Peygamber’e konu hakkında soru sorunca Hz. Peygamber’in oruçlu günlerine karşılık onların bir gün oruç tutmalarını emretmesiyle ilgili rivayetini zikreder ve hadisin farklı tariklerini aktarır.¹¹⁵ Ardından hadisin isnâd açısından hatalı olduğunu belirten Müslim, İbn Cüreyc (ö. 150/767) rivayetinin konuya açıklık getirdiğini ifade eder.

¹¹⁰ Müslim, *et-Temyîz*, s.181.

¹¹¹ Müslim, *et-Temyîz*, s.181 (dp).

¹¹² Müslim, *Kitâbü’t-Temyîz* (A‘zamî), s. 210 (dp)

¹¹³ Müslim, *el-Evvel min Kitâbi’t-Temyîz* (Hallâk), s. 81 (dp).

¹¹⁴ Müslim, *et-Temyîz*, s. 187.

¹¹⁵ Müslim, *et-Temyîz*, s. 191-2.

Zira İbn Cüreyc, söz konusu hadisi, hocası İbn Şihâb'dan (ö. 124/742) alırken “Sana Urve'nin Hz. Âişe'den naklettiğine göre...” deyince İbn Şihâb, “Bu konuda Urve'den bir şey işitmedim. Fakat Süleyman b. Abdülmelik'in [ö. 99/717] zamanında Hz. Âişe'ye soran kimselerden duydum” cevabını verir.¹¹⁶ Bu sebeple “Urve → Hz. Âişe” şeklindeki isnâdın hatalı olduğunu belirten Müslim, Urve'nin (ö. 94/713) mevlâsı olan Zümeyl'in rivayetiyle ilgili “Urve'nin mevlâsı olan Zümeyl'in rivayeti [ile ilgili soru sorulur] ise, Zümeyl'in ismi sadece bu hadis ile bilinmektedir” ifadelerine yer verir. Bu ifadelerin ardından kitabın dili değişir ve “Onun cerh edildiğinden ve meçhul bir râvi olduğundan bahsetti [ve *zekerehu bi'l-cerh ve'l-cehâle*]” cümlesi araya girer.¹¹⁷ Görüldüğü gibi Zümeyl adındaki râvinin sadece bir hadis ile tanındığını ifade eden Müslim, sonraki cümlelerinde meçhûl bir râvi olduğunu ifade ederek onu cerh edecekken kitaba bir başka kimse dahil olmakta ve müellifin ifadelerini özetleyerek aktarmaktadır. Daha sonra söz konusu hadisin Yahya b. Saîd el-Ensârî (ö. 143/760) tarafından nakledilen tarikinden bahseden Müslim, Yahya'nın hadisini müsned olarak sadece Cerîr b. Hâzim'in (ö. 170/786) naklettiğini, Cerîr'in ise Yahya'dan hadis nakletmekle meşhur olmadığını ondan sadece az sayıda hadis aldığını ifade eder. Bu rivayetlerin de neredeyse hepsinin hatalı olduğunu belirtir ve “Birçok şey söyledi [ve *zekera kıssaten*]” şeklindeki bir ifade ile konu sona erer.¹¹⁸ Görüldüğü gibi müellif, hadisin farklı tariklerine dair bilgiler verirken, bir başka kişi kaydedilmeyen kısma dair herhangi bir bilgi vermeden Müslim'in ifadelerini kitaptan çıkarmıştır.

Bahsedilen örnekler ¹¹⁹ incelendiğinde, kitaba bilinçli olarak müellif dışında bir başka kimsenin müdahale ettiği açıkça görülmektedir. Kitaba müdahale eden bu kimsenin kim olduğunu tespit etmek güçtür. Zira daha önce de ifade edildiği gibi yazma nüshada, eserin Mekî b. Abdân'dan rivayet edildiği dışında bir bilgi bulunmamaktadır.

Yukarıdaki ihtisârlar incelendiğinde, bunların, düzenli ve belli bir yöntem izlenerek yapılmadıkları görülür. Söz konusu müdahaleler göz önüne alındığında, bunun bir

¹¹⁶ Müslim, *et-Temyîz* s. 193.

¹¹⁷ Müslim, *et-Temyîz*, s. 193.

¹¹⁸ Müslim, *et-Temyîz*, s. 194.

¹¹⁹ Diğer örnekler için bk. Müslim, *et-Temyîz*, s. 160, 168, 188.

müstensih tarafından yapılmasının pek mümkün olmadığı söylenebilir.¹²⁰ Yazma nüsha, bir kişinin kendi özel kullanımı için asıl kitaptan oluşturduğu muhtasar bir metin olduğu izlenimini vermektedir. Bu noktada, Kâdî İyâz'ın (ö. 544/1149), İbn Abdülber'in eserleri arasında zikrettiği bir ifade önem arz eder. O, *Tertîbü'l-medârik*'inde, İbn Abdülber'in eserleri arasında *İhtisâru't-Temyîz* adlı bir kitaptan bahseder.¹²¹ Abdülkâdir Mustafa el-Muhammedî, elimizdeki nüshanın Kâdî İyâz'ın, İbn Abdülber'e atfettiği eser olmasına çok ihtimal vermez. Bunun gerekçesi olarak da günümüze ulaşan yazmada, kitaba müdahale eden kişinin, bir eseri ihtisâr ederken dikkat edilmesi gereken şartlara uymamasını öne sürer. Fakat o da bunun ancak, İbn Abdülber'in kendi özel kullanımı için oluşturduğu bir özet metin olması halinde mümkün olduğunu söyler.¹²² Eseri, İbn Abdülber'in kendi özel kullanımı için ihtisâr ettiği ve bugünkü yazmanın, onun bu muhtasarı olduğu kabul edilse dahi, bu durumda yazmanın sonlarındaki bozuk ifadeler gündeme gelecektir. Zira daha önce de değinildiği gibi yazmanın sonlarında kitap anlaşılmaz bir hale bürünür. Söz konusu kısımlarda düşmelerin bulunduğu açıktır. İbn Abdülber'in ise kendi kullanımı için oluşturduğu bir metinde bu türden bozuk ifadeler bırakması çok mümkün değildir.¹²³ Dolayısıyla yazmanın, İbn Abdülber tarafından kaleme alınan muhtasar metin olduğunu söylemek de zor görünmektedir.

2. et-Temyîz Nüshasındaki Düşmeler

Müslim'den sonraki literatür tarandığında birçok müellifin *et-Temyîz*'e atıfla bazı bilgiler naklettiği, bu alıntılarının da bir kısmının mevcut nüshada bulunmadığı görülür. Söz konusu alıntılarının bir kısmı râviler hakkındaki değerlendirmelerdir. Râvi değerlendirmeleri dışında Müslim'in *et-Temyîz*'de ayrı bir başlık olarak işlediği bir takım hadisler de nüshada bulunmaz. Bu türden yedi rivayet tespit edilmiştir. Bunlardan biri İbnü's-Salâh'ın *Ulûmü'l-*

¹²⁰ Kitap istinsahının belli bir yöntem içerisinde yapıldığına dair bk. Nebi Bozkurt-Nevzat Kaya, "İstinsah" *DİA*, XXIII, 370.

¹²¹ Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, VIII, 130.

¹²² Müslim, *et-Temyîz*, s. 63 (nâşirin girişi).

¹²³ Mehmet Çilek de mevcut nüshanın İbn Abdülber'e ait olamayacağını düşünür. O, *et-Temhîd*'de *et-Temyîz*'den yapılan bir alıntıdaki ifadelerle mevcut nüshadaki ifadeleri birbirleriyle karşılaştırmıştır. *et-Temhîd*'de yer alan alıntı ile mevcut *et-Temyîz* nüshası arasında bazı küçük kelime farklılıklarının bulunması sebebiyle, mevcut nüshanın İbn Abdülber'e ait olamayacağını ifade etmiştir (*İmâm Müslim ve Kitâbü't-Temyîz Adlı Eseri*, s. 27). Fakat iki eser arasında bulunan küçük kelime farklılıklarından yola çıkarak bu sonuca varmak doğru olmasa gerektir. Zira *et-Temyîz*'den alıntı yaparken İbn Abdülber'in birebir alıntı yapması gerekmez. Ayrıca ilgili kelime farklılıklarının *et-Temhîd* nüshalarından kaynaklanma ihtimali de vardır.

hadîs adlı eserindeki alıntısıdır. İbnü's-Salâh "Münker" bölümünde münker hadisi iki kısma ayırır. Râvinin diğer sika râvilere muhalif olarak tek başına rivayet ettiği hadisleri içeren ilk kısma, İmâm Mâlik'in *Muvatta*'da naklettiği, "Müslüman kâfire, kâfir de müslümana mirasçı olamaz" rivayetini örnek olarak verir.¹²⁴ Söz konusu rivayet İmâm Mâlik tarafından "Zührî → Ali b. el-Hüseyin → Ömer b. Osman → Üsâme b. Zeyd → Hz. Peygamber" isnâdıyla nakledilmektedir.¹²⁵ İbnü's-Salâh, İmâm Mâlik'in isnâddaki Ömer b. Osman adlı râvinin isminde diğer sika râvilere muhalefet ettiğini söyleyip sözlerine şöyle devam eder: "*Sahîh* sahibi Müslim, *et-Temyîz*'de, Zührî'nin ashâbından bu rivayeti nakleden herkesin [râvinin ismini] Amr b. Osman olarak okuduklarını zikretti. Ayrıca o, Mâlik'in eliyle Ömer b. Osman'ın evini gösterdiğini, böylece sanki onun diğer kimselerin kendisine muhâlefet ettiğini bildiğini nakletmiştir."¹²⁶ İbnü's-Salâh sözlerini, "Müslim ve diğerleri bu hadiste Mâlik'in hatalı olduğuna hükmetmişlerdir" ifadeleriyle bitirir.¹²⁷ Bu rivayetin diğer isnâdları Müslim'e atıfla zikredilen ifadelerin doğru olduğunu gösterir. Zira aynı hadisi Zührî'den nakleden İbn Cüreyc,¹²⁸ Ma'mer b. Râşid (ö. 153/770),¹²⁹ Hüseyim b. Beşîr (ö. 183/799)¹³⁰ ve Süfyân b. Uyeyne (ö. 198/814)¹³¹ bu râviyi Ömer değil Amr olarak zikretmişlerdir. Muhtemelen Müslim, kitabın genelinde olduğu gibi hadisi Zührî'den nakledenlerin rivayetlerini birbirleriyle karşılaştırmış ve diğerlerinden farklı olarak naklettiği için Mâlik'in hatalı olduğuna hükmetmiştir. Bu naklin bir diğer önemli özelliği ise şudur: İbn Receb, Müslim'in *et-Temyîz*'de, Mâlik'in Zührî'den yaptığı nakillerde üç hatasının olduğunu belirtir.¹³² Fakat günümüze ulaşan yazma nüshada İmam Mâlik'in Zührî'den yaptığı nakillerde sadece bir hatası bulunur.¹³³ Dolayısıyla İbnü's-Salâh'ın *et-*

¹²⁴ İbnü's-Salâh, *Ulûmü'l-hadîs*, s. 81.

¹²⁵ Mâlik, Ferâiz 10.

¹²⁶ İbnü's-Salâh, *Ulûmü'l-hadîs*, s. 81.

¹²⁷ İbnü's-Salâh, *Ulûmü'l-hadîs*, s. 82.

¹²⁸ Ahmed, *Müsned*, XXXVI, 138; Buhârî, Ferâiz 26.

¹²⁹ Ahmed, *Müsned*, XXXVI, 138.

¹³⁰ Tirmizî, Ferâiz 15.

¹³¹ Müslim, Ferâiz 1; Ebû Dâvûd, Ferâiz 10; Tirmizî, Ferâiz 15; İbn Mâce, Ferâiz 6; İbn Hibbân, *es-Sahîh*, XIII, 394.

¹³² İbn Receb, *Şerh*, II, 671.

¹³³ Müslim, *et-Temyîz*, s. 197-8.

Temyîz'e atıfla yaptığı alıntı, elimizdeki nüshada bulunmayan İmam Mâlik'in bir diğer hatası olsa gerektir.

Mâlik'in Zührî'den yaptığı nakillerdeki bir diğer hatası ise İbn Receb¹³⁴ ve İbnü'l-Mülakkın¹³⁵ tarafından *et-Temyîz*'e atıfla nakledilmiştir. İmâm Mâlik, Buhârî, Müslim, Ebû Dâvûd (ö. 275/889), İbn Mâce (ö. 273/887) ve Nesâî (ö. 303/915) gibi hadis alimleri tarafından nakledilen, Hz. Peygamber'in gece namazını kıldıktan sonra sabah namazının iki rekatını kılıp sağ tarafına uzanmasıyla ilgili bir rivayette Zührî'den hadisi nakleden râviler ihtilaf etmişlerdir. Zührî'den hadisi nakleden Şuayb b. Ebû Hamza (ö. 162/778),¹³⁶ Ma'mer b. Râşid,¹³⁷ Evzâî (ö. 157/774),¹³⁸ İbn Ebû Zi'b (ö. 159/776),¹³⁹ Yûnus b. Yezîd (ö. 159/775)¹⁴⁰ ve Amr b. el-Hâris (ö.148/765)¹⁴¹ gibi râviler Hz. Peygamber'in sabah namazı vakti girdiğinde iki rekat namaz kılıp sağ tarafına uzandığını aktarmışlardır. Fakat Zührî'nin bir diğer talebesi İmâm Mâlik, Hz. Peygamber'in gece namazını kıldıktan sonra sabah namazı vakti girene kadar sağ tarafına uzandığını nakleder.¹⁴² Konuyla ilgili hadisleri değerlendiren İbn Receb, Mâlik'in, Zührî'nin diğer talebelerine muhalefet ettiğini belirtip “Hadis hâfızları bunu Mâlik'in bir hatası olarak kabul etmişlerdir. Onlardan birisi de *Kitâbü't-Temyîz*'de [konuya yer veren] Müslim'dir” ifadelerini kullanır.¹⁴³ Görüldüğü gibi İbn Receb, Müslim'in söz konusu rivayete *et-Temyîz*'de yer verdiğini belirtmekle yetinir. İbnü'l-Mülakkın ise bu rivayeti değerlendirirken Müslim'den doğrudan alıntı yaparak “Müslim *et-Temyîz*'de şöyle demiştir: ‘Mâlik bu hadiste hata yapmıştır. Zührî'den nakledenler kendisine muhalefet etmiştir. Daha önce bir çok kimsenin Zührî'den naklederken [Hz. Peygamber'in] uzanmasının iki rekat namaz kılmasından sonra olduğu geçmişti” ifadelerine yer verir.¹⁴⁴ Görüldüğü üzere her iki müellif de söz konusu rivayetin

¹³⁴ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, VI, 219.

¹³⁵ İbnü'l-Mülakkın, *et-Tavdîh*, IX, 145.

¹³⁶ Buhârî, Vitr 1.

¹³⁷ Buhârî, Da'âvât 5.

¹³⁸ İbn Mâce, İkâmetü's-salavât 181.

¹³⁹ Nesâî, Ezân 41.

¹⁴⁰ Nesâî, Ezân 41.

¹⁴¹ Nesâî, Ezân 41.

¹⁴² Mâlik, Salâtü'l-leyl 8.

¹⁴³ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, VI, 219.

¹⁴⁴ İbnü'l-Mülakkın, *et-Tavdîh*, IX, 145.

et-Temyîz'de incelendiğini söylemiştir. Müslim, Mâlik'in Zührî'nin diğer talebelerine muhalefet etmesi sebebiyle hadisi illetli kabul etmiş ve bunu İmâm Mâlik'in bir hatası olarak görmüştür.

Bugünkü nüshada bulunmayan fakat klasik literatürde *et-Temyîz*'e atıf yapılarak zikredilen bir başka örnek ise İbnü'l-Mülakkın'ın alıntısıdır. Kâmet getirildiğinde sakın bir şekilde namaza doğru gidilmesi, acele edilmemesi gerektiği, namazın yetişilen kısmının imamla kılınması geri kalanının ise tek başına tamamlanmasıyla ilgili Buhârî'nin naklettiği¹⁴⁵ hadisin şerhinde İbnü'l-Mülakkın, rivayetin son kısmındaki “fe etimmû” lafzında ihtilafın bulunduğunu söyler. O, Ahmed b. Hanbel'in (ö. 241/855) bu hadisi Zührî tarîkiyle “Yetiştiginizi kılın, yetişemediğinizi kaza edin [*fe 'kdû*]” şeklinde naklettiğini belirtip şöyle der: “Müslim *et-Temyîz*'de ‘Bu lafzı bilmiyorum. Bunu Zührî'den, Süfyân b. Uyeyne nakletmiş ve söz konusu lafızda hata etmiş’ demiştir.”¹⁴⁶ Aynı hadis ile ilgili İbn Hacer de Müslim'e atıf yapar. Hadisin bazı rivayetlerde “Yetiştiginizi kılın, yetişemediğinizi kaza edin” şeklinde geldiğini ifade eden İbn Hacer, Zührî'nin naklettiği rivayetin doğrusunun “Tamamlayın [*fe etimmû*]” şeklinde olması gerektiğini, fakat İbn Uyeyne'nin Zührî'den “Kaza edin” şeklinde rivayet ettiğini söyler. Ardından o “Müslim *et-Temyîz*'de İbn Uyeyne'nin bu lafızda hata yaptığı kanaatine varmıştır” der.¹⁴⁷ İbnü'l-Mülakkın ve İbn Hacer'in *et-Temyîz*'den yaptıkları bu alıntı, mevcut nüshada yer almamaktadır. Zikredilen rivayet incelendiğinde Zührî'den hadisi nakleden râvilerin “Yetişemediğinizi kaza edin” şeklinde değil “Yetişemediğinizi tamamlayın” ifadesiyle naklettikleri görülür. Nitekim hadisi Zührî'den nakleden İbrahim b. Sa'd (ö. 152/769),¹⁴⁸ Ma'mer b. Râşid,¹⁴⁹ Yûnus b. Yezîd,¹⁵⁰ İbn Ebû Zi'b¹⁵¹ ve Şuayb b. Ebû Hamza¹⁵² gibi râviler “Tamamlayın” lafzıyla zikretmiş, İbn Uyeyne ise “Kaza edin” ifadesiyle

¹⁴⁵ Buhârî, Ezân 21.

¹⁴⁶ İbnü'l-Mülakkın, *et-Tavdîh*, VI, 404.

¹⁴⁷ İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, II, 118.

¹⁴⁸ Müslim, Mesâcid 151; İbn Mâce, Mesâcid 14.

¹⁴⁹ Tirmizî, Salât 244.

¹⁵⁰ Müslim, Mesâcid 151; Ebû Dâvûd, Salât 55.

¹⁵¹ Buhârî, Ezân 21.

¹⁵² Buhârî, Cum'a 18.

nakletmiştir.¹⁵³ Müslim de muhtemelen bu gerekçeyle İbn Uyeyne'nin Zührî'den naklettiği söz konusu rivayetin hatalı olduğuna hükmetmiştir.

Bugünkü mevcut nüshada bulunmayan bir diğer örnek ise İbn Receb'in *et-Temyîz*'e atıfla zikrettiği alıntıdır. İbn Receb, İbn Mes'ûd'dan (ö. 32/652-3) nakledilen “Yatsı namazından sonra Allah Resûlü konuşmamızı yasakladı”¹⁵⁴ rivayetinin isnâdında Atâ b. es-Sâib'in (ö. 136/753) hata yaptığını söyler. O, A'meş (ö. 148/765),¹⁵⁵ Mansûr (ö. 132/750) ve Ebû Hasîn'in (ö. 128/745-6) söz konusu rivayeti “Ebû Vâil → Selmân b. Rebî'a” isnâdıyla “Ömer geceleyin konuşmamızı yasakladı” şeklinde naklettiğini ve doğrusunun bu olduğunu belirtir. Atâ b. es-Sâib ve Âsım'ın (ö. 142/759) ise “Ebû Vâil → İbn Mes'ûd” isnâdıyla onlardan farklı bir şekilde naklettiklerini, daha sonra Atâ'nın merfû; Âsım'ın ise mevkûf olarak nakledip birbirlerine muhalefet ettiklerini söyler.¹⁵⁶ Ebû Bekir el-Esrem'in (ö. 261/874-5) “Doğru olan Mansûr ve A'meş'in rivayetidir” dediğini aktarıp sözlerine şöyle devam eder: “Müslim de *Kitâbü't-Temyîz*'de benzerini söylemiş ve rivayetin ‘Mugîre → Ebû Vâil → Huzeife’ isnâdıyla Ömer'in sözü olarak da nakledildiğini belirtmiştir.” İbn Receb devamla Müslim'in “Bu rivayeti yalnızca Atâ b. es-Sâib merfû olarak nakletmiştir” dediğini aktarır.¹⁵⁷

Bugünkü nüshada, kitaptaki bazı hadislerin bulunmadığına dair verilecek son örnek de İbn Hacer'in *Fethu'l-Bârî*'de zikrettiği alıntıdır. Buhârî'nin “Ebû'l-Yemân → Şuayb → Zührî → Saîd b. el-Müseyyeb → Ebû Hureyre” isnâdıyla naklettiğine göre Hz. Peygamber, Hayber savaşında müslümanlardan birisinin cehennemlik olduğunu söyler. Savaş kızışınca bu kimse birçok yara alır ve sonunda yaraların verdiği acıya dayanamayıp kendisini öldürür. Orada bulunanlar Hz. Peygamber'e “Allah senin söylediğini doğru çıkardı” deyince, o “Fülân! Kalk ve cennete yalnızca müminin girebileceğini, Allah'ın bu dini fâcir bir kimseyle de destekleyebileceğini haber ver” buyurur.¹⁵⁸ Rivayetin ardından Buhârî hadisin “Yunus b. Yezîd → İbn Şihâb → İbnü'l-Müseyyeb ve Abdurrahman b. Abdullah b. Ka'b → Ebû Hureyre” isnâdıyla da nakledildiğini ve Yûnus b. Yezîd'in olayın meydana

¹⁵³ Nesâî, İmâmet 57.

¹⁵⁴ Ahmed, *Müsned*, VI, 212; İbn Mâce, *Mevâkîtü's-Salât* 12.

¹⁵⁵ İbn Ebû Şeybe, *el-El-Musannef*, II, 78.

¹⁵⁶ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, III, 376.

¹⁵⁷ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, III, 376.

¹⁵⁸ Buhârî, *Megâzî* 38.

geldiği yeri Hayber değil Huneyn olarak zikrettiğini belirtir. Hadisin şerhinde bu ihtilafları değerlendiren İbn Hacer, konuyla ilgili bir başka ihtilafı da Müslim'in naklettiğini söyler. O şöyle der:

“Müslim *Kitâbü't-Temyîz*'de hadisi Zührî'den nakledenlerin bir ihtilafını daha zikredip şöyle demiştir: ‘Bize Hasan b. el-Hulvânî'nin ‘Ya'kûb b. İbrahim b. Sa'd → Sâlih b. Keysân → İbn Şihâb → Abdurrahman b. el-Müseyyeb' isnâdıyla naklettiğine göre Hz. Peygamber ‘Bilal! Kalk ve cennete yalnızca müminin girebileceğini insanlara bildir’ buyurmuştur. Hulvânî şöyle demiştir: ‘Ya'kûb b. İbrahim'e ‘Bu Abdurrahman b. el-Müseyyeb de kim?’ diye sordum. O da ‘Saîd b. el-Müseyyeb'in Abdurrahman adında bir kardeşi vardı. Kinâne kabilesinden olup kendisine Abdurrahman b. el-Müseyyeb denirdi. Muhtemelen bu, o Kinânî'dir’ cevabını verdi.” Müslim devamla şöyle der: “Ya'kûb'un bu söylediğinin hiçbir değeri yoktur. Zira bu isnâdda bir ‘ve’ harfi düşmüş ve önemli bir hataya sebep olmuştur. Bu hadis ‘Zührî → Abdurrahman ve İbnü'l-Müseyyeb' isnâdıyla nakledilmiştir. Isnâddaki Abdurrahman, İbn Abdullah b. Ka'b; İbnü'l-Müseyyeb ise Saîd'dir. Hadisi bu şekilde Zührî'den, yeğeni, Mûsa b. Ukbe (ö. 141/758) ve Yûnus b. Yezîd nakletmiştir.”¹⁵⁹

Görüldüğü üzere İbn Hacer'in naklettiği alıntıda Müslim, Zührî'den nakledilen rivayetleri birbirleriyle karşılaştırıp farklı nakledilen isnâdın hatalı olduğunu söylemektedir. Verilen bu örnekler, Müslim'in kitap boyunca uyguladığı yöntemle uyusmaktadır. Dolayısıyla bugünkü nüshada bulunmayan bu örneklerin *et-Temyîz*'de yer aldığı söylenebilir.¹⁶⁰

Görüldüğü gibi günümüze ulaşan *et-Temyîz* nüshasında müellifin dışında kitaba dahil olup onu ihtisâr eden kişinin tasarrufları vardır. Bu tasarrufların yanında sonraki literatürde *et-Temyîz*'e atıfla zikredilip muhtevası bakımından *et-Temyîz*'de yer alması oldukça muhtemel bilgiler de bulunmaktadır. Dolayısıyla eserin orijinal olarak günümüze ulaşmadığı rahatlıkla söylenebilir. Bu durumda, eserin orijinal haliyle kaçınıcı yüzyıla kadar gelebildiği sorusu gündeme gelmektedir.

¹⁵⁹ İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, VII, 474; Müslim, *et-Temyîz*, s. 202 (ek bölümü).

¹⁶⁰ Bugünkü nüshada bulunmayan diğer atıflar için bk. İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, VI, 219; a. mlf., *Şerh*, II, 683-4; Irâkî, *et-Takyîd ve'l-îzâh*, s. 89; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, VII, 185; Süyûtî, *Tedribü'r-râvî*, III, 295; Zürkânî, *Şerhu'l-Muvatta'*, III, 390.

3. *et-Temyîz*'in Tam Nüshasına Yönelik Atıflar

Kitaba içerik yönünden açıkça atıf yapan ilk müellif olan İbn Battâl'dan sonra birçok müellif eseri kaynak olarak kullanmış, kitaptan alıntılar yapmıştır. Bu alıntılardan yola çıkarak kitabın kaçınıcı yüzyıla kadar orijinal haliyle ulaşabildiği tespit edilmeye çalışılacaktır. Kitaba atıf yapan son müelliflerden biri Mübârekpûrî'dir (ö. 1935). *Tuhfetü'l-ahvezi* şerhinde “Tirmizî → Hennâd → Abde → Saïd b. Ebû Arûbe → Ma‘mer → Zührî → Sâlim b. Abdullah → İbn Ömer” isnâdıyla nakledilen ve Gaylân b. Seleme es-Sekafî'nin (ö. 23/644) Müslüman olurken 10 kişiyle evli olduğu, Hz. Peygamberin de bu eşleri arasından dördünü seçip diğerlerini boşamasını söylediği hadisin¹⁶¹ şerhinde kitaba atıf yapar. Tirmizî (ö. 279/892), Buhârî'nin (ö. 256/870), söz konusu rivayetin hatalı; Hz. Ömer'den nakledilen mevkûf rivayetin ise doğru olduğunu söylediğini nakleder. Mübârekpûrî de eserinde “Müslim, *et-Temyîz*'de Ma‘mer'in hata yaptığına hükmetmiştir” der.¹⁶² Mübârekpûrî'nin bu alıntısı bugünkü nüshada yer almaz. Geçtiğimiz asırda yaşayan müellifin bugünkü nüshada bulunmayan bir ifadeyi *et-Temyîz*'den nakletmesi önemli ve dikkat çekicidir. Bu durum, Mübârekpûrî'nin kitabın bir başka nüshasına sahip olabileceğini düşündürse de, aynı hadisile ilgili Müslim'in bu ifadeleri İbn Dakîku'l-İd (ö. 702/1302),¹⁶³ İbnü'l-Mülakkın¹⁶⁴ ve İbn Hacer gibi müellifler tarafından da nakledilmiştir. Örneğin İbn Hacer, bu hadisile ilgili “Müslim, bu hadisin illetini *Kitâbü't-Temyîz*'de ortaya çıkarmış ve ayrıntılı bir şekilde açıklamıştır. Şöyle ki bu hadise dair biri merfû biri de mevkûf olmak üzere Zührî'nin iki isnâdı vardır. Ma‘mer ise merfû rivayetle mevkûfu birbirine karıştırmıştır” demiştir.¹⁶⁵ Dolayısıyla bunun önceki müellifler üzerinden yapılan bir alıntı olması muhtemeldir.

Geç dönem âlimlerinden *et-Temyîz*'e atıf yapanlardan bir diğer isim ise Zürkânî'dir. Mübârekpûrî'nin zikrettiği ve daha öncesinde İbn Dakîku'l-İd, İbnü'l-Mülakkın ve İbn Hacer'in eserlerinde yer aldığı söylenen bu atıf, Zürkânî'de de yer alır. Onun söz konusu hadisile ilgili Müslim'in görüşünü İbn Hacer'den aldığı görülmektedir. Zira o da Gaylân es-

¹⁶¹ Tirmizî, Nikâh 32.

¹⁶² Mübârekpûrî, *Tuhfetü'l-ahvezi*, IV, 279.

¹⁶³ İbn Dakîku'l-İd, *el-İlmâm*, s. 511.

¹⁶⁴ İbnü'l-Mülakkın, *el-Bedru'l-munîr*, VII, 609.

¹⁶⁵ İbn Hacer, *el-İsâbe*, V, 256.

Sekafî'nin hadisini *Muvatta* şerhinde incelerken, “Müslim, bu hadisin illetini *Kitâbü't-Temyîz*'de ortaya çıkarmış ve ayrıntılı bir şekilde açıklamıştır. Şöyle ki bu hadise dair biri merfû biri de mevkûf olmak üzere Zührî'nin iki isnâdı vardır. Ma'mer ise merfû rivayetle mevkûfu birbirine karıştırmıştır” ifadelerini kullanmaktadır.¹⁶⁶ Görüldüğü gibi ifadeler İbn Hacer'in sözleriyle birebir aynıdır. Dolayısıyla bunun orijinal kaynaktan değil, İbn Hacer üzerinden yapılan bir alıntı olduğu anlaşılmaktadır.

Yukarıda zikredilen örneklerin dışında, günümüzden geriye doğru gidildiğinde esere atıf yapan müelliflerin bir kısmının alıntıları ya elimizdeki nüshada bulunmakta, ya da bulunmasa dahi bir başka kitap üzerinden yapıldığı anlaşılmaktadır. Örneğin Şevkânî (ö. 1230/1834), Zilzâl Süresi'nin Kur'ân'ın dörtte biri olduğuna dair hadisi incelerken bu hadisi Müslim'in *et-Temyîz*'de eleştirdiğini söylemektedir¹⁶⁷ ki söz konusu rivayet bugünkü nüshada yer alır.¹⁶⁸ Dolayısıyla bu tür atıflar, kitabın orijinal halinin ne zamana kadar ulaştığı hakkında bilgi vermemektedir. Fakat hicrî 8. ve 9. yüzyıllara gelindiğinde özellikle İbn Receb, İbnü'l-Mülakkın,¹⁶⁹ Irâkî ve İbn Hacer gibi müelliflerin eserden çokça istifade ettikleri ve naklettikleri alıntıların bir kısmının elimizdeki eserde bulunmadığı görülür. Hem Buhârî şerhinde hem de *Şerhu İleli't-Tirmizî*'de eseri yoğun bir şekilde kullanan İbn Receb'in eserin orijinal haline sahip olduğuna dair güçlü ipuçları vardır. Nitekim o, İbn Şihâb'ın ashâbı hakkında bahsederken İmâm Mâlik'in *et-Temyîz*'de üç hatasının zikredildiğini söyler¹⁷⁰ ki daha önce de değinildiği gibi bugünkü nüshada İmâm Mâlik'in yalnızca bir hatasından söz edilir. İbn Receb'in yukarıda değinilen diğer alıntıları da göz önünde tutulduğunda onun en azından bugünkü nüshadan daha tam bir nüshaya sahip olduğunu söyleyebiliriz. Eseri yoğun olarak kullanan bir diğer müellif ise İbn Hacer'dir. O, özellikle *Fethu'l-Bârî*'de hadislerin sıhhatini tartışırken *et-Temyîz*'e atıflar yapmıştır.¹⁷¹ Onun zikrettiği bazı alıntılar bugünkü nüshada bulunmadığı gibi kendisinden sonraki

¹⁶⁶ Zürkânî, *Şerhu'l-Muvatta*, III, 216.

¹⁶⁷ Şevkânî, *Tuhfetü'z-zâkirîn*, s. 350.

¹⁶⁸ Müslim, *et-Temyîz*, s. 141-6.

¹⁶⁹ Ne var ki İbnü'l-Mülakkın şerhinde, istifade ettiği kaynakları zikrettiği kaynakçasında bu eserden söz etmez (*et-Tavdîh*, XXXIII, 597-602).

¹⁷⁰ İbn Receb, *Şerh*, II, 671.

¹⁷¹ İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, II, 118, III, 32, III, 372, V, 282, VII, 474.

literatürü de etkilemiştir.¹⁷² Ayrıca daha önce de değinildiği gibi o, eserin kendisine kadar olan isnâdını da zikreder.

Verilen bu bilgiler ışığında esere hicrî 8. ve 9. asırlarda bugünkü nüshada bulunmayan bilgilerin izafe edildiği, bu konuda da özellikle İbn Receb, İbnü'l-Mülakkın ve İbn Hacer'in ön plana çıktıkları görülür. Bu tarihten sonraki yapılan atıflar incelendiğinde ise bunların orijinal olmaktan uzak, daha çok önceki literatür üzerinden yapılan nakiller oldukları anlaşılmaktadır. Bugünkü nüshada bulunan atıflar ise atıfı yapan müellife kadar kitabın otantik haliyle ulaşp ulaşmadığı hakkında bir bilgi vermez. Dolayısıyla bunlar üzerinden bir sonuca ulaşılması mümkün değildir. Bu durum, eserin daha s,şğpraki yüzyıllara kadar tam haliyle ulaşabileceğini düşündürebilirse de bunu saptamak zordur.

Aslında bir illel türü eseri olan *et-Temyîz*'in daha çok kendisinden sonraki ilel eserlerinde kullanılması beklenirken kitaba en fazla şerh türü eserlerde müracaat edilmesi dikkat çeker. Müslim'den sonraki literatür incelendiğinde illel türü eserlerde *et-Temyîz*'e doğrudan herhangi bir atıf tespit edilememiştir. Hadis usûlü eserlerinde ise daha önce İbnü's-Salâh'tan nakledilen İmâm Mâlik'in bugünkü nüshada bulunmayan bir hatası ve yine İbnü's-Salâh'ın aktardığı İbn Lehîa'nın tashîfine dair verilen bir örnek¹⁷³ tespit edilebilmiştir. Daha sonraki hadis usûlü literatüründe *et-Temyîz*'e atıfla nakledilen alıntıların ise İbnü's-Salâh üzerinden aktarıldığı anlaşılmaktadır.¹⁷⁴

III. *et-Temyîz*'in Muhteva Tahlili

3./9. yüzyılda Câhız (ö. 255/869) ve İbn Kuteybe'nin (ö. 276/889) eserleriyle şekillenmeye başlayan mukaddime yazma geleneği Arap edebiyatında 4./10. yüzyıllardan itibaren olgunlaşıp bağımsız bir tür haline gelmiştir. 3./9. yüzyıllardan önce kaleme alınan eserlerdeki mukaddimelerin ise kitap yazarlarına ait olup olmadığı tartışmalıdır.¹⁷⁵ 206-261/821-875 yılları arasında yaşayan¹⁷⁶ İmam Müslim de *es-Sahîh*'de olduğu gibi *et-Temyîz*'de de eserine mukaddime ile başlar. Birçok eser müellifi kitaplarının

¹⁷² İbn Hacer, *el-İsâbe*, V, 256; krş. Zürkânî, *Şerhu'l-Muvatta'*, III, 69; İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, V, 282; krş. Zürkânî, *Şerhu Muvatta'*, III, 216.

¹⁷³ İbnü's-Salâh, *Ulümü'l-hadîs*, s. 280; krş. Müslim, *et-Temyîz*, s. 124-6.

¹⁷⁴ Örneğin bk. Sehâvî, *Fethu'l-Mugîs*, IV, 63.

¹⁷⁵ İsmail Durmuş, "Mukaddime", *DİA*, XXXI, 16.

¹⁷⁶ Doğum tarihi hakkındaki tartışmalar için bk. Meşhûr Hasan Mahmûd Selmân, *el-İmâm Müslim*, s. 19-22.

mukaddimelerinde, eserlerini belli olmayan şahıs/ların sorusu ya da isteği üzerine yazdığını ifade ederler. Klasik literatürde oldukça sık rastlanılan bu durum *et-Temyîz*'de de görülür. Müellif, bizim bilmediğimiz bir kişinin kendisine gelip hadisçileri eleştiren bir gruptan bahsettiğini söyler. Kitabın yazım sebebi ve muhatapları açısından önemli bilgiler içeren ifadeler şu şekildedir:

“Allah sana merhametiyle muamele etsin. Yanıma gelip bir topluluğun, hadisçilerin ‘Bu hadis bâtıldır, şu hadis sahihtir, filan kimse şu hadisin rivayetinde hata yapmıştır, doğru olan ise filan kişinin ondan farklı olarak naklettiğidir’ ifadelerini kabul etmediklerini söyledin. Ayrıca onların, bunu büyük bir iddia olarak kabul ettiklerini [ve *zekerte ennehum iste ‘zamû zâlike*], ve [rivayetler hakkında böyle hüküm veren] kimseleri selef-i sâlihinden olan sâlihlerin gıybeti yapmakla suçladıklarını söyledin. Hatta onlar ‘Râvilerin hatalı rivayetlerini doğru olanlarından ayırdığını iddia eden kimse bilgisi olmayan bir konuda varsayımında bulunur ve ulaşılmayacak olan gayb bilgisine ulaştığını söylemiş olur’ dediler.”¹⁷⁷

Müellif bu ifadelerin ardından eğer çok sayıda hakkı inkar eden bilgisiz kimseler olmasaydı, câhil ile âlimin birbirinden ayrılamayacağını söyleyerek bu görüşte olanları eleştirir. Müslim’in ifade ettiğine göre bu kimselerin hadisçilere itirazları şu iki noktada yoğunlaşır: 1. Hadis tashîh-taz‘îfi keyfi olup ilmî olarak bir geçerliliği yoktur; 2. Hatalı hadis rivayet ettiklerini söyleyip râvileri cerh edenler sâlihlerin gıybetini yapmaktadırlar. 3./9. asırdaki değişik İslâm grupları arasında bu görüşte olanların kimler olduğu sorusu önemlidir. Hicrî 3. asır özelinde düşünüldüğünde İslâm düşüncesinde Ehl-i hadîs, Ehl-i rey, Mu‘tezile, Ehl-i tasavvuf ve Şîa olmak üzere beş farklı grubun öne çıktığı görülür. Ehl-i hadîsin ilim anlayışının isnâd merkezli olduğu malûmdur. Ehl-i rey,¹⁷⁸ Mu‘tezile¹⁷⁹ ve Şîa’nın¹⁸⁰ da her ne kadar Ehl-i hadisten farklı olsa da cerh-ta‘dîl yapıp râvi değerlendirmelerinde bulunduğu, bazı hadisleri tashîh edip bazılarını taz‘îf ettikleri bilinmektedir. Bu grupların içerisinde diğerlerinden ayrılan tek grup zâhid ve sûfilerdir.

¹⁷⁷ Müslim, *et-Temyîz*, s. 83.

¹⁷⁸ Örneğin bk. Mehmet Özşenel, *İlk Dönem Hadis-Rey Tartışmaları*, s. 203-12; a.mlf., *Ebû Yusuf’un Hadis Anlayışı*, s. 59-90.

¹⁷⁹ Detaylı bilgi için bk. Hüseyin Hansu, *Mutezile ve Hadis*, s. 231-67.

¹⁸⁰ Erken dönem Şîi ricâl ilmine dair çalışma için bk. M. Enes Topgöl, *Erken Dönem Şîi Ricâl İlmi -Keşşî Örneği-*, İstanbul 2015.

Nitekim onlar erken dönemlerden itibaren cerh-ta‘dîli gıybet olarak görmüş ve bu konuda hadisçilere eleştiriler yöneltmişlerdir. Abdullah b. el-Mübârek (ö. 181/797) “Muallâ b. Hilâl, Muallâ b. Hilâl’dir [*Muallâ bin Hilâl hüve*]. Fakat hadis naklettiğinde yalan söyler” dediğinde bir sûfî ona “Ebû Abdurrahman! Gıybet ediyorsun” der. Bunun üzerine o “Sus! Biz açıklamazsak hak bâtıldan nasıl ayrıştırılır” karşılığını verir.¹⁸¹ Bu rivayette Abdullah b. el-Mübârek’i râvi değerlendirmesinde bulunduğu için eleştiren kimsenin kimliği belirtilmese de onun bir “sûfî” olduğu zikredilmiştir. Bir diğer rivayette ise Abdullah b. Ahmed b. Hanbel (ö. 290/903) şöyle der: “Ebû Tûrâb en-Nahşebî [ö. 245/859], babamın [Ahmed b. Hanbel] yanına geldi. Babam ‘Fılan zayıftır, fûlan sikadır’ diye râvi değerlendirmeleri yapmaya başladı. Ebû Tûrâb ‘Hoca! Gıybet etme’ deyince babam ona doğru döndü ve ‘Yazıklar olsun! Bu gıybet değil, nasihattir’ karşılığını verdi.”¹⁸² Ahmed b. Hanbel’e itiraz eden söz konusu Ebû Tûrâb en-Nahşebî, Horsanlı ilk sûfilerden sayılır.¹⁸³ Dolayısıyla bu türden eleştirilerin zâhid ve sûfiler tarafından yöneltildiğini söyleyebiliriz.¹⁸⁴

Zühd ve tasavvuf ehlinde yöneltilen bu itirazlara Müslim dışında 3./9. asırdaki diğer bazı hadisçiler de kitaplarında cevaplar vermiştir. Örneğin Tirmizî, *Sünen*’inin “İlel” bölümünde Ehl-i hadîsi anlamayan bir grubun, hadis ricâli hakkındaki değerlendirmeleri kınadığından bahseder. Tirmizî, seleften birçok âlimin ricâl değerlendirmesinde bulunduğunu söyleyip onların bunu insanları ayıplamak veya râviler hakkında gıybet etmek maksadıyla yapmadıklarını söyler.¹⁸⁵ Görüldüğü gibi Tirmizî’nin bu kimselere cevap verirken vurguladığı nokta cerh-ta‘dîlin sonradan ortaya çıkan bir ilim olmadığı ve bunun gıybet kapsamına girmediğidir. Aşağıda da temas edileceği gibi Müslim’in mukaddimede naklettiği rivayetlerin bir kısmının muhtevası da bu iki nokta üzerinde yoğunlaşmaktadır.

¹⁸¹ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 57; İbn Receb, *Şerh*, I, 349.

¹⁸² İbn Receb, *Şerh*, I, 349-50.

¹⁸³ Mehmet Demirci, “Ebû Tûrâb en-Nahşebî”, *DİA*, X, 243; Ayrıca bk. Ebû Nuaym, *Hilyetü’l-evliyâ*, X, 45-51.

¹⁸⁴ Abdullah Aydın, *Doğuş Devrinde Tasavvuf ve Hadis*, s. 115-6. Cerh-ta‘dîle yönelik eleştirilerin zâhid ve sûfiler tarafından yöneltiğine dair haklı ve yaygın bir kanaat bulunmaktadır. Ancak bazı rivayetlerde söz konusu eleştirinin Ehl-i hadîse mensup âlimler tarafından da dile getirildiği zikredilir. Örneğin Hüseyim b. Beşîr (ö. 183/799) “Şu‘be’nin meclisini terk ederdik. Zira o, bizi gıybete sokardı” demiştir. Bir başka rivayette de Yezîd b. Hârûn (ö. 206/821) şöyle der: “Şu‘be’yi görseydiniz ondan hadis yazmadınız. O, çokça gıybet ederdi. Hatta o ‘İbn Mes‘ûd çok yemin ederdi’ demiştir” (Her iki rivayet için de bk. İbn Adî, *el-Kâmil*, I, 152). Ancak bu rivayetlerle neyin kastedildiği veya Ehl-i hadîs içerisinde varsa kimlerin cerh-ta‘dîle karşı menfî tutum sergilediği bir başka çalışmayı gerektirmektedir.

¹⁸⁵ Tirmizî, *İlel*, VI, 230-1.

Erken dönemlerde zâhidler tarafından hadisçilere yöneltilen bu eleştiriler sonraki sûfiler tarafından da sürdürülmüştür. Nitekim sûfî müelliflerin ilklerinden sayılan Ebû Tâlib el-Mekkî (ö. 386/996), kendisinden sonraki tasavvufî literatürünü oldukça etkileyecek olan *Kûtü'l-kulûb* adlı eserinde¹⁸⁶ hadisçilere benzer eleştiriler yöneltir.¹⁸⁷ Ebû Tâlib el-Mekkî, naklettikleri bazı hadislerin mürsel, munkatı' ve isnâdî eleştirilen hadisler olduğunu söyler. Bu tutumunu beş gerekçeyle haklı göstermeye çalışan Ebû Tâlib el-Mekkî, ilk olarak bu türden rivayetlerin bâtil olduğunun kesin olarak bilinmediğini ifade eder. Böyle hadisleri rivayet etmelerinin beşinci gerekçesi de, hadislerin doğru olup olmadığını ancak müşâhede edilerek bilenebileceğidir. Müşâhede imkanın da kalmadığını belirten Ebû Tâlib, dolayısıyla hadisler hakkında hüsnü zan etmek gerektiğini ifade eder.¹⁸⁸ Selefin kendimizden daha hayırlı olduğunu düşünmemiz gerektiğini söyleyen Ebû Tâlib el-Mekkî, bizim dahi Hz. Peygamber adına yalan söylemediğimizi düşünürsek onların asla yalan söylemeyeceğini belirtir. Dolayısıyla onlardan gelen zayıf hadisleri reddetmememiz gerektiğini düşünür. Zira ona göre cerh-ta'dîl sübjektif olup Ehl-i hadisten bir grubun taz'îf ettiği hadisi, bir başka grup tashîh etmektedir.¹⁸⁹ Görüldüğü gibi Ebû Tâlib el-Mekkî'nin ifadeleri, Müslim'in eleştirdiği grubun görüşleriyle ciddi şekilde benzeşmektedir. Dolayısıyla yukarıda temas edilen Müslim'in eleştirdiği grubun, Ebû Tâlib el-Mekkî'nin selefleri olan sûfiler olduğu, Ebû Tâlib'in ise sûfî gelenekteki bu düşünceyi devam ettirdiği söylenebilir.

Müslim yukarıda nakledilen ifadelerin ardından şöyle der:

“Sen, bu kitabımda rivayetlerinde hata yapıp bu hataları sebebiyle ehl-i ilim nezdinde yanlış ve hatalı kabul edilen hadislerin rivayetlerini ayrıntılı bir şekilde açıklamamı istedin. Böylece senin gibi doğruyu talep eden kişiler için, hata yapanların hataları; doğru nakledenlerin de doğruları açıklığa kavuşacaktır.”¹⁹⁰

Müellif böylece hem yukarıda zikredildiği üzere kimi gruplar tarafından yöneltilen hadis tashîh ve taz'îfinin ilmî olarak bir anlam ifade etmeyeceği yönündeki itirazlara cevap

¹⁸⁶ Bilal Saklan, “Kûtü'l-Kulûb”, *DİA*, XVI, 501.

¹⁸⁷ Bilal Saklan, *Muhaddis Sûfiler*, s. 210-3.

¹⁸⁸ Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kûtü'l-kulûb*, I, 485.

¹⁸⁹ Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kûtü'l-kulûb*, I, 485-6; Bilal Saklan, *Muhaddis Sûfiler*, s. 210.

¹⁹⁰ Müslim, *et-Temyîz*, s. 84.

vereceğini hem de hadis tashih-taz'îfinin keyfiyetini göstereceğini söyler. Zira onlara göre tashîh ve taz'îf keyfî olarak yürütülmekte iken Müslim, bunun böyle olmadığını bilakis kitapta işleyeceği üzere belli bir yöntem üzere icrâ edildiğini ifade eder. Ayrıca müellif eserinin sonunda hadisin hangi gerekçelerle sahih veya zayıf sayılacağını sadece Ehl-i hadîsin bileceğini söyler. Ehl-i hadîse muhalefet eden grupların hadis ricâli hakkında bilgisi olamayacağını belirten müellif, eserin bir anlamda telif sebebiyle ilgili şöyle der:

“Biz bu kitabı Ehl-i hadîsin yöntemini bilmeyen, râvilerin nasıl tevsîk-taz'îf edileceğini öğrenmek ve bilmek isteyenler için yazdık [ve *innemâ iktesasnâ hâze'l-kelâm*]. Böylece bu kişi Ehl-i hadîsin râvilerin sahih ya da zayıf kabul ettiği haberlere dair kanıtlarını; doğru veya hatalı kabul ettikleri hadislerdeki delillerini öğrenmiş olur.”¹⁹¹

Dolayısıyla eserin, aslında hadis tashîh-taz'îfinin ve ricâl değerlendirmelerinin bir anlam ifade etmeyeceğini söyleyen bazı gruplara eleştiri mahiyetinde yazıldığı söylenebilir.

Bu ifadelerin ardından Müslim, râvileri hâfız ve mutkin, mütesâhil ve vehim sahibi, isnâdlara çok fazla önem vermeyip metinlere yoğunlaşan dolayısıyla hatası çok olanlar şeklinde üçe ayırdıktan sonra bir râvinin hafızası ne kadar güçlü olursa olsun hadis rivayetinde hata yapabileceğini ifade eder.¹⁹² Bu sözlerinin ardından ikinci bölümde detaylı bir şekilde işlenecek olan rivayetlerdeki hataların tespitine dair iki yöntemi açıklar.¹⁹³ Müellif bu bilgilerin ardından kitaba başlamadan önce Hz. Peygamber'in hadislerinin iyi bir şekilde ezberlenip başkalarına doğru bir şekilde aktarılmasına dair üç rivayet zikreder.¹⁹⁴

Sonrasında Müslim, hadisin tahammül ve edasında dikkatli olma, eksiklik ve fazlalık yapmama hususunda bir bâb açar.¹⁹⁵ Bu bâbta sahâbe, tâbiûn ve sonraki dönemlerdeki âlimlerden 32 rivayet zikreder. İlk önce İbn Ömer, Abdullah b. Mes'ûd, Enes

¹⁹¹ Müslim, *et-Temyîz*, s. 196.

¹⁹² Müslim, *et-Temyîz*, s. 84. Ömer Özpınar, eserinde Müslim'in bu ifadeleriyle ilelû'l-hadîs ilminin konusunu sika râviler olarak tespit ettiğini, amacını da bu râvileri vehim ve hata açısından araştırmak olarak belirlediğini söylemektedir (Özpınar, *Hadis Edebiyatının Oluşumu*, s. 289). Müslim'in bu ifadeleri tek başına düşünüldüğünde böyle bir sonuç çıkabilir. Fakat eserde -ikinci bölümde ele alınacağı gibi- Zührî ve Mâlik gibi sika râvilerin hataları işlense de, bunların yanında Ma'dî b. Süleyman ve Ömer b. Abdullah b. Ebû Has'em gibi zayıf râvilerin hataları da ele alınmaktadır. Dolayısıyla Özpınar'ın bu yorumu, eserin genel muhtevasına uygun düşmemektedir.

¹⁹³ Müslim, *et-Temyîz*, s. 84-90.

¹⁹⁴ Müslim, *et-Temyîz*, s. 90-2.

¹⁹⁵ Müslim, *et-Temyîz*, s. 92.

b. Mâlik (ö. 93/711-2) ve Hz. Ömer gibi sahâbîlerin hadis rivayetine verdikleri öneme dair nakiller yapan müellif, bu rivayetlerle hadislerin sahâbe döneminden itibaren titiz bir şekilde aktarılmasına dikkat edildiğini ifade etmek ister. Örneğin bu hususta naklettiği ilk rivayet İbn Ömer'in aktardığı hadistir. İbn Ömer, Hz. Peygamberin “İslâm beş şey üzerine kuruludur: Allah'ın bir olduğuna inanmak, namazı ikâme etmek, zekatı vermek, Ramazan orucunu tutmak ve hacetmek” buyurduğunu nakleder. Ardından [orada bulunup hadisi tekrar eden] birisi “Hacetmek ve Ramazan orucunu tutmak” şeklinde söyleyince İbn Ömer “Hayır, ‘Ramazan orucunu tutmak ve hacetmek [şeklinde olmalı].’ Biz Allah Resûlü’nden böyle işittik” karşılığını verir.¹⁹⁶

Sahâbîlerle ilgili rivayetlerin ardından müellif sonraki tabakalara geçerek tâbiûn ve sonraki dönemlerdeki âlimlerden nakillerde bulunur. Müellif, Nâfi‘ (ö. 117/735),¹⁹⁷ Şa‘bî (ö. 104/722),¹⁹⁸ Katâde (ö. 117/735),¹⁹⁹ Zührî,²⁰⁰ Abdullah b. Avn (ö. 151/768),²⁰¹ Yahya b. Saîd el-Ensârî, İsmail b. Ebû Hâlid (ö. 146/763), Abdülmelik b. Ebû Süleyman (ö. 145/762), Âsım el-Ahvel,²⁰² Süfyân es-Sevrî (ö. 161/778)²⁰³ ve Eyyûb es-Sahtiyânî (ö. 131/749)²⁰⁴ gibi farklı isimlerin hadisteki otoritesini ifade eden nakiller yapar. Bu nakillerin bir kısmında söz konusu kişilerin hâfızasının güçlü olduğu vurgusu yapılırken bazı rivayetlerde de râviler arasında mukayese söz konusudur. Örneğin Ebû Bekir b. Hafs b. Ömer'in (ö. 111-20/729-37) naklettiğine göre o, Sâlim b. Abdullah'a (ö. 106/725) gidip “İbn Ömer hacca götürdüğü kurbanlığının hangi tarafını işaretlerdi?” diye sorar. Sâlim de “Sağ tarafını” cevabını verir. Ebû Bekir b. Hafs şöyle der: “Sonra Nâfi'nin yanına gidip ‘İbn Ömer hacca götürdüğü kurbanlığının hangi tarafını işaretlerdi?’ diye sordum. O da ‘Sol tarafını’ cevabını verdi. Ben ‘Sâlim, İbn Ömer'in kurbanlığının sağ tarafını işaretlediğini söylüyor’ dedim. Bunun üzerine Nâfi‘ ‘Sâlim hata etmiş. O [hacca] iki küçük kurbanı beraber getirirdi. İkisini birbirinden ayırmak için birinin sağ diğerinin sol tarafını

¹⁹⁶ Müslim, *et-Temyîz*, s. 92.

¹⁹⁷ Müslim, *et-Temyîz*, s. 96, 97.

¹⁹⁸ Müslim, *et-Temyîz*, s. 97, 98.

¹⁹⁹ Müslim, *et-Temyîz*, s. 98.

²⁰⁰ Müslim, *et-Temyîz*, s. 98, 99.

²⁰¹ Müslim, *et-Temyîz*, s. 99.

²⁰² Müslim, *et-Temyîz*, s. 99-100.

²⁰³ Müslim, *et-Temyîz*, s. 100, 101.

²⁰⁴ Müslim, *et-Temyîz*, s. 101.

işaretlerdi' cevabını verdi. Ardından Sâlim'in yanına gidip Nâfi'in söylediğini aktarınca o, 'Nâfi' doğru söylemiş. Siz Nâfi'in sözünü alın. Zira o, Abdullah [b. Ömer]'in hadisini daha iyi ezberlemiştir' cevabını verdi.”²⁰⁵ Müellif, Sâlim b. Abdullah ve Nâfi' hakkındaki bu mukâyese ile her ne kadar hadisi nakleden râviler sika dahi olsa rivayet hususunda bazılarının diğerlerinden daha sağlam olabileceğini vurgular. Bu konuyla ilgili bir diğer rivayet de Hammâd b. Zeyd'in (ö. 179/795) ifadeleridir. O, “İbn Avn bana 'Eyyûb es-Sahtiyânî nasıl nakletti?' diye soruyor, ben de ona naklediyordum. Eğer Eyyûb farklı şekilde nakletmişse İbn Avn o hadisi bırakıyordu. Ona 'Niçin bu hadisi bıraktın?' diye sorduğumda 'Eyyûb hadisi en iyi bilenimizdi' cevabı verdi” demiştir.²⁰⁶ Böylece Müslim, her ne kadar iki râvi güvenilir kabul edilse de bazı durumlarda bir kısmını diğerine tercih etmek gerekebileceğini rivayetler üzerinden ortaya koymaya çalışır.

Müellifin mukaddimedeki rivayetlerde ele aldığı son konu ise selefin bazı râvileri cerh ettiğiidir. Daha önce de ifade edildiği gibi erken dönemlerde zâhid ve sûfîler, Ehl-i hadîsin uyguladığı cerh-ta'dîl faaliyetinin sonradan ortaya çıktığını ve bunun gıybet olduğu kanaatindedirler. Müellif bu düşüncede olan kimselere, mukaddimede rivayetler üzerinden cevap vermeyi amaçlamış olmalıdır. Bu konuyla ilgili Müslim'in naklettiği bir rivayet İsmail b. Uleyye'dendir (ö. 193/809). Affân b. Müslim (ö. 220/835) şöyle der: “Biz İsmail b. Uleyye'nin yanında oturuyorduk. [Orada bulunan] bir kişi başka birisinden hadis nakledince ben 'Kendisinden hadis naklettiğin bu kimse sebt değildir' dedim. Adam 'Gıybet ettin' deyince İsmail 'Gıybet etmedi! Onun hadis rivayetinde sağlam olmadığını belirtti' cevabı verdi.”²⁰⁷ Bir diğer rivayet ise Şu'be'den (ö. 160/776) ricâl değerlendirmesiyle ilgili nakledilen ifadelerdir. Müslim, Şu'be'nin “Şehr [b. Havşeb]'le [ö. 112/730] karşılaştım. Onun şahitliğinin câiz olduğunu düşünmüyorum”²⁰⁸ dediğini naklederek onun söz konusu râviyi cerh ettiğini belirtir. Eyyûb es-Sahtiyânî'den nakledilen rivayet ise Müslim'in mukaddimede muhatap aldığı grup açısından önemlidir. Hammâd b. Zeyd'in naklettiğine göre Eyyûb “Benim bir komşum var” deyip onun faziletli bir kişi olduğunu söyledikten sonra “İki hurmalık bir meselede şahitlik yapsa şahitliğinin câiz

²⁰⁵ Müslim, *et-Temyîz*, s. 97.

²⁰⁶ Müslim, *et-Temyîz*, s. 101.

²⁰⁷ Müslim, *et-Temyîz*, s. 102.

²⁰⁸ Müslim, *et-Temyîz*, s. 102.

olduğunu düşünmem” demiştir.²⁰⁹ Bu rivayetlerle müellif cerh-ta‘dilin sonradan ortaya çıkan bidat bir faaliyet olmadığını selefın de cerh-ta‘dıl yaptığını, ayrıca bir kimsenin faziletli dahi olsa onun cerh edilebileceğini göstermek ister.

Müellif aktardığı rivayetlerin ardından Hz. Peygamber’in hadislerinin aslına uygun olarak nakledilmesi gerektiğini, onun hadislerini doğru bir şekilde rivayet etmeyen kişinin bir bakıma Hz. Peygamber adına yalan söyleyen kimse gibi olacağını ifade eder. Sonrasında ehl-i ilmin isnâd ve metinlerini hatalı bulduğu hadisleri teker teker (*hadîsen hadîsen*) açıklayacağını; bu rivayetlerdeki illetli noktaları belirteceğini söyler.²¹⁰

Bu kısa sayılamayacak mukaddimenin ardından müellif, kitabın ana kısmına geçer. Bugünkü nüshada 25 ana başlık yer alır. Müslim, bu başlıkların her birinde bir hadisi ele alır.²¹¹ Sonraki literatürde tespit edilen yedi ayrı hadis dikkate alındığında eserde en azından 32 ana başlık bulunduğu söylenebilir. Tasnîf tarzı olarak oldukça sistematik bir görüntü arz eden eserde, ilk önce konuyla ilgili hatalı ve illetli bulunan rivayet nakledilmiş ardından müellifin doğru kabul ettiği isnâdlar verilmiş ancak metinler çoğu zaman hazfedilmiştir. Bunun tek istisnası kitapta işlenen 16. rivayettir. Müellif söz konusu başlıkta ilk önce doğru kabul ettiği rivayeti nakletmiş ardından hatalı rivayeti zikretmiş ve bunu başlıkta belirtmiştir.²¹² Eserde nakledilen toplam rivayet sayısı A‘zamî ve Muhammed Subhî’nin sayımına göre 106; Ezherî’nin sayımına göre 112; Abdülkâdir Mustafa el-Muhammedî’nin sayımına göre ise 110’dur.

et-Temyîz gibi hadis ilminin ilel türünde yazılan bir eserin kaynakları iki türlü düşünülebilir. Bunlardan birincisi eserde nakledilen hadislerin kaynaklarıdır ki müellifin kendisine kadar olan isnâdlarını zikrettiği hadislerdeki bütün hocaları *Sahîh*’tekilerle aynıdır. Eserin kaynakları açısından söylenebilecek bir diğer husus da müellifin hadis değerlendirmelerinde bulunurken bunları hangi hocalarından öğrenip eserinde yer verdiğidir. *et-Temyîz* içerisinde müellif, hadis değerlendirmeleriyle ilgili olarak önceki

²⁰⁹ Müslim, *et-Temyîz*, s. 102.

²¹⁰ Müslim, *et-Temyîz*, s. 104.

²¹¹ Muhuttin Düzenli, *Hadiste Gizli Kusurlar -İllet ve Şâz-* adlı eserinde (s. 33) *et-Temyîz*’de 106 rivayetin işlendiğini söyler. Doğrusu yukarıda belirtildiği gibi eserde 25 rivayetin incelendiğidir. Düzenli’nin verdiği rakam ise A‘zamî’nin sayımına göre eserdeki toplam rivayet sayısıdır.

²¹² Müslim, *et-Temyîz*, s. 166.

âlimlerden yalnızca Süfyân es-Sevrî'ye bir yerde atıf yapar.²¹³ Fakat ikinci bölümde de değinileceği üzere bu atıf daha çok destekleyici bir bilgi gibi görünmektedir. Bunun dışında müellifin ulaştığı sonuçların Yahya b. Maîn, Ahmed b. Hanbel ve Buhârî gibi önceki münekkitlerle uyum içerisinde bulunması²¹⁴ bu münekkitlerin *et-Temyîz*'e kaynaklık ettiğini göstermez. Çalışmanın ikinci bölümünde de değinileceği üzere müellif, daha çok münekkitlerin tamamı tarafından uygulanagelen bir tenkit metodunu işleterek hadisler hakkında bir hükme varmaktadır.

Son olarak kitabın genel muhtevasıyla ilgili şunlar söylenebilir: Müslim öncesi ilel türü eserlere bakıldığında bu eserlerin *et-Temyîz*'den farklı olduğu görülür. Yahya b. Maîn (ö. 233/848),²¹⁵ Ali b. el-Medînî (ö. 234/848-9)²¹⁶ ve Ahmed b. Hanbel²¹⁷ gibi ilel türü eser kaleme alan müellifler, genellikle kitaplarında illetli hadisleri detaylıca işlemez. Bu müellifler çoğu zaman illetli hadisin problemli yerlerine bir-iki cümlede temas edip geçerler. Fakat *et-Temyîz*'e bakıldığında her ne kadar işlenen hadis sayısı diğer eserlere göre daha düşük de olsa ele alınan rivayetler detaylıca işlenmiştir. Müellif, kitabın mukaddimesinde söz verdiği gibi eserde işlediği illetli hadisleri teker teker ve detaylıca ele alır. Eser, sadece Ehl-i hadîse yönelik ve bilgi amaçlı yazılmış olsaydı, müellifin illetli hadislerle kısaca değinmesi yeterli olurdu. Fakat ikinci bölümde de üzerinde durulacağı gibi Müslim, belli bir sistem içerisinde bir hadisin tashîh-taz'îf edilme yöntemini detaylıca göstermektedir. Bu durum Müslim'in *et-Temyîz*'i hadis tenkidini anlamayıp öğrenmek isteyenler ve hadis tenkidine karşı çıkanlara cevap teşkil etmesi için kaleme aldığını göstermektedir. Dolayısıyla *et-Temyîz*'de "anlaşılmaz olma" endişesi daha belirgin bir şekilde hissedilirken Yahya b. Maîn, Ali b. el-Medînî ve Ahmed b. Hanbel gibi münekkitler eserlerinde kendi talebelerini hedef alıp açıklayıcı ve tasvir edici bir üslup yerine doğrudan sorulan sorulara cevap vermektedirler.

²¹³ Müslim, *et-Temyîz*, s. 166.

²¹⁴ Bazı örnekler için "Müslim'in Muâraza Yöntemini Uygulaması ve Örnek Rivayetler" başlığına bk.

²¹⁵ Örneğin bk. Yahyâ b. Maîn, *et-Târîh* (Dûrî), III, 220; IV, 152.

²¹⁶ Örneğin bk. Ali b. el-Medînî, *el-İlel*, s. 76, 77, 78.

²¹⁷ Örneğin bk. Ahmed b. Hanbel, *el-İlel ve ma'rifetu'r-ricâl*, I, 364; II, 9-10; III, 170.

İKİNCİ BÖLÜM

et-TEMYİZ'İN HADİS İLMİ AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ

İllet ve hadislerdeki illetlerin tespiti, hadis ilminin en zor konularından biri kabul edilmiştir.²¹⁸ İletin sadece sika râvilerin hatalarındaki gizli kusurlarla ilgili olduğunu söyleyenler olmuşsa da²¹⁹ erken dönem hadis münekkittleri, râvisi ister sika ister zayıf olsun, rivayetlerdeki bütün vehim ve hataları, illet kapsamına dâhil etmişlerdir.²²⁰ Hadislerdeki illetlerin tespiti, bir diğer tabirle muhaddislerin sahih ve zayıf hadisleri birbirlerinden nasıl ayırttığı hususu erken dönemlerden itibaren tartışılmalıdır. Bazı çağdaş müellifler illet tespitinin keyfiyeti hakkında oldukça gizemli bir tablo çizer. Örneğin Subhî es-Sâlih (ö. 1986) şöyle der: “Bu ilimde tecrübeli bir âlim, Allah’ın gönlünü genişletip ilham vermesiyle bir hadisin illetini bilebilir. Bunda şaşılacak bir husus yoktur. Zira hadis bilgisi öğrenme yoluyla değildir. Bilakis o, Allah’ın kalpte ihdâs ettiği bir bilgiyledir.”²²¹

Subhî es-Sâlih ve onun gibi düşünen kimseleri bu görüşe iten sebebin ne olduğu sorusu önemlidir. Konuyla ilgili erken dönem hadis tenkitçilerinden nakledilen bazı ifadelerin, bu anlayışa sebep olduğu söylenebilir. Örneğin Abdurrahman b. Mehdî’den (ö. 198/813-4) nakledildiğine göre o, “Hadis bilgisi ilhamladır. Hadisi illetli kabul eden âlime ‘Bu görüşü kimden aldın?’ diye sorulsa, cevap verecek bir delili olmaz” demiştir.²²² Bu türden ifadeler, hadislerdeki illetlerin tespitinin daha çok keyfî ve sübjektif olduğu izlenimini uyandırmıştır. Nitekim İbn Hacer (ö. 852/1449) de, “Hadisi illetli kabul eden kişi, dinar ve dirhemleri kontrol eden sarrâf gibi bazen iddiasına bir delil bulmaktan âciz kalır”

²¹⁸ İbn Hacer, *Nüzhe*, s. 92.

²¹⁹ Hâkim en-Neysâbü’rî’nin illet tarifinin bu yönde olduğunu söyleyenler varsa da (Düzenli, *Hadiste Gizli Kusurlar*, s. 31) Hâkim’in yanlış anlaşıldığı, illete dair yaptığı tarifle illetin sadece sika râvilerin rivâyetlerinde değil çoğunlukla güvenilir râvilerin rivâyetlerinde bulunduğunu ifade etmek istediği söylenmiştir bk. Ahmed Ma’bed Abdülkerîm – Muhammed Nasr ed-Düsûkî, *İlelû’l-hadîs*, s. 54-65.

²²⁰ İbnü’s-Salâh, *Ulûmü’l-hadîs*, 90-3; Irâkî, *Şerhu’t-tebsira ve’t-tezkira*, I, 288; Emîr es-San’ânî, *Tavdîhü’l-efkâr*, II, 420-1. Mâhir Yasin el-Fahl, *Eseru ilelî’l-hadîs fî ihtilâfî’l-fukahâ’*, s. 15; Muhammed Mucîr el-Hatîb, *Ma’rifetü medâri’l-isnâd*, I, 189-90. İbn Ebû Hâtîm’in *el-İlel* adlı eseri üzerine bir inceleme yapan Fahl, ilgili eserde 247 adet hadisin gizli olmayan kusurlar sebebiyle illetli kabul edildiğini söyler. Bunların 27 tanesi inkîât; 143 tanesi râvilerindeki zayıflık; 68 tanesi râvilerinin meçhul olması; beş tanesi ihtilât; dört tanesi de tedlîs sebebiyle illetli kabul edilmiştir (Fahl, *Eseru ilelî’l-hadîs fî ihtilâfî’l-fukahâ’*, s. 15-6). Muhammed İsâm İdû da mütekaddim ulemâ ile müteahhir ulemâ arasında illetin kapsamı hususunda farklılıkların bulunduğunu, illetli hadisin “Dış görünüşü itibarıyla sahih olup araştırma neticesinde kendisinde gizli bir kusur bulunan hadis” şeklindeki tanımının müteahhir ulemaya ait olduğunu, mütekaddimîn kullanımında ise illetin daha genel bir kullanım alanına sahip olduğunu belirtir bk. Muhammed İsâm İdû, *Neş’etu ilmi’l-mustalah*, s. 170-1.

²²¹ Subhî es-Sâlih, *Ulûmü’l-hadîs*, s. 180.

²²² Hâkim en-Neysâbü’rî, *Ma’rifetu ulûmi’l-hadîs*, s. 377.

der.²²³ Onun bu ifadesi sonraki hadis usûlcüleri tarafından da benimsenmiş ve hadis usûlü eserlerinin illet bahislerinde dile getirilmiştir.²²⁴ Hatta Kûrânî (ö. 1101/1690), İbn Hacer'in söz konusu ifadesini, "Hadisi illetli sayan kimse, sözdeki belâgât gibi bunu zevk-i selimle anlar. Konuyla ilgili bir delil bulamaz" şeklinde açıklamıştır.²²⁵

Abdurrahman b. Mehdî ve diğer bazı hadis âlimlerinden aktarılan söz konusu ifadelerin belli bir muhatabı olması daha muhtemeldir. Zira eğer hadisi illetli bulan kimse bazen buna bir delil bulamıyorsa, o halde hadis tashîh-taz'îfinin kontrolsüz bir alan olduğu söylenebilir. Fakat başta İbnü's-Salâh (ö. 643/1245) ve İbn Hacer olmak üzere hadis usûlü müellifleri, eserlerinde, illetin nasıl tespit edileceğine dair bazı yöntemler zikretmişler ve bu konuda benzer ifadeler kullanmışlardır. İbnü's-Salâh illet tespitinin hadis ilimlerinin en yücesi olduğunu, bu konuya hıfz, tecrübe ve derin kavrayış sahibi kimselerin muttali olabileceğini söyleyip²²⁶ Hatîb el-Bağdâdî'nin (ö. 463/1071) şu ifadelerini aktarır: "Hadisin illetini bilmenin yolu, hadisin tariklerini toplayıp râvi farklılıklarına bakmaktır. Onların hafıza, zabt ve itkândaki mertebeleri dikkate alınır."²²⁷ İbn Hacer de ifade ettiği söz konusu muğlaklığa rağmen illet tespitinin, hadis tarîklerini toplayıp çokça araştırma yapmakla mümkün olduğunu söyler.²²⁸ Benzer ifadeler -ifade edilen muğlaklıkla birlikte- diğer hadis usûlü müellifleri tarafından da dile getirilmiştir.²²⁹

Mütekaddim dönem hadis tenkitçilerinin ifadelerine bakıldığında onların da illet tespitinin hadisleri birbirleriyle muâraza/mukâyese etmekle mümkün olduğunu söyledikleri görülür. Nitekim Abdullah b. el-Mübârek (ö. 181/797) "Hadislerin sahih olanlarını bilmek istiyorsan, onları birbirleriyle karşılaştı" demiştir.²³⁰ Ali b. el-Medînî (ö. 234/848-9) de "Bir konudaki hadislerin tarikleri toplanmadıkça hatası ortaya çıkmaz"²³¹ diyerek bir

²²³ İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, s. 92; İbn Hacer, *en-Nüket alâ Kitâbi İbni's-Salâh*, II, 711.

²²⁴ Örneğin bk. Süyûtî, *Tedribü'r-râvî*, III, 345-6.

²²⁵ İbn Hacer, *Nüzhe* (nşr. Mirâbî), s. 195 (1. dp).

²²⁶ İbnü's-Salâh, *Ulûmü'l-hadîs*, s. 90.

²²⁷ İbnü's-Salâh, *Ulûmü'l-hadîs*, s. 90-1; Hatîb el-Bağdâdî, *el-Câmi*, II, 295.

²²⁸ İbn Hacer, *Nüzhe*, s. 92.

²²⁹ Irâkî, *Şerhu't-tebsıra ve't-tezkira*, I, 275; Sehâvî, *Fethü'l-Mugîs*, I, 275; Süyûtî, *Tedribü'r-râvî*, III, 348; Leknevî, *Zaфарu'l-emânî*, s. 365; Emîr es-San'ânî, *Tavdihü'l-efkâr*, II, 421-3; Ahmed Şâkir, *el-Bâ'isü'l-hasîs*, s. 100.

²³⁰ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Câmi*, II, 296.

²³¹ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Câmi*, II, 212.

konudaki hadisleri birbirleriyle muâraza etmeden sahih ile zayıfın ayrıştırılamayacağını ifade etmiştir. Yahya b. Maîn (ö. 233/848) de “Bir hadisi 30 farklı vecihten yazmadıkça onu kavrayamayız”²³² diyerek muhaddislerin yöntemini ortaya koymaktadır.

Kanaatimizce hem “Hadisi illetli sayan kimse bazen iddiasına delil bulmaktan âciz kalır” deyip hem de illetin tespitine dair yöntemler zikretmek bir tür çelişkidir. Bu türden ifadeler hadis tashîh ve taz’îfinin kontrolsüz bir sübjektiflik içerdiği şeklinde bir anlayışa sebep olur ki bu, önceki bölümde de değinildiği gibi İmam Müslim gibi hadis âlimlerinin itiraz ettiği bir iddiadır. Dolayısıyla Abdurrahman b. Mehdî gibi âlimlerin yukarıda temas edilen ifadeleri başka yönde anlaşılmalıdır. Konuyla ilgili nakledilen diğer rivayetler incelendiğinde söz konusu ifadelerle muhaddislerin ne demek istediği daha net ortaya çıkacaktır. Muhammed b. Sâlih el-Kilîni’nin naklettiğine göre bir adam Ebû Zür’a’nın (ö. 264/878) yanına gelip “Hadisleri ta’lîl ederken deliliniz nedir?” diye sorar. Ebû Zür’a ona “Bu konudaki delil şudur: İletli bir hadisi gelip bana sorarsın, ben de sana illetini söylerim. Daha sonra İbn Vâre’nin [ö. 270/883] yanına gider hadisi bana sorduğunu söylemeden ona sorarsın, o da illetini söyler. Daha sonra Ebû Hâtim’in [ö. 277/890] yanına gidersin o da hadisin illetini açıklar. Daha sonra söz konusu hadis ile ilgili ifadelerimizi karşılaştırırsın. Eğer hadisin illetiyle ilgili aramızda bir ihtilaf görürsen, bil ki her birimiz keyfî konuşmuşuzdur [*fe’lem enne küllen minnâ tekelleme alâ murâdihî*]. Eğer hadis ile ilgili ifadelerimiz ortaksa, o zaman bu ilmin hakikatini bilirsin.” Adam Ebû Zür’a’nın dediği gibi yapınca hepsinin ifadelerinin ortak olduğunu görür ve “Bu ilmin ilhamla olduğuna şahitlik ederim” der.²³³ Görüldüğü gibi hadis ilminde çok fazla bir bilgisi olmadığı anlaşılan bir kişinin sorusu üzerine Ebû Zür’a hadisin illetinin tespitinde kendisinin ve çağdaşı diğer münekkitlerin sözlerinin karşılaştırılmasını ister. Sonuçta hadis münekkitlerinin ifadelerinin aynı çıktığını gören söz konusu kişi bunun ancak ilhamla olabileceğini düşünür. Bu durum Abdurrahman b. Mehdî tarafından da dile getirilmiştir. Nakledildiğine göre o “Bizim bir hadisi reddetmemiz, cahillere göre kehanettir” der.²³⁴

Muhaddislerin hadis tenkit yöntemini belli bir sistem gözeterek gerçekleştirdikleri açıktır. Fakat muhaddislerin, hadis tenkit sistemini anlayamayacak olanların bu konudaki

²³² Hatîb el-Bağdâdî, *el-Câmi’*, II, 212.

²³³ Hâkim en-Neysâbü’rî, *Ma’rifetu ulûmi’l-hadîs*, s. 377-8.

²³⁴ İbn Ebû Hâtim, *Kitâbü’l-İlâl*, I, 389.

sorularını yanıtsız bıraktıkları, yöntemlerini açıklama konusunda çekimser davrandıkları görülür. Yukarıda nakledildiği gibi “Hadis bilgisi ilhamladır. Hadisi illetli kabul eden âlime ‘Bu görüşü kimden aldın?’ diye sorulsa, cevap verecek bir delili olmaz”²³⁵ diyen Abdurrahman b. Mehdî’den nakledilen şu rivayet konuyu daha anlaşılır kılmaktadır: Abdurrahman b. Mehdî’ye “‘Bu hadis sahihtir, bu hadis sabit değildir’ diyorsun. Bunları kimden öğrenip söylüyorsun?” diye sorulunca şöyle der: “Sen sarrafa gidip dirhemlerini gösterince o ‘Bu iyidir, bu sahtedir’ diyor. Ona da ‘Kimden öğrendin?’ mi diyorsun, yoksa onun dediklerine güveniyor musun?” Adam “Onun dediklerine güveniyorum” deyince İbn Mehdî “Bu da öyledir. Hadis meclislerinde çok oturmakla, münazara ve tecrübeyle olur” karşılığını verir.²³⁶ Bu rivayetten anlaşıldığı üzere İbn Mehdî, hadis ilminin ayrı bir ihtisaslaşma gerektirdiğini, bunu bilmeyen kimselerin hadis tashîh-taz’îfini anlayamayacağını, dolayısıyla böyle kimselerin hadis münekkitlerinin görüşlerine güvenmeleri gerektiğini söylemektedir.²³⁷ Netice olarak, muhaddislerin, illet tespitini, belli bir yöntemle icrâ ettiği söylenebilir. Zira muhaddislerin illetli kabul edip zayıf saydıkları hadisler incelendiğinde, hadis tenkitçilerinin ifadelerinin hem yöntem hem de sonuç açısından büyük oranda birbirlerine benzediği görülmektedir.²³⁸ Hadis hakkında farklı kanaatlere ulaşılması ise bilgi eksikliği ya da fazlalığından veyahut hârici başka sebeplerden olduğu söylenebilir. Anlaşıldığı kadarıyla muhaddislerin genellikle takip ettiği yukarıdaki mezkûr yöntem, hadislerin birbirleriyle farklı açılardan karşılaştırılması anlamına gelen muâraza metodudur. İşte Müslim’in *et-Temyîz* adlı eseri bu metodu ortaya koyan önemli metinlerden biridir.

²³⁵ Hamza el-Melîbârî de bu ifadeyi naklettikten sonra İbn Mehdî’nin sözünü şöyle yorumlar: “Yani avâmın anlayacağı bir delili yoktur. Yoksa kendi içerisinde bir delili ve yöntemi vardır.” (*el-Hadîsü’l-ma’lûl*, s. 18).

²³⁶ İbn Adî, *el-Kâmil*, I, 198.

²³⁷ Muhittin Düzenli, eserinde yukarıda zikredilen bir takım rivayetleri değerlendirmiş, illet tespitinde hadis münekkitlerinin “sezgisel güce” ve bu gücü yönlendiren bilgi birikime sahip olduklarından bahsetmiştir (*Hadiste Gizli Kusurlar –İllet ve Şâz-*, s. 285-91). Ancak rivayetler beraber düşünülüp hadis münekkitlerinin faaliyetleri göz önüne alındığında, Düzenli’nin “sezgisel güç” diye adlandırdığı, rivayetlerde ise “ilhâm” şeklinde yer alan ifadelerin, yukarıda belirtilen çerçevede anlaşılması daha tutarlı olacaktır.

²³⁸ Örneğin İbn Ebû Hâtim’in *İllet*’i üzerine yapılan bir çalışmada, Ebû Hâtim ve Ebû Zür’a’nın 553 hadisın yalnızca 12’sinde ihtilaf ettikleri tespit edilmiştir (Ali Mustafa, “İhtilâfu Ebî Hâtim ve Ebî Zür’a fî ileli’l-hadîs”, *BÜİFD*, IV, sy. 8, 2016/2).

Müslim, *et-Temyîz*'de eser boyunca farklı rivayetleri birbirleriyle karşılaştırmış ve bunun sonucunda hadisler hakkında bir hükme varmıştır. Onun bu yöntemi anlaşıldığı kadarıyla erken dönem hadis münekkitlerinin tamamı tarafından uygulanılagelen yaygın bir hadis tenkit metoduymuştu. Bu bölümde ilk olarak rivayetlerin birbirleriyle karşılaştırılması anlamına gelen “muâraza”²³⁹ yöntemine kısaca değinilecek ardından müellifin *et-Temyîz*'deki yöntemi incelenecektir.

I. Bir Tenkit Yöntemi Olarak Muâraza

Genel olarak hadislerin birbirleriyle karşılaştırılması anlamına gelen muârazayla muhaddisler, hem karşılaştırdıkları rivayetler; hem de bu rivayetleri nakleden râviler hakkında hükme varıyorlardı. Nitekim muârazayı rivayetleri birbirleriyle mukâbele edip karşılaştırmak şeklinde tarif eden Muhammed Nûr Seyf, Müslim'in *et-Temyîz*'inin ve diğer ilkel kitaplarının muârazanın açık bir örneğini temsil ettiğini belirtir. O, muârazayla râvilerin yalanlarının, kendilerine ait olmayan hadislerdeki hırsızlıklarının, vehim ve hatalarının, zabt ve itkan sahibi olduğunun veya doğru sözlü olmakla birlikte az ya da çok hatalarının bulunduğu ortaya çıktığını söyler.²⁴⁰ Konuyu modern dönemde müstakil olarak inceleyen A'zamî (ö. 2017) de muhaddislerin, hadis tenkit faaliyetini genel olarak muâraza ve aklî tenkit çerçevesi etrafında yaptıklarını belirtir. Ona göre, muâraza metoduyla sahih, hasen, zayıf, şâz, münker ve muallal gibi hadis türlerinin ortaya çıkar, ayrıca râvilerin zabt ve itkanları hakkında da hükme varılır.²⁴¹ Onun muâraza ile ilgili verdiği bilgiler erken dönem hadis münekkitlerinin metotlarını yansıtsa da aklî tenkit yöntemi olarak zikrettiği örnekler ya istisna kabilinden ya da oldukça geç dönemlere aittir.²⁴² Dolayısıyla aklî tenkit yönteminin erken dönemlerde hadislerin geneline uygulanan yaygın bir metot olduğunu

²³⁹ Hadis usûlü eserlerinde muâraza yerine daha çok “cem'u't-turuk”, “sebru't-turuk” ve “mukâyese” gibi ifadeler kullanılmaktadır. Fakat erken dönem hadis münekkitlerinden nakledilen bilgilerde onların yer yer “arz” kelimesinin farklı türevlerini kullandıkları görülür. Nitekim Müslim *Sahîh*'in “Mukaddime”sinde bir hadisin münker olup olmadığını sika râvilerin rivayetleriyle muâraza edildiğinde ortaya çıkacağını söylerken, “uridat” ifadesini kullanmıştır (Müslim, Mukaddime I, 7). Yahya b. Maîn de Hişâm b. Yusuf ile Mutarrif b. Mâzin'in rivayetlerini karşılaştırdığını ifade ederken “âradtu” der (Yahya b. Maîn, *Târîh (Dûrî)*, III,177) ki bunlar “muâraza”nın da kökü olan “arz” kelimesinin farklı türevleridir. Konuyla ilgili yapılan modern çalışmalarda da genellikle “muâraza” ifadesi tercih edilmiştir. Bu sebeple bu çalışmada da “rivayetlerin birbirleriyle karşılaştırılmasını” ifade etmek için muâraza kelimesinin kullanılması uygun görülmüştür.

²⁴⁰ Yahya b. Maîn, *et-Târîh (Dûrî)*, I, 85 (nâşirin girişi).

²⁴¹ A'zamî, *Muhaddislerin Hadis Tenkit Yöntemi*, s 85.

²⁴² A'zamî, *Muhaddislerin Hadis Tenkit Yöntemi*, s 121-31.

söylemek güç görünmektedir. Ekrem Ziyâ el-Ömerî de muârazanın hadislerdeki ızdırâb, kalb ve tashîf gibi kusurları ortaya çıkaracağını, isnâdların muârazasıyla mürsel, munkatı‘, mevkûf, maktûb ve diğer türden hadislerin; metinlerin muârazasıyla da şâz, muzdarib, münker, müdrec ve diğer türden rivayetlerin ortaya çıkacağını belirtir.²⁴³ Konuyla ilgili bir makalede de muâraza yöntemiyle, râvinin zabtının ve hadisinin illetinin tespit edileceği, ayrıca hadisin desteklenip kuvvetleneceği belirtilir.²⁴⁴ Dolayısıyla modern çalışmalarda genel olarak muârazayla muhaddislerin, rivayetin sıhhat durumu ve râvinin zabtı hakkında sonuca ulaştıkları belirtilmiştir. Bununla birlikte hadis münekkitlerinin yer yer râvinin adâletinin de muârazayla tespit ettikleri görülür. Bu hususa değinmeden önce, muâraza metodunun tarihsel sürecine kısaca temas edilecektir.

Konuyla ilgili yapılan modern çalışmalarda muârazanın Hz. Peygamber ve sahâbe döneminden itibaren kullanılagelen bir tenkit metodu olduğu söylene de²⁴⁵ bu dönemde genel olarak bir hadis tenkidinin, özel olarak ise muârazanın bulunmadığı açıktır. Örneğin muârazanın sahâbe döneminde var olduğuna Ebû Musa el-Eş‘arî’den (ö. 42/662-3) nakledilen bir hadis delil getirilir. Bu rivayete göre Ebû Musa el-Eş‘arî, Hz. Ömer’in (ö. 23/644) yanına gelip içeriye girmek için izin ister. Üç kere izin istedikten sonra geri döner. Bunun üzerine Hz. Ömer onun arkasından bir kişiyi gönderip “Niye içeriye girmedin?” diye sorduğunda Ebû Musa “Hz. Peygamber’in ‘İzin isteme üç keredir. Eğer izin verilirse içeriye gir; verilmezse geri dön’ buyurduğunu işittim” cevabını verir. Bunun üzerine Hz. Ömer “Bu hadisi kim biliyor? Bu dediğine delil getireceksin!” der. Ebû Musa çıkıp mescitte bir grubun yanına gidip şöyle der: “Ben Ömer’e, Hz. Peygamber’in ‘İzin isteme üç keredir. Eğer izin verilirse içeriye gir; verilmezse geri dön’ buyurduğunu naklettim. Sizden bunu işiten biri varsa benimle gelsin.” Bunun üzerine o toplulukta bulunanlar Ebû Saîd el-Hudrî’ye (ö. 74/693-4) onunla gitmesini söylediler. Ebû Saîd onunla beraber gidip bu hadisi işittiğini kendisine haber verince Hz. Ömer, Ebû Musa’ya şöyle der: “Ben seni

²⁴³ Ekrem Ziyâ el-Ömerî, *Menhecu’n-nakd*, s. 27-30.

²⁴⁴ Nâfiz Hüseyin Hammâd-Hibe Gâzî Ferecullah, “Ehemmiyetü’l-Muâraza inde Nukkâdi’l-hadîs”, s. 24-7

²⁴⁵ A‘zamî, *Muhaddislerin Hadis Tenkit Yöntemi*, s. 96; Nâfiz Hüseyin Hammâd-Hibe Gâzî Ferecullah, “Ehemmiyetü’l-Muâraza inde Nukkâdi’l-hadîs”, s. 20 vd.

[yalancılıkla] itham etmedim, fakat insanların Hz. Peygamber adına yalan uydurmasından korktum.”²⁴⁶

Hz. Ömer’in, hadisi nakleden bir başkasının olup olmadığına dair yukarıda nakledilen sorusu, daha çok günlük yaşantı içerisinde verilmiş bir tepki olarak gündeme getirildiği söylenebilir.²⁴⁷ Dolayısıyla bu türden örneklerin bir tenkit yöntemi olarak muâraza için uygun olmadığı açıktır.²⁴⁸

A‘zamî her ne kadar muârazanın Hz. Peygamber ve sahâbe döneminde bulunduğunu söylese de, yaygın anlamda bir tenkit metodu olarak ancak tabiûn ve sonraki dönemlerde ortaya çıktığını belirtir.²⁴⁹ Tabiûn döneminde bazı hadis âlimlerinin rivayetleri birbirleriyle karşılaştırdığına dair örnekler kaynaklarda zikredilmiştir. Örneğin nakledildiğine göre İbn Şihâb ez-Zührî (ö. 124/742) şöyle der: “Bana Urve b. ez-Zübeyr [ö. 94/713], İbnü’l-Müseyyeb [ö. 94/713], Alkame b. Vakkâs [ö. 86/705{?}] ve Ubeydullah b. Abdullah [ö. 98/716], Hz. Âişe’nin [ö. 58/678] hadislerini naklettiler. Bunların rivayetlerinin bir kısmı diğer bir kısmını doğrular.”²⁵⁰ Görüldüğü üzere İbn Şihâb, bir hocanın farklı talebelerinin rivayetlerini karşılaştırarak bir kısmının diğer bir kısmını desteklediği sonucuna ulaşmıştır. Fakat tâbiûn döneminde muâraza kullanımına dair örnekler oldukça kısıtlıdır. Dolayısıyla muârazanın yaygın ve sistematik bir tenkit faaliyeti olarak tâbiûn döneminden itibaren kullanıldığını söylemek güç görünmektedir.

Anlaşıldığı kadarıyla muâraza yöntemi sistematik anlamda hicrî 2. asrın ikinci çeyreğinde ricâl ilminin de kurucusu kabul edilen²⁵¹ Şu‘be b. el-Haccâc (ö. 160/776) ile ortaya çıkmış, kâmil örnekleri ise hicrî 3. asırda Yahya b. Maîn, Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855) ve Müslim gibi hadis münekkitleri tarafından ortaya konulmuştur.²⁵² Muârazanın

²⁴⁶ Buhârî, İsti‘zân 13; Müslim, Âdâb 34; A‘zamî, *Muhaddislerin Hadis Tenkit Yöntemi*, s. 87.

²⁴⁷ Abdulvahap Özsoy, *Hadis Tenkidi*, s. 109-14.

²⁴⁸ Diğer örnekler için bk. A‘zamî, *Muhaddislerin Hadis Tenkit Yöntemi*, s. 86-95.

²⁴⁹ A‘zamî, *Muhaddislerin Hadis Tenkit Yöntemi*, s. 96.

²⁵⁰ Buhârî, Şehâdât 2; A‘zamî, *Muhaddislerin Hadis Tenkit Yöntemi*, s. 98.

²⁵¹ İbn Receb, *Şerh*, I, 448; Halil İbrahim Turhan, *Ricâl Tenkidinin Doğuşu ve Gelişimi*, s. 131.

²⁵² A‘zamî, *Muhaddislerin Hadis Tenkit Yöntemi*, s. 11 (mütercimlerin girişi). A‘zamî de muârazanın her ne kadar Hz. Peygamber döneminde başladığını söylese de, zamanla gelişip yaygınlaştığını, sonrasında muhaddislerin tamamının kullandığı bir metot halini aldığını ifade etmiştir. Bu ifadelerinin ardından verdiği örneklerin neredeyse tamamı hicrî 2. ve 3. asra aittir (bk. *Muhaddislerin Hadis Tenkit Yöntemi*, s. 105-18).

sistematik anlamda Şu'be ile başladığı iddiası, onun ilel ilminin de kurucusu sayıldığı²⁵³ göz önünde tutulduğunda daha net anlaşılacaktır. Zira aşağıda da değinileceği üzere hadisteki illetler çoğunlukla rivayetleri birbirleriyle karşılaştırarak tespit edilmekteydi. Dolayısıyla ilel ilminin kurucusu sayılan Şu'be'nin muârazayı da sistematik anlamda ilk uygulayan kişi olduğu söylenebilir.

Muârazayla ilgili çalışma yapan çağdaş müellifler muârazanın farklı türlerinden bahsetmişlerdir. Örneğin A'zamî "Bazı Muâraza Çeşitleri" başlığı altında muârazanın şu altı kısmını zikreder: "1. Bazı sahâbîlerin rivayetlerinin muârazası, 2. Bir muhaddisin rivayetlerinin farklı zamanlarda muârazası, 3. Bir hocanın farklı öğrencilerinin muârazası, 4. Bir muhaddisin ve akranlarının rivayetlerinin ders esnasında muârazası, 5. Kitabın hafıza ile ve kitabın kitapla muârazası, 6. Rivayeterin Kur'ân âyetleriyle muârazası."²⁵⁴ Konuyla ilgili kaleme alınan bir makalede de A'zamî'nin söz konusu taksimine benzer şekilde muâraza 11 çeşide ayrılmıştır.²⁵⁵ Fakat bu taksimlendirmeler muârazanın işleyiş tarzı göz önünde tutularak yapılmıştır. Yani bunlar, hadis münekkitlelerinin muârazayı nasıl uyguladığı ile ilgilidir. Bu çalışmada ise muâraza, işleyiş tarzı açısından değil onun sonuçları göz önünde tutularak incelenecektir.

Daha önce ifade edildiği üzere muâraza metodu çerçevesinde hem rivayet hem de râvi hakkında sonuca varılmaktadır. Hadis münekkitlelerinin hem râvi hem de rivayetler hakkındaki hükümleri incelendiğinde onların vardıkları yargıların genel olarak birbirleriyle uyduğu görülür.²⁵⁶ Dolayısıyla muhaddislerin benzeri sonuçlara ulaşmasının altında yatan sebebin ne olduğu sorusu önemlidir. Aşağıda örnekleri de zikredileceği üzere özellikle hicrî 3. asırdaki münekkitle, hadis râvilerinin naklettiği rivayetleri birbirleriyle muâraza edip bunun sonucunda rivayetler ve râvi hakkında hükme varıyorlar, bu sayede hadislerdeki illetleri ve râvilerin kusurlarını ortaya çıkartıyorlardı. Konuyla ilgili Ahmed b. Hanbel'den nakledilen bir rivayet önem arz etmektedir. Abdullah b. Ahmed (ö. 290/903), babası

²⁵³ İbn Receb, *Şerh*, I, 448; Düzenli, *Hadislerde Gizli Kusurlar*, s. 70;

²⁵⁴ A'zamî, *Muhaddislerin Hadis Tenkit Yöntemi*, s. 104.

²⁵⁵ Nâfiz Hüseyin Hammâd - Hibe Gâzî Ferecullah, "Ehemmiyetü'l-Muâraza inde Nukkâdî'l-hadîs", s. 28-36.

²⁵⁶ Örneğin Süfyân es-Sevrî ile Vekî' b. el-Cerrâh'ın müştereken tenkit ettiği 12 râvide, iki münekkidin farklı kanaat serdettiği yalnızca bir râvi bulunmaktadır (Turhan, *Ricâl Tenkidinin Doğuşu ve Gelişimi*, s. 282). Muhammed Sadık Özbek tarafından devam eden bir çalışmada da Yahyâ b. Maîn ile Ahmed b. Hanbel'in müştereken değerlendirdiği râvilerin %95'inde ortak kanaat serd ettikleri tespit edilmiştir.

Ahmed b. Hanbel'e, Talha el-A'lem adlı râvi hakkında soru sorunca, Ahmed b. Hanbel "Ondan Sevrî hadis nakletmiştir" der. Oğlu "Hadisleri nasıldır?" sorusunu yöneltince Ahmed b. Hanbel "Hadisleri ne kadar ki! Yalnızca bir hadisi var [ve kem hadîsuhû hadîsun vâhid]" cevabını verir.²⁵⁷ Görüldüğü üzere Talha'nın rivayetleri ve cerh-ta'dîl açısından durumu hakkındaki soruya Ahmed b. Hanbel, elinde ona ait yeterli hadis malzemesi bulunmadığı için cevap verememektedir. Bu da Ahmed b. Hanbel'in ilk önce râvinin rivayetlerini incelediğini, rivayetlerinin sahih olup olmadıklarını tespit ettikten sonra da râvi hakkında hükme vardığını göstermektedir.

A. Muârazayla Rivayet Hakkında Sonuca Varma

Muhaddislerin hadis tenkit yöntemlerinin isnâd merkezli olduğu yaygın şekilde bilinmektedir. Fakat isnâd tenkidinden kastedilen sadece râvilerin cerh-ta'dîl açısından durumları, vefat tarihlerinin hocasıyla görüşmesine imkan vermesi gibi hususlar değildir. Bunlar göz önünde tutulmakla birlikte, muhaddisler, râvilerin naklettiği hadislerin sika ve hafız râvilerin rivayetlerine uygun olmalarını da şart koşuyorlardı. Genel anlamda bütün illel türü eserleri özelde ise bu çalışmanın konusu olan Müslim'in *et-Temyîz*'i bunun en açık örneklerindendir. Nitekim illel türü eserler incelendiğinde de hadisçilerin illel tespitini genel olarak muâraza yöntemiyle gerçekleştirdikleri görülür.

Hâkim en-Neysâbûrî (ö. 405/1014), hadiste bulunan illel türlerini 10 kısma ayırmış ve bu kısımlar kendisinden sonraki hadis usûlü eserlerinde de çoğunlukla tekrar edilmiştir. Hâkim'in söz konusu taksimi şöyledir:²⁵⁸ 1. Isnâd, dış görünüşü itibariyle sahihtir. Fakat isnâddaki râvilerden birisinin, kendisinden naklettiği kimseden semâi yoktur; 2. sika ve hâfiz olan râvilerin naklettiği bir rivayete göre hadis mürsel, dış görünüşü itibariyle sahih olan bir başka tarikte ise müsneddir; 3. hadis bir sahâbînin nakli olarak bilinmektedir fakat bir rivayette farklı bir sahâbîden nakledilir; 4. hadis bir sahâbînin nakli olarak bilinmektedir fakat bir başka tarikle tabîinden nakledilir; 5. hadis an'ane ile rivayet edilmiş ve isnâdında bir râvi düşmüştür. Mahfûz olan diğer tarik buna işaret eder; 6. hadisi bir râvinin müsned olarak nakledip nakletmediğinde ihtilaf edilmesidir. İlgili râvinin nakli ise müsned değil

²⁵⁷ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel ve ma'rifetü'r-ricâl*, II, 529.

²⁵⁸ Hâkim, eserinde yalnızca hadiste bulunan illellerin 10 kısım olduğunu söylemiş fakat bunları herhangi bir şekilde isimlendirmemiştir. Süyûtî ise Hâkim'in işaret edip örnek verdiği illel çeşitlerini isimlendirmiştir. Buradaki isimlendirmeler Süyûtî'den alınmıştır.

munkatı' olarak bilinir; 7. râvinin isnâddaki hocasının ismini bir defasında zikretmesi, bir başka seferde ise zikretmemesi; 8. râvi bir hocaya yetişmiş ve ondan hadis dinlemiştir. Fakat ondan belirli hadisleri dinlemediği bilinmektedir. Bu türden hadisleri ondan vasıtasız olarak nakletmesi hadisin illetidir; 9. hadis bir isnâdla bilinmektedir. Hadisin isnâdındaki bir râvi ise söz konusu isnâddan farklı bir isnâdla nakleder. Hadisi bu râviden nakleden kişi de hadisin meşhur isnâdını zikreder (*sülûkü'l-câdde*); 10. hadis bir tarikle merfû bir başka tarikle ise mevkûf olarak nakledilir.²⁵⁹

Hâkim'in zikrettiği bu illet çeşitleri incelendiğinde 1. ve 8. çeşitler hariç diğerlerinin rivayetleri birbirleriyle karşılaştırarak tespit edileceği görülmektedir. Ancak 1. ve 8. çeşitlerin muâraza dışında râvinin doğum ve vefat tarihleri gibi tarihî bilgiler göz önüne alınarak tespit edildiği anlaşılmaktadır.

Mütekaddim dönem ilel türü eserlerde de illet çeşitlerinin genelinin rivayetleri birbirleriyle karşılaştırarak ortaya çıkarılır. Örneğin Ahmed b. Hanbel'in *el-İlel ve ma'rifetü'r-ricâl*'i üzerine yapılan bir çalışmada eserde geçen illet çeşitleri şöyle tespit edilmiştir: "1. Semâ'in gerçekleşmemesinin tespiti; 2. Hadisin maktûb olması; 3. Mevkûf hadisi merfû olarak nakletmek; 4. Hadiste tashîf yapmak; 5. Güvenilir râvinin tedlîs yapması; 6. Râvinin ihtilâta maruz kalması; 7. Isnâdda râvilerin eklenmesi ya da çıkarılması; 8. Râvinin rivayette şüpheye düşmesi veya rivayetinde ızdırâbın bulunması."²⁶⁰ Görüldüğü gibi eserde yer alan illet çeşitlerinin çoğu muârazayla tespit edilmektedir. Örneğin bir hadisin maktûb olup olmaması, hadiste tashîfin bulunup bulunmaması veya isnâdında râvinin eklenmesi ya da çıkarılması ancak rivayetleri birbirleriyle karşılaştırarak tespit edilebilir.

Tirmizî'nin (ö. 279/892) *el-İlelü'l-kebîr*'i üzerine yapılan bir çalışmada da eserdeki illet çeşitleri olarak şunlar zikredilmiştir: "1. Mevkûf hadisin merfû olarak rivayeti; 2. Mürsel hadisin müsned olarak rivayeti; 3. Gizli inkıtâ'; 4. Isnâdın değiştirilmesi; 5. Bir sahâbînin rivayeti olan hadisi başka bir sahâbîden nakletmek; 6. Bir tabîînin rivayetini başka bir tabîînden nakletmek; 7. Bir tabîînin rivayetini bir sahâbîden nakletmek; 8. Isnâdın maktûb olması; 9. Isnâdda tashîf ve tahrif bulunması veya râvi isminde hata edilmesi; 10.

²⁵⁹ Hâkim en-Neysâbü'rî, *Marifetü ulûmi'l-hadîs*, s. 378-94; Süyûtî, *Tedribü'r-râvî*, III, 373-83.

²⁶⁰ Abdullah Çelik, "Ahmed b. Hanbel ve Kitâbü'l-İlel Ve Ma'rifetü'r-Ricâl'inin İlel İlmindeki Yeri", *AİBÜFD*, 2017/2, V, sy. 9, s. 100-5.

İsnâdın müdrec olması; 11. Muhâlefet.”²⁶¹ Bu illet çeşitleri incelendiğinde, hemen hemen hepsinin rivayetleri birbirleriye muâraza ederek tespit edildiği görülmektedir. Makale yazarının ayrı bir tür olarak zikrettiği “muhâlefet” ise anlaşıldığı kadarıyla aslında diğer bütün kısımları kapsayan genel bir başlıktır.

Dolayısıyla râvi hakkındaki târihî bilgiler dışında diğer tüm illet çeşitlerinin rivayetlerin muârazasıyla ortaya çıkarıldığı söylenebilir. Zira hadiste tashîfin bulunması, hadisin maktûb olması, bir şahsa ait hadisin farklı birisinden nakledilmesi gibi diğer bütün illet çeşitleri farklı rivayetlerin tariklerini toplayıp onları incelemekle tespit edilmektedir. Bir öğrencinin bir hocadan hadis alıp almadığının bilinmesiyle ortaya çıkan inkitâ‘ ise farklı bir bilgi türü ile tespit edildiği anlaşılmaktadır. Ancak burada gözden kaçırılmaması gereken husus ise bazen hadisteki inkitâ‘nın da muârazayla tespit edildiğidir. Örneğin bir hadisin mürsel mi yoksa müsned mi nakledildiği hadisin farklı tariklerinin toplanıp incelenmesiyle tespit edilir. Ancak bir râvinin belirli bir hocaya yetişmeyip ondan hadis almaması gibi illete sebep olan hususlar, râvinin doğum ve vefat tarihleri gibi râvi hakkındaki tarihî bilgilerle tespit edilmektedir.

Sonuç olarak şunlar söylenebilir: Muhaddislerin illet tespitinde iki hususa dikkat ettikleri görülmektedir. Bunlardan birincisi, râvinin doğumu-vefatı, rıhleleri, hoca-talebe ilişkisi gibi râvi hakkındaki tarihî bilgilerdir. Bu tür bilgiler ancak râvinin ne zaman ve nerede yaşadığı, hangi hocalarla görüşüp hadis aldığı gibi tarihî bilgiler ışığında bilinebilir. Hadisleri tenkit ederken muhaddislerin dikkat ettikleri bir diğer husus ise, râvinin rivayet ettiği hadisin sika râvilerin rivayetlerine uygun olup olmaması, onlara muhâlefet edip etmemesidir ki bu hususta bizzat râviyi görmeye ya da onun hakkında târihî bilgilere ihtiyaç duyulmaz. Zikredilen bu ikinci hususta muhaddisler her bir hadisin farklı tariklerini inceleyip ihtilaf ve ittifak noktalarını tespit etmekteydiler. Bunun ardından onlar hem râvi hem de rivayet hakkında bir hükme varıyorlardı.

Yukarıda zikredilen bu husus, mütekaddim dönem hadis münekkittlerinden nakledilen rivayetlerde de açıkça görülmektedir. Örneğin nakledildiğine göre Hâlid b. Talîk (ö. 169/785), Şu‘be’ye “Ebû Bistâm! Simâk b. Harb’in [ö. 123/741] İbn Ömer’den [ö.

²⁶¹ Veysel Özdemir, “Tirmizî ve el-İlelû’l-Kebîr’inin İlel İlmindeki Yerine Genel Bir Bakış”, *Turkish Studies*, 2014/1, sy. 9/2, s. 1188-90.

73/692] rivayet ettiği, gümüş karşılığında altın alma ile ilgili hadisi bana rivayet et” der. Şu‘be “Allah seni ıslah etsin! Bu hadisi bir tek Simâk merfû olarak rivayet etmiştir” cevabını verir. Hâlid “Senden rivayet etmemden mi korkuyorsun?” deyince, Şu‘be şöyle der: “Hayır, fakat bu hadisi bana Katâde [ö. 117/735], ‘Saîd b. el-Müseyyeb → İbn Ömer’ isnâdıyla nakletmiş ve Hz. Peygamber’e nispet etmemiştir. Ayrıca bana Eyyûb, ‘Nâfi’ → İbn Ömer’ isnâdıyla nakletmiş ve o da Hz. Peygamber’e nispet etmemiştir. Yine bana Davud b. Ebû Hind [ö. 140/757], Saîd b. Cübeyr’den [ö. 94/713{?}] rivayet etmiş ve Hz. Peygamber’e nispet etmemiştir. Simâk ise hadisi merfû olarak rivayet etmiştir. Bu yüzden ben onu ayrı değerlendiriyorum.”²⁶² Burada açıkça görüldüğü gibi Şu‘be, Simâk’ın hadislerini diğer sika râvilerle karşılaştırmış ve bunun sonucunda hadisin doğru olmadığı sonucuna ulaşmıştır.

Hicrî 3. asırda ise bu yöntem Yahya b. Maîn ve Ahmed b. Hanbel gibi hadis münekkitleri tarafından oldukça yaygın bir şekilde kullanılmıştır. Örneğin Yahya b. Maîn, Yahya b. Yemân’ın (ö. 189/804) hadislerini nasıl tenkit ettiğini şu sözleriyle açıklar: “Yahya b. Yemân’ın hadislerini diğer râvilerin hadisleriyle muâraza eder, diğerlerinin ona muhalefet ettiği hadislerin üstünü çizdim.”²⁶³ Açıkça görüldüğü üzere İbn Maîn, Yahya b. Yemân’ın rivayetlerini teker teker diğer râvilerin rivayetleri ile karşılaştırmış ve onun diğerlerine muhalefet ettiği rivayetleri illetli kabul etmiştir. Yine Yahya b. Maîn, Üsâme b. Zeyd’den (ö. 54/674) nakledilen bir hadisi değerlendirirken Müslim’in *et-Temyîz* boyunca işlettiği yöntemi uyguladığı görülür. İbn Uyeyne (ö. 198/814) “İbrahim b. Ukbe → Küreyb → İbn Abbâs → Üsâme b. Zeyd” isnâdıyla Hz. Peygamber’in Arafatta Üsâme b. Zeyd’i bineğinin arkasına bindirdiğini nakleder. Yahya b. Maîn bu hadis hakkında şöyle der: “İbn Uyeyne bu hadiste hata yapmıştır. Bilakis bu hadis ‘Küreyb → Üsâme’ isnâdıyla nakledilmiştir. Süfyân es-Sevrî [ö. 161/778], Züheyr [b. Muâviye] [ö. 172/788] ve diğer bütün râviler bu şekilde nakletmiştir.”²⁶⁴ Bu ifadelerden anlaşıldığı üzere Yahya, diğer râvilerin hadisleriyle karşılaştırarak İbn Uyeyne’nin isnâddaki hatasını ortaya çıkarmıştır.

Berzeî’nin (ö. 292/905) naklettiğine göre o, Ebû Zür’a’ya “Beldemizde bir adam var, ‘Abdülvehhâb b. Atâ → Hişâm b. Hassân → Hasan → Abdullah b. Mes‘ûd’ isnâdıyla

²⁶² İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve’t-ta’dîl*, I, 158; A’zamî, *Muhaddislerin Hadis Tenkit Yöntemi*, s. 98.

²⁶³ Yahya b. Maîn, *et-Târîh* (Dûrî), III, 319; A’zamî, *Muhaddislerin Hadis Tenkit Yöntemi*, s. 107.

²⁶⁴ Yahya b. Maîn, *et-Târîh* (Dûrî), III, 141.

Hiz. Peygamber'in 'Bir yahûdî ya da hıristiyan kadınla zina eden kişiyi Allah kabrinde yakar' buyurduğunu naklediyor deyip hadisin tamamını zikrettim" demiştir. Ebû Zür'a "Lâ ilâhe illallah!" karşılığını verir. Berzeî, "Bu uydurma mı?" diye sorunca, Ebû Zür'a "Batıl, mevzû! Kim rivayet ediyor bunu?" der. Berzeî şöyle devam eder: "Ona 'Aramızda Abdûs b. Hâlid diye bilinen bir hadis hocası' deyip bunun dışında onun batıl olan, tamamında yalan söylediği hadisleri zikrettim."²⁶⁵ Bu nakilde de görüldüğü üzere Ebû Zür'a söz konusu rivayetlerin, bilinen ve sahih rivayetlere aykırı olması sebebiyle uydurma olduklarını açıkça söylemiştir.

Hadis râvileri naklettikleri hadislerin sika ve hâfız olan râvilerin hadislerine uygun olmasına da dikkat etmekteydiler. Anlaşıldığı kadarıyla onlar, hadis naklinde önde gelen kimselere muhâlefet etmekten çekiniyor, rivayetlerinin onların naklettiği hadislere uygun olmasına dikkat ediyorlardı. Örneğin Hammâd b. Zeyd (ö. 179/795) şöyle demiştir: "Şu'be bana muvafakat ettiğinde bana muhalefet edenlere aldırış etmem. Çünkü Şu'be hadisi bir defa dinlemeye razı olmaz, hadisi nakledene defalarca tekrarlatırdı. Biz ise bir defa dinlediğimizde yeterli görüyoruz."²⁶⁶ Görüldüğü gibi Hammâd b. Zeyd, kendi rivayetleriyle Şu'be'nin rivayetlerini teker teker karşılaştırıyor ve Şu'be'nin kendisine muvafakat ettiği hadislere karşı güveni artıyordu. Bir başka örnek ise Yahya b. Saîd el-Kattân'dan (ö. 198/813) nakledilmektedir. Rivayete göre o şöyle der: "Basra, Kûfe ve Hicâz'da Muaz b. Muaz'dan [ö. 196/811] daha sağlam birisi yoktur. O bana muvafakat ettiğinde, bana muhâlefet edenlere aldırış etmem."²⁶⁷ Yine Yahya el-Kattân hakkında Yahya b. Maîn şöyle der: "Yahya b. Saîd, Affân [b. Müslim] [ö. 220/835] kendisine muvafakat ettiğinde o hadis hatalı bile olsa görüşünü değiştirmiyordu. Fakat Hammâd'tan nakledilen bir hadiste Affân kendisine muhâlefet ederse, o hadisi rivayet etmekten vazgeçiyor, onu nakletmiyordu."²⁶⁸ Bu nakilden anlaşıldığına göre hicrî 2. asrın en önemli muhaddislerinden biri olan Yahya b. Saîd el-Kattân, Hammâd b. Zeyd'in yakın talebesi olan Affân b. Müslim'in Hammâd'dan naklettiği hadislerde muhalefet etmekten çekiniyor, onun hadisine uygun nakletmediyse söz konusu hadisi terk ediyordu.

²⁶⁵ Ebû Zür'a, *Suâlat* (Berzeî), s. 197.

²⁶⁶ İbn Ebû Hâtım, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, I, 168; İbrahim b. Abdullah el-Lâhim, *Mukârenetü'l-merviyyât*, I, 143.

²⁶⁷ İbn Ebû Hâtım, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, VIII, 249; Lâhim, *Mukârenetü'l-merviyyât*, I, 143.

²⁶⁸ Hatîb, *Târîhu Bağdât*, XIV, 208-9; Lâhim, *Mukârenetü'l-merviyyât*, I, 144.

Muhaddisler bir hocanın yakın talebelerinin rivayetlerini teker teker inceliyor ve bunun sonucunda varsa hangi hadislerin hatalı olduğunu, hatanın kimin tarafından yapıldığını, hocanın yakın talebeleri içerisinde kimin hafızasının daha sağlam; kimin daha zayıf olduğunu da tespit ediyorlardı. Konuyla ilgili Yahya b. Maîn'den nakledilen bir nakil önem arz eder. Nakledildiğine göre o, Hammâd b. Seleme'nin (ö. 167/883) hadis kitaplarını dinlemek için Affân'ın yanına gider. Affân, ona "Hammâd'ın kitaplarını hiç kimseden dinlemedin mi?" diye sorar. Yahya "Dinledim. Bana Hammâd'ın kitaplarını 17 kişi nakletti" deyince, Affân "Yemin ederim ki sana onları rivayet etmeyeceğim" der. Bunun üzerine Yahya "Bir dirheme bakar! Basra'ya gider [Musa b. İsmail] Tebûzekî'den [ö. 223/837] dinlerim" der. Affân da "Nasıl istersen öyle yap [*şe'nuk*]" cevabını verir. Yahya, Basra'ya Musa b. İsmail'in yanına gider. Musa b. İsmail "Bu kitapları hiç kimseden dinlemedin mi?" diye sorar. Yahya da "Bu kitapları tam 17 kişiden dinledim, sen ise 18. kişisin" der. Musa "Bunu neden yapıyorsun?" diye sorunca Yahya, "Hammâd b. Seleme bazen rivayetlerde hata yapardı. Ben onun hatasıyla başkasının hatasını ayırt etmek istiyorum. Ashâbı bir hata üzerinde ittifak etmişse, hatanın Hammâd'dan; eğer talebeleri bir şeyi ittifakla söylüyor ama içlerinden biri onlara muhalefet ediyorsa, hatanın Hammâd'dan değil o talebeden kaynaklandığını anlarım. Böylece onun hatası ile başkalarının ondan naklerderken yaptığı hatayı ayırt etmiş olurum" cevabını verir.²⁶⁹ Görüldüğü gibi Yahya b. Maîn, Hammâd'ın rivayetlerini inceleyip ilgili hadislerde bazı hatalar tespit eder. Bu hataların kim tarafından yapıldığını tespit etmek için Hammâd'dan hadis nakleden râvilerin rivayetlerini toplar. Bu rivayetleri topladıktan sonra da hatanın kim tarafından yapıldığını tespit eder. Ahmed b. Hanbel'e oğlu Sâlih (ö. 266/879), Süfyân es-Sevrî'nin talebeleri hakkında şu soruyu yöneltir: "Sana göre hangisi daha sağlamdır. Abdurrahman b. Mehdî mi, Vekî' [ö. 197/812] mi?" Ahmed bu soruya şöyle cevap verir: "Süfyân'ın hadislerinde Abdurrahman, Vekî' ye göre daha az hata yapar. Süfyân'ın hadislerinde Vekî', ona 60 hadiste muhalefet etmiştir."²⁷⁰ Dolayısıyla bunlar ihtilaf ettiğinde Ahmed b. Hanbel'e göre Abdurrahman'ın hadisi alınacaktır. Ahmed'e "Vekî' ve Abdurrahman ihtilaf ettiğinde hangisinin hadisi kabul edilecek?" diye sorulunca şöyle karşılık verir: "Abdurrahman - özellikle de Süfyân'ın hadislerinde- daha çok muvafakat eder. O, Süfyân'ın hadislerine

²⁶⁹ İbn Hibbân, *Kitâbü'l-Mecrûhîn*, I, 34-5; A'zamî, *Muhaddislerin Hadis Tenkit Yöntemi*, s. 106.

²⁷⁰ İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, I, 253.

ihitimam göstermiştir.”²⁷¹ Rivayette de zikredildiği üzere Ahmed b. Hanbel, Süfyân’dan nakledilen hadisleri teker teker incelemiştir. Süfyân’ın iki yakın talebesinin rivayetlerini muâraza etmiş ve bunun sonucunda Vekî’nin 60 hadiste İbn Mehdi’ye muhalefet ettiğini görmüş ve onların hatalı olduğuna hükmetmiştir. Ayrıca o, Vekî’nin bu hataları sebebiyle Abdurrahman’a muhalefet ettiğinde hadisin alınmaması gerektiği sonucuna ulaşmıştır.

Muârazayla muhaddislerin rivayetleri tenkit ettiğine dair örnekler oldukça fazladır. Yukarıda da değinildiği üzere illel kitaplarındaki illetlerin birçoğu hadislerin farklı açılardan karşılaştırılmasıyla ortaya çıkarılmaktadır. Müslim’in *et-Temyîz*’i ise bunun en açık örneklerindendir. Bu sebeple bu başlık altında birkaç örnekle yetinilmiştir.

B. Muârazayla Râvî Hakkında Sonuca Varma

Bilindiği gibi hadis münekkitleri genel olarak bir râvinin güvenilir kabul edilmesi için zabt ve adâlet olmak üzere iki şart aramışlardır.²⁷² Onlar, zabt ile râvinin hocasından aldığı hadisleri sağlam bir şekilde muhafaza etmesini onlarda bir eksiklik ya da fazlalık yapmamasını kastetmişlerdir. Anlaşıldığı kadarıyla hadis münekkitleri râvinin zabt sahibi olup olmadığını onun rivayetlerinin muârazasıyla ortaya çıkarmaktaydılar. Onlar, bir râviden nakledilen rivayetleri inceliyor, sika ve hâfız râvilerin rivayetleriyle karşılaştırdıktan sonra râvinin zabtı hakkında bir yargıya varıyorlardı. Nitekim Şu‘be’den nakledildiğine göre o Eyyûb ve Hâlid el-Hazzâ’yı (ö. 141/758) cerh etmek istemişti. Abbâd b. Abbâd [ö. 179/795{?}] ve Hammâd b. Zeyd onun yanına gidip konu hakkında konuşunca Şu‘be “İnşallah bunu yapmayacağım. Bana biraz süre verin onların durumunu araştırıyım” der. Bir süre sonra yolda Abbâd ve Hammâd’ı görünce onlara seslenir ve “Bunu yapmayacağım. Çünkü bunu yapmanın bana helal olmadığını anladım” der.²⁷³ Görüldüğü gibi Şu‘be b. el-Haccâc, ilk önce mezkûr râvileri cerh etmeyi düşünür. Konu hakkında kendisini uyaran kimseleri dinleyip kendisine biraz zaman verilmesini ister ve sonunda onları cerh etmenin uygun olmadığı sonucuna varır. Muhtemelen Şu‘be, bu süre içerisinde onlardan nakledilen hadisleri incelemiş, diğer râvilerin rivayetlerine uygun olup olmadığını kontrol edip sonrasında bir yargıya varmıştır. Şu‘be’nin ifadelerinde söz konusu

²⁷¹ Mizzî, *Tehzîbü’l-Kemâl*, XVII, 437.

²⁷² İbnü’s-Salâh, *Ulûmü’l-hadîs*, s. 104.

²⁷³ Yahya b. Maîn, *Mevsû‘atu Târihi Yahyâ b. Maîn* (İbn Muhriz), II, 83.

râvileri hangi sebeple cerh etmek istediği yer almıyorsa da Yahya b. Maîn, Şu‘be’nin onları hadisleri iyi ezberlemediği gerekçesiyle cerh etmek istediğini belirtir. Dolayısıyla Şu‘be iki râvinin zabt sahibi olup olmadıklarını onların rivayetlerini muâraza ederek ortaya çıkardığı söylenebilir.

Yahya b. Maîn’den nakledilen bir bilgide ise bu husus oldukça net bir şekilde vurgulanmıştır. Yahya b. Maîn’e bir gün İsmail b. Uleyye (ö. 193/808) gelip “Hadislerim nasıldır?” diye sorar. Yahya, “Sen hadisleri düzgün olan birisin [*ente müstakîmü’l-hadîs*]” cevabını verir. İsmail “Bunu nasıl anladın?” diye sorunca “Hadislerini diğer râvilerin hadisleriyle muâraza ettik ve doğru olduğunu gördük” cevabını verir.²⁷⁴ Görüldüğü gibi Yahya, İbn Uleyye’nin rivayetlerini teker teker incelemiştir. Rivayetlerinin diğer râvilerin naklettiği hadislerle uygun olduğunu tespit edince, râvi hakkındaki yargısı da olumlu yönde olmuştur.

Konuyla ilgili Ebû Zür‘a’dan nakledilen bir rivayet de önem arz etmektedir. Ona, Abdullah b. Muhammed b. Aclân hakkında “Senin nezdinde güvenilir birisi mi?” diye sorulunca Ebû Zür‘a şöyle karşılık verir: “Bana onun hadisleri arz edilmedikçe bunu bilemem.” Ardından Berzeî’ye “Onun hadislerinden ezberlediğin bir şey var mı?” diye sorar. Berzeî “Onun hadisleri içerisinde, İbrahim b. Hamza’nın [ö. 200/815] kendisinden naklettiği bâtıla benzeyen [*şibh el-bâtıl*] bir hadis yazdım” der. Ebû Zür‘a hadisin ne olduğunu sorunca, Berzeî, “O, ‘babası → dedesi → Ebû Hureyre’ isnâdıyla Hz. Peygamber’in ‘Lâ ilâhe illallah sözü, bunu diyenleri korumaktadır’ buyurduğunu naklediyor” der. Bunun üzerine Ebû Zür‘a “Subhânallah! Dediği ne büyük bir şey. Bu hadisi ancak Ebû Süheyl b. Mâlik’in [ö. 140/757’den sonra] Hz. Peygamber’den nakli olarak biliyorum. Bu şeyhin hadislerinden sakınmak gerekir!” der.²⁷⁵ Görüldüğü gibi Ebû Zür‘a ilgili râvi hakkında bir kanaat belirtmek için onun hadislerini incelemesi gerektiğini, bu olmadan onun hakkında herhangi bir hükümde bulunamayacağını söyler. Berzeî onun bâtıl bir hadisini nakledince de bunun mahfûzatında olan diğer hadislerle aykırı olması sebebiyle onu cerh eder. Yine o, Ömer b. Saîd b. Şüreyh hakkında “da‘îfu’l-hadîs” demiş,

²⁷⁴ Yahya b. Maîn, *Mevsû‘a* (İbn Muhriz), II, 94; A‘zamî, *Muhaddislerin Hadis Tenkit Yöntemi*, s. 107.

²⁷⁵ Ebû Zür‘a, *Suâlât* (Berzeî), s. 257-9.

bunun gerekçesini ise şöyle dile getirmiştir: “O, Zührî’den mablûb hadisler naklederdi.”²⁷⁶ Ebû Zür’a söz konusu râviyi zayıf olarak nitelerken onun hadislerini incelediği anlaşılmaktadır. Bu incelemenin sonucunda Zührî’den diğerr râvilere muhalif rivayetler naklettiği için onun zayıf olduğuna hükmetmiştir. Yine Ebû Zür’a’ya, Ömer b. Abdullah b. Ebû Has‘em sorulur. Ebû Zür’a ise şöyle der: “Çok zayıftır [*vâhi’l-hadîs*]. Yahya b. Ebû Kesîr’den [ö. 129/747] üç hadis nakletti ki, bu üçü beş yüz hadisin içerisinde olsaydı onları ifsâd ederdi.”²⁷⁷ Ebû Zür’a’nın bu sözleri incelendiğinde, onun, râviyi cerh etme sebebi olarak Yahya b. Ebû Kesîr’den naklettiği üç zayıf hadisi öne sürdüğü görülmektedir. Dolayısıyla o, râvinin naklettiği hadisler üzerinden zabt durumunu tespit etmiştir. Müslim de *et-Temyîz*’de Ebû Zür’a’nın cerh ettiği bu râvi hakkında kanaatini belirtir. Müslim’in naklettiğine göre Ömer b. Abdullah b. Ebû Has‘em, “Yahya b. Ebû Kesîr → Ebû Seleme” isnâdıyla Ebû Hureyre’nin (ö. 58/678) şöyle dediğini nakleder: “Bir adam ‘Allah’ın Resûlü, mestle abdestli kalma[nın süresi] ne kadardır?’ diye sormuş, Hz. Peygamber de ‘Mukîm için bir gün ve gece; seferî için geceleriyle birlikte üç gün’ buyurmuştur.”²⁷⁸ Müslim, Ömer b. Abdullah b. Ebû Has‘em’in naklettiği bu rivayetin hatalı olduğunu, Ebû Hureyre’nin meshi kabul etmediğini, diğerr rivayetlerin bunu gösterdiğini belirttikten sonra şöyle der:

“Rivayetleri toplayıp birbirleriyle karşılaştırmakla, onların sahîh ve zayıf olanları ayırır. Râvilerin zayıf olanları ile onların zıddı olan hâfız râviler ortaya çıkar. Bu sebeple, hadis ilminde bilgi sahibi olanlar Ömer b. Abdullah b. Ebû Has‘em ve onun gibi râvileri, sika, hâfız ve marûf râvilere muhâlif, müstenker rivayetler nakletmeleri sebebiyle zayıf kabul etmişlerdir.”²⁷⁹

Yukarıdaki Müslim’in ifadeleriyle Ebû Zür’a’nın ifadeleri birbirlerinin hemen hemen aynıdır. Ebû Zür’a söz konusu râvinin Yahya b. Ebû Kesîr’den naklettiği bazı rivayetleri sebebiyle zayıf olduğunu söylemiş, Müslim de Ebû Zür’a’nın zikrettiği bu rivayetlerden birini incelemiş ve Ehl-i hadîs’in, Ömer b. Abdullah’ı, naklettiği muhâlif rivayetler sebebiyle terk ettiğini belirtmiştir.

²⁷⁶ Ebû Zür’a, *Suâîlât* (Berzeî), s. 101.

²⁷⁷ Ebû Zür’a, *Suâîlât* (Berzeî), s. 259.

²⁷⁸ Müslim, *et-Temyîz*, s. 177.

²⁷⁹ Müslim, *et-Temyîz*, s. 179.

Yukarıda Ahmed b. Hanbel'in elinde yeteri kadar hadis malzemesi olmamasından dolayı bir râvi hakkında kanaat belirlemediği zikredilmişti. Yine Ahmed'den bir başka râvi hakkında konuyla ilgili bir rivayet nakledilir. Ukbe b. Ubeyd (ö. 204/819) hakkında kendisine soru sorulunca "O, Saîd b. Ubeyd et-Tâî'nin kardeşidir" der. Kendisine "Peki, sika mı?" sorusu yöneltince "Ondan kaç rivayet naklediliyor ki? Yalnızca iki-üç rivâvet!" cevabını verir.²⁸⁰ Görüldüğü gibi Ahmed b. Hanbel, ilgili râvinin cerh-ta'dîl durumu hakkında bir yargıya varamamasının sebebini, ona ait yeteri kadar hadis malzemesine sahip olmaması ile açıklar. Bu durum da tenkidin rivayetler üzerinden yapıldığını açıkça gösterir. Yine Ahmed b. Hanbel, Atâ el-Attâr hakkındaki bir soruya "Hammâd b. Seleme ve Hişâm b. Hassân [ö. 147/764] ondan rivayette bulundu" karşılığını verir. Kendisine "Hadisi nasıldır?" diye sorulunca, "Kaç rivayette bulundu ki? Az bir şey!" karşılığını verir.²⁸¹ Yine Ahmed b. Hanbel'den nakledildiğine göre oğlu Abdullah, Mugîre b. Ziyâd'ı (ö. 152/769) Yahya b. Maîn'e sormuş o da "leyse bihi be's" demiştir. Daha sonra söz konusu râviyi babasına yani Ahmed b. Hanbel'e sorunca o, "daîfü'l-hadîs" deyip şöyle devam etmiştir: "Atâ → İbn Abbâs' isnâdıyla bir cenazeye katılan kişiyle ilgili İbn Abbâs'ın (ö. 68/687-8) 'Teyemmümle cenaze namazını kılmasında bir sakınca yoktur' dediğini aktarır. Halbuki bunu İbn Cüreyc [ö. 150/767] ve Abdülmelik, Atâ'dan naklederler ve mürseldir. Yine o, 'Atâ → Âişe' isnâdıyla Hz. Peygamber'in 'Kim bir günde 12 rekat namaz kılsa...' hadisini nakleder. Halbuki bu hadisi 'Atâ → Anbese → Ümmü Habîbe' isnâdıyla 'Kim bir günde 12 rekat namaz kılsa cennette bir ev bina edilir' şeklinde naklediyorlar. Yine o, 'Atâ → Âişe' isnâdıyla Hz. Peygamber'in yolculuğa çıktığında bazen namazını kısalttığını bazen de tam kıldığını naklediyor. Fakat muhaddisler bu hadisi Atâ'dan mürsel olarak naklederler."²⁸² Rivayette de açıkça görüldüğü üzere Ahmed b. Hanbel, ilk olarak ilgili râvinin rivayetlerini incelemiştir. O, söz konusu râvinin rivayetlerinin diğer râvilere muhâlif, bu sebeple de hatalı olduğunu tespit etmiştir. Ardından naklettiği hatalı rivayetler sebebiyle onun zayıf bir râvi olduğu sonucuna ulaşmıştır. Yine Ahmed b. Hanbel'den nakledildiğine göre o, "Üsâme b. Zeyd [ö. 115/733], Nâfi'den münker hadisler nakletti" der. Oğlu Abdullah bunun üzerine "Üsâme, 'hasenü'l-hadîs'ti" karşılığını verir. Bunun

²⁸⁰ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel ve ma'rifetu'r-ricâl*, III, 105-6.

²⁸¹ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel ve ma'rifetu'r-ricâl*, I, 394.

²⁸² Ahmed b. Hanbel, *el-İlel ve ma'rifetu'r-ricâl*, I, 404-5.

üzerine Ahmed b. Hanbel, “Onun hadislerini incelersen [*tedebberte*] onlardaki nekâreti göreceksin” karşılığını verir.²⁸³ Görüldüğü gibi Ahmed b. Hanbel, oğlunun râvi hakkında olumlu kanaat belirtmesine karşı onun hadislerinin incelendiğinde, bu görüşün doğru olmadığının ortaya çıkacağını söyler.

Konuyla ilgili verilecek son örnek de Ebû Dâvud’tandır (ö. 275/889). Ona Mus‘ab b. Sellâm adlı râvi sorulunca şöyle demiştir: “Onu maktûb olarak naklettiği hadisler sebebiyle zayıf kabul ettiler. Bu rivayetler İbn Şübrûme’nin [ö. 144/761] hadisleriydi.”²⁸⁴ Görüldüğü gibi Ebû Dâvud, hadis münekkitletlerinin Mus‘ab b. Sellâm’ı zayıf kabul etmesine gerekçe olarak onun İbn Şübrûme’den maktûb hadisler nakletmesini söyler. Bu da râvinin zabtının rivayetler üzerinden tespit edildiğini gösterir.

Zabt tespitinin rivayetlerin muârazasıyla gerçekleştiği, İbnü’s-Salâh ve sonrasındaki hadis usûlü müellifleri tarafından da dile getirilmiştir. Nitekim İbnü’s-Salâh bir râvinin zabtının nasıl tespit edileceği hakkında şöyle der: “Râvinin zabtı [rivayetlerini], sika, zabt ve itkanla marûf râvilerin rivayetleriyle karşılaştırarak tespit edilir.”²⁸⁵ İbnü’s-Salâh, bu karşılaştırmadan sonra râvinin rivayetlerinin genelinin sika râvilere uygun olduğu tespit edilirse söz konusu râvinin zabt sahibi olacağına, rivayetlerinin çoğu sika râvilere muhâlif ise ilgili kişinin zabtının bozuk olduğuna hükmedileceğini söyler. İbnü’s-Salâh’ın ifade ettiği bu husus sonraki hadis usûlü eserlerinde de dile getirilmiştir.²⁸⁶ Görüldüğü gibi hem İbnü’s-Salâh hem de sonrasındaki hadis usûlcülere göre râvinin zabtını tespit ederken, söz konusu râvinin rivayetlerinin diğer rivayetlerle karşılaştırılması gereklidir. Yukarıda hadis münekkitletlerinden verilen örnekler de bu hususu desteklemektedir.

Konunun girişinde zikredildiği üzere modern dönemde birçok müellif, muâraza yöntemiyle hadislerin tenkit edildiğini, bu yöntem sayesinde sahih ve zayıf hadislerin birbirinden ayrıştırıldığını, râvinin zabtının tespit edildiğini belirtmiştir. Yukarıda da örnekleri zikredildiği üzere hadis münekkitletleri râvinin zabtını rivayetlerini muâraza ederek

²⁸³ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel ve ma’rifetu’r-ricâl*, II, 24.

²⁸⁴ Ebû Dâvûd, *Suâlât* (Âcurrî), s. 81.

²⁸⁵ İbnü’s-Salâh, *Ulûmü’l-hadîs*, s. 106.

²⁸⁶ Irâkî, *Şerhu’t-Tebsıra ve’t-tezkira*, I, 335; Süyûtî, *Tedrib*, IV, 30; Emîr es-San’ânî, *Tavdîhu’l-efkâr*, III, 96-7; Leknevî, *Zafaru’l-emânî*, s. 108.

tespit ediyorlardı. Fakat acaba muhaddisler aynı yöntemi kullanarak râvinin adâletini tespit ediyorlar mıydı?

Konuyla ilgili hadis usûlcüleri bir râvinin adâletinin tespitinin hadis münekkitlerinin görüşleri çerçevesinde veya kişinin âdil olduğuna dair şöhretiyle bilinebileceğini belirtilmişlerdir.²⁸⁷ Fakat bizzat erken dönem hadis münekkitleri bir râvinin adâletini nasıl tespit ediyorlardı?

Erken dönemden itibaren muhaddisler râvinin adâleti hususunda bazı şartlar ileri sürmüşlerdir. Örneğin İbnü'l-Mübârek “Şu beş özellik kendisinde bulunan kimse âdildir: 1. Cemaate devam eden, 2. Şu içeceği (nebîz) içmeyen, 3. Dininde bir fesat olmayan, 4. Yalan söylemeyen, 5. Aklında bir kusur olmayan” demiştir.²⁸⁸ Müteahhir dönemde ise hadis usûlcüleri genel olarak râvide aranan adâletin şu beş unsuru içermesi gerektiği konusunda görüş birliği içerisinde: 1. Müslüman olmak; 2. Bulûğa ermiş olmak; 3. Akıl sâhibi olmak; 4. Fâsık olmamak; 5. Murûet sahibi olmak.²⁸⁹

Adâletle ilgili öne sürülen şartların bir kısmının şahsî müşahedeye ya da râviyi gören kimsenin haberine dayandığı açıktır. Örneğin, bir kimsenin genel ahlâkî kriterlere uyduğu yani mürûete sahip olup olmadığı ancak o râviyi görerek veya onu görenlerin bilgileri vasıtasıyla bilinebilir. Ya da bir kimsenin günlük yaşantısında yalan söyleyip söylemediği ancak onun yaşantısı hakkında fikir sahibi olarak bilinebilir.²⁹⁰ Fakat erken dönem hadis münekkitlerinden nakledilen bazı bilgiler, onların yer yer râvinin yalan söylediğini onunla görüşmeden yalnızca naklettiği rivayetleri karşılaştırarak yani muâraza yöntemiyle tespit ettiklerini gösterir. Hadiste yalan söylemek ise hadis âlimleri tarafından büyük günahlardan sayılmış ve kişiyi fâsık yapacağı söylenmiştir. Dolayısıyla hadis münekkitlerinin râvinin yalan söylemesini dolayısıyla adâletini zedeleyecek bir hususu muârazayla ortaya çıkardıkları görülür. Örneğin Şu‘be, Ebû Davud et-Tayâlisî’ye “Cerîr b. Hâzim’e [ö. 170/786] git ve Hasan b. Umâre’den [ö. 153/770] hadis rivayet etmenin câiz olmadığını söyle çünkü o yalan söylüyor” der. Ebû Davud “Nasıl yalan söylüyor?” diye

²⁸⁷ İbnü’s-Salâh, *Ulûmü’l-hadîs*, s. 105; Süyûtî, *Tedribu’r-râvî*, IV, 17-8.

²⁸⁸ Hatîb, *el-Kifâye*, s. 93; A‘zamî, *Muhaddislerin Hadis Tenkit Yöntemi*, s. 55.

²⁸⁹ İbnü’s-Salâh, *Ulûmü’l-hadîs*, s. 104; Irâkî, *Şerhu’t-tebsıra ve’t-tezkira*, I, 327; Sehâvî, *Fethu’l-Mugîs*, II, 5.

²⁹⁰ İmâm Mâlik’in günlük yaşantısında yalan söyleyen kimsenin hadisini kabul etmediğine dair bk. İbn Asâkir, *Târîh*, XIII, 82..İ

sorunca Şu‘be “Bize, Hakem [b. Uteybe]’den [ö. 113/731{?}] aslını bulamadığım hadisler rivayet etti” cevabını verir. Ebû Dâvud “Aslı olmayan hangi hadisleri rivayet etti?” deyince Şu‘be, şu cevabı verir: “Ben Hakem’e ‘Hz. Peygamber Uhud şehitlerinin cenaze namazını kıldı mı?’ diye sordum. O da ‘Kılmadı’ dedi. Hasan b. Umâre ise ‘Hakem → Miksem → İbn Abbâs’ isnâdıyla Hz. Peygamber’in onların namazını kılıp defnettiğini nakletti. Ben Hakem’e ‘Veled-i zinâ hakkında ne düşünüyorsun [cenaze namazı kılınır mı]?’ diye sordum. O da ‘Kılınır’ dedi. ‘Kimin rivayetinden dolayı?’ diye sordum. O da ‘Hasan el-Basrî’den [ö. 110/728] rivayet edilen hadis’ dedi. Hasan b. Umâre ise ‘Hakem’in bize Yahya b. el-Cezzâr → Ali isnâdıyla haber verdiğine göre’ dedi.”²⁹¹ Görüldüğü üzere Şu‘be, Hasan b. Umâre adlı râvinin yalan söylediği dolayısıyla adâletinin geçersiz olduğu sonucuna, onun hadislerini, kendisinin hocasından dinlediği hadislerle muâraza ederek ulaşmıştır. Hocasının nakletmediği hadisleri rivayet ettiğini iddia etmesi sebebiyle onun yalancı olduğuna hükmetmiş ve hadislerinin alınmaması gerektiğini söylemiştir. Bir diğer rivayette de Ümeyye b. Hâlid’ten (ö. 201/816) nakledilen şu rivayettir: Ümeyye b. Hâlid, Şu‘be’ye “Ebû Şeybe [Abdurrahman b. İshak], bize Hakem’in Abdurrahman b. Ebû Leyla’dan [ö. 83/752] Sıffîn’e bedir ehlinde 70 kişi katıldı’ dediğini nakletti” der. Şu‘be ise buna şöyle karşılık verir: “Vallahi yalan söylüyor. Bunu Hakem’in evinde müzâkere ettik. Sıffîn’e katılıp Bedir ehlinde olan sadece Huzeyme b. Sâbit’i [ö. 37/657] tespit edebildik.”²⁹² Görüldüğü gibi Şu‘be ilgili râvinin yalan söylediğini, onun naklettiği bilginin hocasından dinlediği diğer hadislerle ve genel bilgi birikimine aykırı olmasıyla tespit etmiştir.

Ahmed b. Hanbel’in naklettiği bir bilgide hicrî 2. asırda bu yöntemin diğer hadis münekkitleri tarafından da kullanıldığı anlaşılmaktadır. O şöyle der: “Bize Basra’dan Heysem b. Abdülgaîfâr et-Tâî isminde biri gelip Hemmâm [ö. 164/780] vasıtasıyla Katâde’nin görüşlerini [*re’y*] ve ‘Rebî’ b. Habîb isimli biri → Dımâm → Câbir b. Zeyd” isnâdıyla hadisler nakletti. Ayrıca Recâ’ b. Ebû Seleme [ö. 161/777] ve Saîd b. Abdülazîz’den [ö. 167/783] hadis nakletti. Bunlar bizim hoşumuza gitti ve ondan bazı şeyler naklettik. Fakat daha sonra o, yadırgadığım bir şey nakletti ve onun hakkında şüpheye düştüm. Daha sonra onunla karşılaştığımızda bana ‘Şu hadisi terk et ya da bırak’

²⁹¹ Müslim, Mukaddime I, 23-4.

²⁹² Ahmed b. Hanbel, *el-İlel ve ma‘rifetu’r-ricâl*, I, 287.

dedi. Abdurrahman b. Mehdî'ye gidip adamın bazı hadislerini kendisine arz edince, Abdurrahman 'Bu yalancıdır ya da sika olmayan birisidir' dedi.²⁹³ Görüldüğü gibi İbn Mehdî, söz konusu râviyi görmemesine rağmen rivayetlerini duyunca onun yalancı biri olduğuna ya da sika olmadığına hükmetmiş ve râvinin naklettiği rivayetlerin diğer rivayetlerle uyuşmaması sebebiyle onu cerh etmiştir.

Bu tutumun hicrî 3. asırda da devam ettiği, bu dönemdeki hadis münekkitlerinin de râvinin yalancı olduğunu naklettiği rivayetler üzerinden tespit ettiği görülmektedir. Nitekim Yahya b. Maîn'e Ömer b. İsmail b. Mücâlid b. Saîd adlı râvi sorulunca şöyle der: "Yalancıdır. 'Ebû Muâviye → A'meş → Mücâhid → İbn Abbâs" isnâdıyla Hz. Peygamber'in 'Ben ilmin şehriyim, Ali de onun kapısıdır' hadisini rivayet ediyor. Bu uydurma bir hadistir, aslı yoktur."²⁹⁴ Görüldüğü gibi Yahya b. Maîn, söz konusu râvinin adâletini zedeleyen bir hususu yani yalancı olduğunu naklettiği bir rivayet üzerinden tespit etmiştir. Yine ona, Mehdî b. Hafs'ın (ö. 223/837) damadı olan Ebû Bekir (Abdurrahman) b. Affân sorulduğunda şöyle der: "Yalan söyleyen bir yalancıdır. Ona ait bir hadis gördüm. Onu Ebû İshak el-Fezâri'den [ö. 188/804(?)] naklediyordu. Rivayet uydurmaydı."²⁹⁵ Bu rivayette de yine Yahya b. Maîn'in, râviyle kişisel bir görüşmesi olmamasına rağmen onun naklettiği bir rivayet sebebiyle yalancı olduğu yargısına vardığı görülmektedir. Ondan nakledilen bir diğer bilgide ise onun hem nihâi hükmü hem de yürüttüğü yöntemin işleyişi oldukça açıktır. İbnü'l-Cüneyd (ö. 270/884[?]) şöyle der: Yahya b. Maîn'e Muhammed b. Kesîr el-Kûfi'yi sorunca "Onda bir beis yoktur. Gelip işte şu nehrinin oraya yerleşti" der. İbnü'l-Cüneyd söz konusu nehirle Yahya'nın Kerhâyâ nehrini kastedebileceğini söyler. İbnü'l-Cüneyd şöyle devam eder: "Ona 'O, münker rivayetler naklediyor' deyince, Yahya 'Onlar neymiş?' diye sordu. Ben de 'İsmail b. Ebû Hâlid → Şa'bî → Nu'man b. Beşîr' isnâdıyla merfû olarak 'Benim sözümü işitip başkalarına ulaştırmanın Allah yüzünü ak etsin' hadisini söyledim. Yine aynı isnâdla onun merfû olarak naklettiği 'Kur'ân'ı seni nehyettiği sürece oku, eğer seni nehyetmemişse okumamış sayılırsın' hadisini zikrettim. Bunun üzerine Yahya 'Bunu kim naklediyor?' dedi. Ona 'Ashâbımızdan biri' dedim. Bununla Muhammed b. Abdülhamîd el-Humeydî'yi kastediyordum. Yahya şöyle karşılık verdi:

²⁹³ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel ve ma'rifetu'r-ricâl*, II, 56.

²⁹⁴ Yahya b. Maîn, *Mevsû'a* (İbnü'l-Cüneyd), II, 275-6.

²⁹⁵ Yahya b. Maîn, *Mevsû'a* (İbnü'l-Cüneyd), II, 279.

‘Eğer o [Muhammed b. Kesîr], bunu naklediyorsa yalancıdır. Ancak ben bu şeyhin hadislerinin müstakîm olduğunu gördüm.’”²⁹⁶ Rivayette Yahya b. Maîn’in bir râviyi tenkit ederken takip ettiği yöntem açıktır. Yahya, eğer söz konusu râvi İbnü’l-Cüneyd’in bahsettiği rivayetleri naklediyorsa onun adâletinin geçersiz olacağını, onun yalancı olduğunu söylemiştir.

Bir başka nakilde Berzeî şöyle der: “Beldemize adamın biri gelip ‘Abdüla‘lâ b. Hammâd → Hammâd → Sâbit → Enes’ isnâdıyla ‘Hz. Peygamber ölü bir koyun gördü...’ hadisini zikretti. Ebû Zür’a hadis hakkında ‘Bu yalandır’ dedi. Ona söz konusu râvinin bu türden diğer başka rivayetlerini söyleyince, Ebû Zür’a ‘Bu yalancılarla ne de çok sınıyorsunuz. Hadis talebine bu açıdan özen gösteren kimseleri Allah’ın mükafaatlandıracağını umarım’ karşılığını verdi.”²⁹⁷ Her iki rivayette de Ebû Zür’a’nın râviyi daha önce görmeyip tanımadığı halde ilk önce naklettiği rivayetleri dinlediği, rivayetlerin diğer meşhur rivayetlere muvafakat etmediğini görünce hadisi nakleden râvilerin yalancı olduğuna hükmettiği açıkça görülmektedir.

Bir diğer örnek ise Ebû Dâvud’dandır. Âcurrî şöyle der: “Ebû Dâvud’a ‘Mu‘temir → babası → Ebû Osman → Ömer’ isnâdıyla nakledilen ‘Hz. Peygamber’in kıraâtı uzundu’ rivayetini sorunca, ‘Bu yalandır. Bunu rivayet eden kimseyi [yalancılıkla] itham et!’ karşılığını verdi.”²⁹⁸ Anlaşıldığı kadarıyla Ebû Dâvud, diğer bilinen rivayetlere muhâlif olması sebebiyle bu hadisin uydurma olduğuna hükmeder. Dolayısıyla bunu nakleden kimsenin yalancılıkla itham edilmesi gerektiğini söyler.

Bir diğer rivayette de Ebû Hâtim râviyi nasıl tenkit ettiğini açıkça zikretmektedir. İbn Ebû Hâtim (ö. 327/938), Ahmed b. İbrâhîm el-Halebî’nin biyografisinde şöyle der: “Onu babama sorup hadisini arz ettim. “Onu tanımıyorum. Hadislerinin tamamı bâtil, mevzû’dur. Aslı yoktur. Hadisleri onun yalancı olduğunu gösterir” dedi.”²⁹⁹ Ebû Hâtim burada râvinin yalancı olmasının sebebini açıkça zikretmektedir. O, râvinin naklettiği rivayetleri incelemiş, diğer rivayetlerle uyumluluk arzetmediği için onların uydurma

²⁹⁶ Yahya b. Maîn, *Mevsû‘a* (İbnü’l-Cüneyd), II, 371-2.

²⁹⁷ Ebû Zür’a, *Suâlât* (Berzeî), s. 211.

²⁹⁸ Ebû Dâvud, *Suâlât* (Âcurrî), s. 221.

²⁹⁹ İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve ‘t-ta‘dîl*, II, 40.

olduğuna hükmetmiştir. Bütün rivayetlerinin uydurma olması sebebiyle de râvinin yalancı olduğu sonucuna ulaşmıştır.

Tüm bu verilen örnekler incelendiğinde, muhaddislerin râvi tenkit yöntemlerinin en azından azımsanamayacak bir kısmının rivayet merkezli olduğu söylenebilir. Onlar, ,

râvilerin naklettiği rivayetleri incelemiş bunun sonucunda bir yargıya varmışlardır. Nitekim Muallimî de konu hakkında şöyle der:

“Bâtıl olduğunu tespit ettiğin hadisin isnâdında, imamlar tarafından cerh edilmiş bir, iki veya daha fazla râvi görürsün. Hadis imamları râvileri genellikle, iki veya daha fazla sayıda naklettikleri münker haberler ya da tek bir münker rivayet sebebiyle dahi cerh ederler. Sahih kabul edilemeyecek haber için ‘münker’ veya ‘bâtıl’ derler. Duafâ türü eserlerde yer verilen biyografilerde, ilel ve mevzuat türü eserlerde bunun pek çok örneğini tespit edebilirsin. Münekkit âlimler [*mütesebbitûn*], hadisini arz etmedikçe ve tek tek her bir hadisini tenkide tâbi tutmadıkça bir râviyi tevsîk etmezler”³⁰⁰

Sonuç olarak, hadis münekkitlerinin rivayetleri tenkit ederken muâraza yöntemini sıklıkla kullandıkları söylenebilir. Her ne kadar onlar bu muârazayı uygularken farklı yöntemler takip etseler de nihâyetinde onların hem rivayet hakkında hem de râvi hakkında bir sonuca vardıkları rahatlıkla söylenebilir. Özellikle ilel türü eserler, münekkitlerin, muâraza metodunu işleterek rivayetleri tenkit ettiğinin örnekleriyle doludur. Daha önce de ifade edildiği gibi Müslim’in *et-Temyîz*’i ise bunların en açık olanlarındanır. Hadis münekkitleri, rivayetleri tenkit ederken ayrıca hadisin râvileri hakkında da hükme varmaktaydılar. Yukarıda zikredildiği üzere onlar rivayetlerin karşılaştırılmasıyla râvinin hem zabtı hakkında hüküm vermiş, hem de adâletini zedeleyecek bir husus olan yalancılıklarını ortaya çıkarmışlardır.

Muârazanın etraflı bir tahlili, hadis münekkitlerinin muâraza ile daha başka hangi sonuçlara ulaştığı, tarihsel sürecinin tam bir tasviri bu çalışmanın sınırlarını zorlamaktadır. Burada konu muhtasar bir şekilde ele alınmış, Müslim’in *et-Temyîz*’de uyguladığı yöntemin, bütün erken dönem hadis münekkitleri tarafından uygulanagelen bir metot

³⁰⁰ Muallimî, *el-Envâru ’l-kâşife*, s. 6-7.

olduğu gösterilmeye çalışılmıştır. Dolayısıyla konuyla ilgili daha geniş çalışmalara ihtiyaç duyulmaktadır.³⁰¹

II. Müslim'in *et-Temyîz*'deki Hadis Tenkit Metodu

Daha önce de ifade edildiği gibi erken dönem hadis münekkitleri, tenkit metotlarını açıklama konusunda ketum bir tavır sergilemekteydi. Nitekim *et-Temyîz*'in önemi bu noktada ortaya çıkmaktadır. Zira Müslim, ilk olarak *et-Temyîz*'de râvilerin taksimatı ve onların hatalarının nasıl tespit edileceğine dair bilgiler vermiş daha sonra bunların pratiğini rivayetler üzerinden göstermiştir. Bu başlık altında onun *et-Temyîz*'de takip ettiği yöntem tasvir edilmeye çalışılacak, ortak olan noktalarda *Sahîh* “Mukaddimesi”nden de yararlanılacaktır.

İlk olarak, *et-Temyîz*'de Müslim, kitabın telif edilme sebebiyle ilgili ifadelerinin ardından hadis râvilerinin şu üç tabakadan müteşekkil olduğunu söyler:

1. Hâfız, hafızası sağlam ve hatalardan sakınan râviler; 2. Rivayetlerde gevşeklik gösterip kendi hatası veya başkalarının telkinleriyle hafızası karışan râviler; 3. İsnâdlardan ziyâde, gücünü hadis metinlerinin ezberlenmesine teksif eden, nakletme sırasında da hata edip hadisi kendisine nakleden kimselere değil de başkalarına izâfe eden râviler.³⁰²

Müellif, *et-Temyîz*'in girişinin bir başka yerinde de râvilerin üç kısımdan oluştuğunu söyler. Bu kısımlar şu şekildedir: 1. Hadisin tahammül ve edâsında hata yapmayan sağlam olan râviler; 2. Hafıza açısından ilk gruptaki râvilere göre daha düşük derecede olan râviler; 3. Hadis naklinde sağlam olmayıp hata yapan râviler.³⁰³

Müellif bu üçlü taksimini *Sahîh*'in mukaddimesinde de zikretmektedir. Müellif söz konusu eserinde ne tür râvilerin hadislerini zikredeceğini³⁰⁴ açıklarken râvileri şu şekilde üç kısma ayırmıştır:

³⁰¹ Nitekim Muhammed Enes Topgöl'ün konuyla ilgili devam eden bir çalışması bulunmaktadır.

³⁰² Müslim, *et-Temyîz*, s. 84.

³⁰³ Müslim, *et-Temyîz*, s. 103.

³⁰⁴ Müslim'in *Sahîh*'te hangi tür râvilerin rivayetlerini zikrettiği hakkındaki tartışmalar için bk. Hamza el-Melîbârî, *Abkariyyetü'l-İmâm Müslim*, s. 51-90; Abdurrahman Kurt, *Sahih-i Müslim Mukaddimesinin Hadis İlmi Açısından Değerlendirilmesi* (yayımlanmamış yüksek lisans tezi), Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 27-8.

1. Hadiste istikamet ehli, naklettiklerinde sağlam, rivayetlerinde şiddetli ihtilaf olmayan ve -birçok muhaddis ve rivayette görüldüğü gibi- rivayetleri çok hatalı olmayan râviler; 2. Hafıza ve hadisteki sağlamlık derecesi bakımından bir önceki gruptaki kimseler kadar üst mertebede olmayan râviler. Bunlar her ne kadar birinci gruptaki kimseler gibi olmasa da hadiste doğru sözlü olup hadis alıp-nakletmekle meşgul olan kişilerdir; 3. Ehl-i hadisın tamamı veya çoğunluğuna göre müttehem olan râviler.³⁰⁵

Görüldüğü gibi müellif iki eserinin üç farklı yerinde râvilerin üç kısım olduğunu söyler. Her ne kadar ifadeler lafzen farklılıklar içerse de onun genel olarak râvileri, 1. Hadiste üst seviyede olup oldukça az hata yapan, hafıza bakımından sağlam olanlar; 2. Birinci gruba göre hafıza ve hadisteki sağlamlık açısından daha alt mertebede olanlar ki bunların rivayetlerinde birinci gruba göre daha fazla hata görülür; 3. Oldukça fazla hata yapan, vehme sık sık kapılan, telkine açık olan râviler, olmak üzere üçe ayırdığı söylenebilir.

Müslim'in dile getirdiği râvilerin zabt yönünden bu üçlü taksimi diğer erken dönem hadis münekkitleri tarafından da dile getirilmiştir.³⁰⁶ Örneğin İbn Mehdî'den nakledildiğine göre o “Râviler üç kısımdır: Hâfız ve mutkin olan râvi ki böyle birisi hakkında ihtilaf edilmez. Bir diğeri hata yapan fakat hadislerinin çoğu sahih olan râvidir. Böyle bir râvinin hadisi terk edilmez. Böyle birisinin hadisi terk edilseydi birçok kimsenin hadisi zâyî olurdu. Bir diğeri ise hata yapıp hadislerinin çoğu vehimli olan râvidir. Böyle birisinin hadisi terk edilir” demiştir.³⁰⁷

Müellifin râvileri hata yapma bakımından farklı kategorilere ayırması bu şekildedir. Fakat bu noktada şu soru gündeme gelmektedir: “O halde bir râvinin hata yaptığı nasıl tespit edilir?” Aşağıda ilk olarak müellifin bu hususla ilgili zikrettiği teorik bilgiler aktarılacak ardından *et-Temyîz* boyunca eserinde takip ettiği yöntem tasvir edilmeye çalışılacaktır.

³⁰⁵ Müslim, Mukaddime I, 5-7.

³⁰⁶ Hicrî 3. asır münekkitlerinin genel olarak râvileri üç gruba ayırdığına dair bk. Ahmet Yücel, *Hadis İstilahlarının Doğuşu ve Gelişimi*, s. 117; Hamza el-Melîbârî, *Abkariyyetü'l-İmâm Müslim*, s. 28-30.

³⁰⁷ Müslim, *et-Temyîz*, s. 103; Hatîb, *el-Câmî*, II, 91.

Bir râvinin hatasının nasıl tespit edileceği hususunda Müslim, *et-Temyîz*'in girişinde iki yöntemden bahseder. Bu metotlar incelendiğinde bunların, önceki bölümlerde değinilen muâraza yönteminden farklı olmadığı görülür.

İlk olarak müellif, ehl-i ilim için tespit edilmesi kolay olduğunu söylediği ve genel bilgiye muhâlefet adı verilebilecek yöntemi zikreder. Buna göre bir râvi, bir isnâdla hadis nakleder. Fakat hadisin isnâd veya metninde, bilinen ve yaygın olan bilgiye muhâlefet eder. İşte böyle bir rivayet görüldüğünde bunun hata olduğu ehl-i ilim tarafından kolayca tespit edilir.³⁰⁸ Bu türden hatalara müellif birkaç örnek verir. *et-Temyîz*'de isnâdla ilgili olan hatalara örnek olarak incelediği bir rivayette İmâm Mâlik (ö. 179/795), Abbâd (ö. 100/718) adlı râviden nakledilen bir hadiste söz konusu râviyi “Mugîre b. Şu‘be’nin [ö. 50/670] çocuklarından olan Abbâd” diye niteler. Müslim, bu râvinin Mugîre b. Şu‘be ile bir nesep bağı olmadığını, onun tam isminin Abbâd b. Ziyâd b. Ebû Süfyân olduğunu belirtir.³⁰⁹

Metindeki hatalara örnek olarak verdiği rivayetlerden birisi aynı zamanda *Sahîh*'in “Mukaddime”sinde yanlış olduğunu göstermek için zikrettiği³¹⁰ Abdülkuddûs’ün naklettiği bir hadistir. Söz konusu rivayete göre Abdülkuddûs, Hz. Peygamber’in hava girmesi için duvarda delik açılmasını yasakladığını [*nehâ Rasûlullah en tüttehaze er-ravhu arazan*] nakleder. Müslim, hadisin bazı kelimelerinde râvinin tashîf yaptığını söyler. Zira ona göre hadisin doğru olan rivayeti “Hz. Peygamber, canlı olan bir hayvanı atış hedefi olarak kullanmayı yasakladı [*nehâ Rasûlullah en tüttehaze er-rûhu ğarazan*]” şeklindedir.³¹¹ Bu türden hatalar genel kabul veya bilginin aksine nakledilen bilgilerdir. Bu sebeple Müslim, hadislerin metin ve isnâdlarında bulunan böyle hataların, zikredeceği ikinci çeşit hatalara nazaran daha açık olduğunu ve daha fazla kişi tarafından bilindiğini söyler.³¹²

Müslim’in râvinin hatasının nasıl bilinebileceği ile ilgili zikrettiği ikinci yöntem ise şudur:

³⁰⁸ Müslim, *et-Temyîz*, s. 85-6.

³⁰⁹ Müslim, *et-Temyîz*, s. 86. Diğer bazı hadis münekkitlerinin görüşleri için bk. Müslim, *et-Temyîz*, s. 86 (2. dp).

³¹⁰ Müslim, Mukaddime I, 25.

³¹¹ Müslim, *et-Temyîz*, s. 89; Müslim, Mukaddime I, 25. Hadisin açıklaması için bk. Nevevî, *Şerhu Müslim*, I, 165.

³¹² Müslim, *et-Temyîz*, s. 90.

“Hâfız râvilerden bir grup kimse Zührî veya diğer imâmların birisinden aynı isnâd ve metinle bir hadis nakleder, bunların hepsi isnâd ve metinde görüş birliğinde olup rivayetin herhangi bir noktasında [*fi ma‘nen*] ihtilaf etmezler. Fakat niteliklerini zikrettiğimiz grubun nakilde bulunduğu kimseden, bir başkası [hadisi] nakleder ve söz konusu [hâfızlar] grub[un]a hadisin isnâdında muhâlefet eder veya ifadelerin yerlerini değiştirir/metni karıştırır [*yaklibü’l-metn*] ve vasıflarına değindiğimiz hâfız râvilerin naklettiğine muhâlif olarak nakleder. İşte böyle bir durumda bu iki rivayetten sahih olanının münferid olarak tek başına rivayet edenin değil, hâfız topluluğunun naklettiği olduğu anlaşılır. Bu münferid kişi hâfız dahi olsa durum böyledir. Biz Şu‘be, Süfyân b. Uyeyne, Yahya b. Saîd, Abdurrahman b. Mehdî ve diğer hadis imâmlarının bu yöntemle hadisler hakkında yargıya vardıklarını gördük.”³¹³

Müellif, bir hadisin sahih olup olmadığının nasıl bilinebileceğine *Sahîh* “Mukaddime”sinde de değinmiştir. Müellif orada da aynı hususu vurgulamış ve bir muhaddisin münker rivayetlerinin, hâfız ve güvenilir râvilerin nakilleriyle muâraza edildiğinde (*‘uridat*) ortaya çıkacağını söylemiştir.³¹⁴

Müellifin zikrettiği bu yöntemlerin tahliline geçmeden önce şunlar söylenebilir: Müslim, eserde, hadisleri karşılaştırırken iki farklı yol izlemiştir. Bunlardan birincisi yukarıda bizzat kendisi tarafından açıkça belirtilen bir hadisin farklı isnâdlarının karşılaştırılmasıdır. Bir diğeri ise her ne kadar açıkça belirtmese de belirli bir isnâdın karşılaştırılması değil, Hz. Peygamber’den farklı isnâdlarla nakledilen farklı hadislerin karşılaştırılmasıdır. Bu husus aşağıda detaylı bir şekilde incelenecektir.

Belirli bir isnâdla nakledilen rivayetleri tenkit ederken müellifin, Hz. Peygamber’den nakledilen bir hadisi takip ettiği görülmektedir. O, sahâbe tabakasından sonra rivayetin farklı tariklerini saptar. Örneğin hadis İbn Ömer’den veya daha aşağı tabakadan –örneğin Nâfi‘’den- sonra farklı tarıklere ayrılıyor ve bu tarikler içerisinde birbirine muhâlif olarak gelen rivayetler bulunuyorsa, Müslim, hadisi bu kimselerden nakleden râvilerin rivayetlerini muâraza eder. Örneğin Nâfi‘’nin yakın talebeleri hadisi ortak olarak belli bir isnâd ve metinle naklediyor, fakat hadisi Nâfi‘’den nakleden bir başkası onlara muhâlefet ediyorsa, müellif genellikle hatanın bu muhâlif râviden

³¹³ Müslim, *et-Temyîz*, s. 90.

³¹⁴ Müslim, *Mukaddime* I, 7.

kaynaklandığını söyler. Bu, isnâdın farklılaştığı ilk tabakada müellifin hadisteki hatayı tespit etmesidir. Fakat Müslim, bazen isnâdın farklılaştığı yer değil daha aşağıdaki tabakalarda yer alan râvilerin hata yaptığına da hükmetmiştir. Burada müellifin, râviler hakkındaki genel yargıları dikkate aldığı görülür. Daha açık söylenecek olursa müellif, hatanın isnâdın farklılaştığı tabakadaki râviden kaynaklandığına kanaat getiriyorsa, o tabakadaki râvinin hata ettiğini söyler. Fakat ilgili isnâdın daha aşağı tabakasında yer alan zayıf ve münker nakillerde bulunan bir râvi varsa veya râvi sika dahi olsa ilgili râvinin bütün isnâdlarında hata söz konusuysa, hatanın üst tabakadaki râviden değil aşağıdaki râviden kaynaklandığını söylemektedir.

Müellif her ne kadar *et-Temyîz*'in girişinde açıkça zikretmese de eserinde farklı isnâdları da birbirleriyle muâraza etmiştir. O, bir konuda farklı isnâdlarla nakledilen hadisleri muâraza ederken ilgili konuda nakledilen hadisleri incelemektedir. Anlam bakımından güvenilir râvilerin naklettiği hadise muhâlif olarak aktarılan rivayetin hatalı olduğuna hükmeder. Burada hatanın kimden kaynaklandığı hususu önemlidir. Çünkü isnâdlar birbirlerinden farklıdır ve dolayısıyla aynı tabakadaki râvilerin rivayetlerini karşılaştırma imkanı bulunmamaktadır. Anlaşıldığı kadarıyla bu durumda müellif, ilk olarak hatalı rivayeti tespit ediyor, daha sonra da ilgili rivayetin râvilerini inceleyerek hatanın kimin tarafından yapıldığını belirliyordu.

Araştırmanın başlarında bu başlığın “Belirli Bir Isnâdla Nakledilen Rivayetlerin Muârazası” ve “Bir Konuda Nakledilen Rivayetlerin Muârazası” şeklinde iki kısma ayrılması düşünülmüşse de daha sonra bu taksimin müellifin hareket tarzını yansıtmadığı fark edilmiştir. Zira her iki kısımda da müellifin yaptığı faaliyet aynıdır. Örneğin İbn Ömer'den nakledilen bir hadiste râvilerin ihtilaf ettiği düşünülecek olursa, Müslim, İbn Ömer'den hadisi nakleden râvilerin rivayetlerini karşılaştırmakta ve bunun sonucunda bir hükme varmaktadır. Hatanın isnâdın farklılaştığı ilk tabakadaki râviden kaynaklandığını düşünüyorsa, hatayı o tabakadaki râviye hamleder. Fakat daha aşağı tabakada yer alan râviler içerisinde zayıf ve münker rivayetler nakleden veya yukarı zikredildiği üzere daha başka gerekçelerle hatanın müsebbibi olduğuna kanaat getirdiği bir râvi varsa, hatanın isnâdın farklılaştığı tabakadaki râviden değil daha aşağı tabakada yer alan râviden kaynaklandığını söyler. Bir konuda farklı isnâdlarla nakledilen rivayetlerin karşılaştırılması hususunda da müellifin aynı faaliyeti yaptığı görülmektedir. Burada İbn Ömer'den

nakledilen bilgiyi değil, bir üst tabakaya çıkararak genel olarak o konuda Hz. Peygamber'den nakledilen rivayetleri karşılaştırır. Hatanın kim tarafından yapıldığını tespit ederken de, tıpkı hatanın isnâdın farklılaştığı tabakada değil daha aşağı tabakalarda yer alan râvilerden kaynaklandığını düşünürken yürüttüğü metotta olduğu gibi râvilerin genel durumunu esas almaktadır. Bu sebeple, konu “İsnâdın Farklılaştığı İlk Tabakada Hatayı Tespit Etmesi” ve “İsnâdın Farklılaştığı Yerden Daha Aşağıda Yer Alan Bir Tabakada Hatayı Tespit Etmesi” şeklinde iki başlık altında işlenecek, farklı isnâdların muârazası ise ikinci başlığa dahil edilecektir.

Burada üzerinde durulması gereken bir diğer husus müellifin yukarıda birinci yöntem olarak zikrettiği metodun aslında ikinci yöntemden farklı olmadığıdır. Nitekim yukarıda birinci yöntemle ortaya çıkarılan hataya örnek olarak verdiği İmâm Mâlik'in isnâddaki vehmini, *et-Temyîz* içerisinde müstakil olarak incelemiştir. Müellif, söz konusu hatayı aynı tabakada olan râvilerin rivayetlerini muâraza ederek ortaya çıkarır.³¹⁵ Müslim'in de ifade ettiği gibi İmâm Mâlik hadisi “İbn Şihâb → Mugîre b. Şu'be'nin çocuklarından olan Abbâd b. Ziyâd → Mugîre” isnâdıyla nakleder.³¹⁶ Müslim, bunun hata olduğunu söyledikten sonra hadisi İbn Şihâb'tan nakleden Ebû Üveys Abdullah b. Abdullah (ö. 167/783), Yûnus b. Yezîd (ö. 159/775), Leys b. Sa'd (ö. 175/791), Ukayl b. Hâlid (ö. 144/761) ve İbn Cüreyc'in rivayetlerini zikreder.³¹⁷ Bu rivayetlerde râvinin isminde “Mugîre'nin çocuklarından olan” şeklindeki açıklama cümlesi yer almaz. İşte müellif bu sebeple Mâlik'in hata yaptığına hükmeder. Görüldüğü gibi Müslim, burada aslında ikinci yöntemde zikrettiği metodu işletmektedir. O, İbn Şihâb'ın farklı talebelerinin rivayetlerini birbirleriyle muâraza etmiş, diğerlerinden farklı naklettiği için İmâm Mâlik'in hata ettiğine hükmetmiştir. Dolayısıyla farklı olarak zikredilen bu iki yöntemin aslında aynı olduğu, farklılığın sadece hatanın tespitindeki kolaylık-zorluk derecesinde ortaya çıktığı söylenebilir.

Dikkat çeken bir diğer husus da müellifin, söz konusu yöntemin sadece kendisine ait olmadığını, bilakis bunu, kendisinden önce Şu'be, Süfyân b. Uyeyne, Yahya b. Saîd ve İbn Mehdî gibi önde gelen hadis imâmları tarafından uygulanagelen bir metot olduğunu

³¹⁵ Rivayetin isnâd şeması için bk. Ek 1. 24. Rivayetin isnâd şeması.

³¹⁶ Müslim, *et-Temyîz*, s. 197; Mâlik, Tahâret 41.

³¹⁷ Müslim, *et-Temyîz*, s. 197.

söylemesidir. Nitekim bu çalışmanın önceki bölümlerinde de bu yöntemin erken dönem hadis münekkitleri tarafından yaygın bir şekilde kullanıldığı ifade edilmişti. Ayrıca müellifin önceki hadis münekkitlerine atıfla, uyguladığı yöntemin meşru olduğunu kanıtlamak istediği de düşünülebilir.

Müslim'in yöntemine dair ifade edilmeye çalışılan bu hususların daha net ortaya çıkması için bazı örneklerle yer verilecektir.

A. Isnâdın Farklılaştığı İlk Tabakada Hatayı Tespit Etmesi

Müellifin belli bir isnâdın farklılaştığı ilk tabakada hatayı tespit ettiğine dair bir örnekte Hz. Peygamber'in geceleyin eşleriyle cinsel münasebette bulunduktan sonra abdest alıp almadığı ile ilgili hadisi ele alır. Hadisin “Esved b. Yezîd → Âişe” isnâdını inceleyen müellif, Esved b. Yezîd'ten (ö. 75/694) hadisi üç kişinin naklettiğini söyler. Bunların içerisinde “**Ebû İshak** → Esved b. Yezîd → Âişe” isnâdıyla nakledilen rivayete göre Hz. Peygamber, geceleyin eşleriyle cinsel münâsebette bulunduktan suya dokunmadan uyuyordu.³¹⁸ Müellif bu rivayetin hatalı olduğunu söyler. Zira Hadisi Esved b. Yezîd'ten nakleden İbrahim en-Nehaî (ö. 96/714) ve Abdurrahman b. el-Esved (ö. 99/717), Hz. Peygamber'in böyle bir durumda uyumadan önce namaz abdesti aldığını, daha sonra uyuduğunu naklederler.³¹⁹ Görüldüğü gibi müellif burada, rivayetin farklılaştığı nokta olan Esved'in talebelerinin rivayetlerini birbirleriyle karşılaştırır.³²⁰ Ebû İshak es-Sebiî'nin (ö. 127/745), İbrahim en-Nehaî ve Esved b. Yezîd'in oğlu olan Abdurrahman b. el-Esved'e muhâlefet etmesi sebebiyle onun hata ettiğine hükmeder.

Müellifin isnâdın farklılaştığı noktadan itibaren hâfız çoğunluğun hadisini esas aldığına dair bir başka örnek de “Nâfi' → İbn Ömer” isnâdıyla nakledilen fitır sadakasıyla ilgili rivayettir. Müslim'in hatalı kabul ettiği “**Abdülazîz b. Revvâd** → Nâfi'” tarikine göre İbn Ömer “İnsanlar Hz. Peygamber döneminde fitır sadakasını bir sâ' arpa, hurma, çavdar veya kuru üzüm şeklinde veriyorlardı” demiştir. Müellif rivayeti naklettikten sonra “Nâfi''in ashâbından Abdülazîz'e muhâlefet edenlerin rivayetlerini zikredeceğiz” der.³²¹

³¹⁸ Müslim, *et-Temyîz*, s. 110.

³¹⁹ Müslim, *et-Temyîz*, s. 110-1.

³²⁰ Rivayetin isnâd şeması için bk. Ek 1. 2. Rivayetin isnâd şeması.

³²¹ Müslim, *et-Temyîz*, s. 181-2.

Ardından hadisi Nâfi‘‘den nakleden İmam Mâlik,³²² Ubeydullah b. Ömer (ö. 147/764),³²³ Eyyûb es-Sahtiyânî (ö. 131/749),³²⁴ Leys b. Sa‘d,³²⁵ Dahhâk b. Osman (ö. 153/770),³²⁶ Eyyûb b. Musa (ö. 132/749)³²⁷ ve Muhammed b. İshak‘ın (ö. 150/767)³²⁸ rivayetlerini zikreder. Abdülazîz b. Revvâd‘ın hadisinden farklı olarak bütün bu isimlerin naklettiği rivayetlerde çavdar ve kuru üzüm zikredilmez.³²⁹ Onlar rivayetlerinde yalnızca arpa ve hurmayı zikretmişlerdir. İşte müellif Abdülazîz b. Revvâd‘ın, Nâfi‘in diğer yakın talebelerine muhâlefet etmesi sebebiyle, onun hadisini illetli kabul etmiş ve hadis ilmini bilen kimselerin, Abdülazîz‘in yukarıda zikredilen diğer râvilere muhâlefet ettiğinde hata yaptığını anlayacağını söylemiştir.³³⁰

B. İsnâdın Farklılaştığı Yerden Daha Aşağıdaki Bir Tabakada Hatayı Tespit Etmesi

Müellif bazen hatanın, isnâdın farklılaştığı ilk tabakadan değil daha aşağıda yer alan bir tabakadaki râviden kaynaklandığını söyler. Örneğin Ebû Hureyre‘den nakledilen ve cenazeye katılan kimseye ne kadar sevabın verildiğine dair aktarılan farklı rivayetler vardır. Müslim ilk olarak “Muhammed b. el-Müsennâ → **Ma‘dî b. Süleyman** → Muhammed b. Aclân → babası (Aclân el-Medenî)→ Ebû Hureyre” isnâdıyla nakledilen rivayeti aktarır. Müellifin hatalı kabul ettiği bu rivayete göre Ebû Hureyre şöyle der: “Kim bir cenazeye katılıp onun yakınlarına taziyede bulunursa ona bir kırat sevap vardır. Cenaze [mezarlığa götürülene kadar] ona eşlik ederse bir kırat sevap vardır. Cenaze namazını kılarsa bir kırat sevap vardır. Gömülünceye kadar beklerse ona bir kırat sevap vardır. Hz. Peygamber ‘Bir kırat ise Uhud dağı ya da ondan daha büyüktür’ buyurmuştur.”³³¹ Görüldüğü gibi burada

³²² Müslim, *et-Temyîz*, s. 182; Mâlik, *Zekât* 52; Buhârî, *Zekât* 71; Müslim, *Zekât* 12.

³²³ Müslim, *et-Temyîz*, s. 182; Ahmed, *Müsned*, X, 344; Müslim, *Zekât* 13.

³²⁴ Müslim, *et-Temyîz*, s. 182; Müslim, *Zekât* 14.

³²⁵ Müslim, *et-Temyîz*, s. 182; Müslim, *Zekât* 15; Buhârî, *Zekât* 74; İbn Mâce, *Zekât* 21.

³²⁶ Müslim, *et-Temyîz*, s. 182; Ahmed, *Müsned*, X, 490; Müslim, *Zekât* 16.

³²⁷ Müslim, *et-Temyîz*, s. 183. Söz konusu isnâd başka kaynakta tespit edilememiştir.

³²⁸ Müslim, *et-Temyîz*, s. 183; Abd b. Humeyd, *el-Müntehab min Müsned*, II, 14.

³²⁹ Rivayetin isnâd şeması için bk. Ek 1. 21. Rivayetin isnâd şeması.

³³⁰ Müslim, *et-Temyîz*, s. 183. Nâfi‘in ashâbı içerisinde en sağlam olanın kim olduğu ihtilaflı olsa da Müslim‘in burada zikrettiği isimlerin birçoğu değişik âlimler tarafından Nâfi‘in en sağlam râvilerinden kabul edilmişlerdir. Detaylı bilgi için bk. İbn Receb, *Şerh*, II, 615-9.

³³¹ Müslim, *et-Temyîz*, s. 171.

toplamda dört kırat sevaptan bahsedilmektedir. Müslim, bunun hatalı olduğunu, Ebû Hureyre'nin ashâbının yalnızca "cenaze namazını kılıp geri dönene" ve "gömülmesini bekleyen kişiye" olmak üzere iki kırat sevap olduğunu naklettiklerini söyleyip Ma'dî b. Süleyman'ın naklettiği hadiste hata ettiğini belirtir. Daha sonra Ebû Hureyre'den doğru olduklarını belirttiği beş ayrı isnâd verir. Bu isnâdlar şu şekildedir: 1. "Muhammed b. Hâtim → Yahya → Yezîd b. Keysân → Ebû Hâzim → Ebû Hureyre → Hz. Peygamber";³³² 2. "Ebû Âsım Dahhâk b. Mahled → İbn Aclân → Ebû Saîd el-Makburî → Ebû Hureyre → Hz. Peygamber";³³³ 3. "Zührî → İbnü'l-Müseyyeb → Ebû Hureyre → Hz. Peygamber";³³⁴ 4. "Ebû Müzâhim el-Medenî → Ebû Hureyre";³³⁵ 5. "Velîd b. Abdurrahman → Ebû Hureyre".³³⁶ Görüldüğü gibi bu isnâdlar Ebû Hureyre'den itibaren farklı kollara ayrılmıştır. Fakat buna rağmen Müslim, hatalı kabul ettiği isnâdda, hatanın Ebû Hureyre'den sonraki ilk râviye yani Aclân el-Medenî'ye ait olduğunu söylemez. Bunun yerine daha aşağı tabakadaki bir râvi olan Ma'dî b. Süleyman'ın hata ettiğini söyler.³³⁷ Anlaşıldığı kadarıyla müellif, burada Ma'dî b. Süleyman hakkındaki genel kanaatinden yola çıkarak hatanın daha üst tabakadaki bir râviye değil, ona ait olduğu yargısına ulaşmıştır. Zira hadis münekkitlerinin ifadeleri incelendiğinde Ma'dî b. Süleyman'ın zayıf bir râvi olduğu, özellikle bu isnâdda da yer alan İbn Aclân'dan (ö. 148/765) münker rivayetler naklettiği görülür. Nitekim Ebû Zür'a onun çok zayıf bir râvi olduğunu, İbn Aclân'dan münker rivayetler naklettiğini belirtmiştir.³³⁸ İbn Hibbân (ö. 354/965) da onun sika râvilerden maktûb hadisler naklettiğini, teferrüd ettiğinde hadisiyle ihticâc edilmesinin câiz olmadığını söylemiştir.³³⁹ Görüldüğü gibi diğer cerh-ta'dîl alimleri onun sika râvilerden hatalı rivayetlerde bulunduğunu söylemişlerdir. Özellikle Ebû Zür'a'nın ifade ettiği "İbn Aclân'dan münker rivayetlerde bulunduğu" hususu önemlidir. Muhtemelen Müslim de bu sebeple hadisteki hatanın İbn Aclân veya Aclân el-Medenî'den değil, Ma'dî b. Süleyman'dan kaynaklandığı hükmüne varmıştır.

³³² Müslim, *et-Temyîz*, s. 172; Müslim, Cenâiz 54.

³³³ Müslim, *et-Temyîz*, s. 172; Buhârî, Cenâiz 58.

³³⁴ Müslim, *et-Temyîz*, s. 172; Müslim, Cenâiz 52.

³³⁵ Müslim, *et-Temyîz*, s. 172; Ahmed, *Müsned*, XVI, 441.

³³⁶ Müslim, *et-Temyîz*, s. 173; Ahmed, *Müsned*, VIII, 20.

³³⁷ Rivayetin isnâd şeması için bk. Ek 1. 17. Rivayetin Isnâd şeması.

³³⁸ İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, VIII, 438.

³³⁹ İbn Hibbân, *Kitâbü'l-Mecrûhîn*, II, 381.

Müslim, eserde işlediği bir başka hadiste ise bu hususu açıkça belirtmiştir. Müellif'in "Ebû Kays Abdurrahman b. Servân → Hüzeyl b. Şurahbîl" isnâdıyla naklettiğine göre Mugîre b. Şu'be "Allah Resûlü abdest alıp çorap ve ayakkabılarına mesh etti" demiştir.³⁴⁰ Müellif bu rivayetin hatalı olduğunu söyler. Ardından Mugîre b. Şu'be'den nakledilen 18 ayrı tariki zikreder.³⁴¹ Fakat bu isnâdlar, Hüzeyl b. Şurahbîl'den sonra farklılaşan isnâdlar değil, Mugîre b. Şu'be'den sonra farklı kollara ayrılan isnâdlardır.³⁴² Burada müellifin aslında Hüzeyl b. Şurahbîl'in hata ettiğine hükmetmesi beklenirdi. Fakat o, Hüzeyl b. Şurahbîl'in değil hadisi ondan nakleden Ebû Kays'ın (ö. 120/737) hata ettiğini söyleyip şöyle demiştir: "Bu hadisteki hatayı Hüzeyl'den ziyade Ebû Kays'a hamletmek daha doğrudur [*eşbeh*]. Zira ehl-i ilim, bu rivayetin dışında onun daha başka nakillerini de münker görmüştür."³⁴³ Burada müellifin açıkça belirttiği gibi, hatayı isnâdın farklılaştığı ilk tabakada yer alan râviye değil, daha aşağıdaki bir râviye hamletmesinin sebebi, Ebû Kays adlı râvinin hadisçilere göre bazı münker rivayetler nakletmesidir.

İsnâdda yer alan Hüzeyl b. Şurahbîl, hadis münekkitleri tarafından güvenilir kabul edilmiş bir râvidir. İbn Sa'd (ö. 230/845)³⁴⁴ ve İclî (ö. 261/875)³⁴⁵ onun sika olduğunu söylemiş, İbn Hibbân da *es-Sikât* adlı eserinde ona yer vermiştir.³⁴⁶ Dârekutnî (ö. 385/995) de onun sika olduğunu belirtmiştir.³⁴⁷ Fakat hadisi ondan nakleden Ebû Kays Abdurrahman b. Servân hakkında hadis münekkitlerinin farklı değerlendirmeleri mevcuttur. Her ne kadar Yahya b. Maîn, onun sika olduğunu düşünse de Ebû Hâtim ve Ahmed b. Hanbel gibi münekkitler onun zayıf bir râvi olduğu kanatindedirler.³⁴⁸ Burada özellikle Ahmed b. Hanbel'in onun hakkındaki kanaati önemlidir. Zira o, Ebû Kays'ın muhâlif rivayetler

³⁴⁰ Müslim, *et-Temyîz*, s. 160-1; İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, I, 171; Ebû Dâvûd, *Tahâret* 59; Tirmizî, *Tahâret* 74.

³⁴¹ Müslim, *et-Temyîz*, s. 162-5.

³⁴² Rivayetin isnâd şeması için bk. Ek 1. 15. Rivayetin isnâd şeması.

³⁴³ Müslim, *et-Temyîz*, s. 163.

³⁴⁴ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VIII, 296.

³⁴⁵ İclî, *Ma'rifetü's-sikât*, II, 327.

³⁴⁶ İbn Hibbân, *es-Sikât*, V, 514.

³⁴⁷ Dârekutnî, *Suâlat* (Hâkim), s. 282.

³⁴⁸ İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, V, 218.

naklettiğini,³⁴⁹ münker hadislerinin bulunduğunu söylemiştir.³⁵⁰ İşte Müslim de bu sebeple hatanın bir üst tabakadaki râviden değil zaman zaman muhâlif rivayetler nakleden Ebû Kays'tan kaynaklandığını söylemiştir.³⁵¹

Bu başlık altında son olarak değinilecek husus, müellifin farklı isnâdları birbirleriyle karşılaştırmasıdır. Yukarıda zikredilen örnekler, belli bir isnâdın değişik tariklerinin muârazasıydı. Daha önce de değinildiği gibi o, bazen farklı isnâdları da birbirleriyle muâraza etmektedir. Burada herhangi bir sahâbîden veya daha aşağı bir tabakadan sonra kollara ayrılan isnâdı değil, konuyla ilgili Hz. Peygamber'den sonra farklı isnâdlarla nakledilen bilgileri karşılaştırmaktadır. Bu karşılaştırmaların sonucunda da diğer rivayetlere aykırı olarak gelen hadisin hatalı olduğuna hükmetmektedir.

Örneğin Müslim'in "Abdullah b. Mesleme → **Seleme b. Verdân** → Enes" isnâdıyla naklettiğine göre Hz. Peygamber, ashâbından birisini görüp "Filân! Evlendin mi?" diye sormuştur. Adam "Hayır, evlenecek malım da yok" cevabını vermiştir.³⁵² Bunun üzerine Hz. Peygamber "İhlâs sûresini biliyor musun?" demiş adam da "Evet" cevabını vermiştir. Hz. Peygamber "Kur'ân'ın dörtte biridir" buyurmuştur. Hz. Peygamber "Kâfirûn sûresini biliyor musun?" diye sormuş, adam da "Evet" cevabını vermiştir. Bunun üzerine Hz. Peygamber "Kur'ân'ın dörtte biridir" cevabını vermiştir. Ardından Hz. Peygamber "Zilzâl sûresini" biliyor musun?" diye sormuş, adam da "Evet" cevabını vermiştir. Hz. Peygamber "Kur'ân'ın dörtte biridir" buyurmuştur. Sonrasında Hz. Peygamber "Nasr sûresini biliyor musun?" diye sormuş, adam "Evet" cevabını verince, "Kur'ân'ın dörtte biridir" buyurmuştur. Ardından Hz. Peygamber "Âyetü'l-kürsî'yi biliyor musun?" diye sormuş, adam da "Evet" cevabını vermiştir. Bunun üzerine Hz. Peygamber "Kur'ân'ın dörtte biridir" buyurmuştur.³⁵³

Müslim, Seleme b. Verdân'ın Enes'ten naklettiği bu rivayetin hatalı olduğunu belirtir. Zira rivayette beş sûre sayılmış ve herbirinin Kur'ân'ın dörtte biri olduğu ifade

³⁴⁹ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel ve ma'rifetu'r-ricâl*, I, 412.

³⁵⁰ Ahmed b. Hanbel, *Min kelami'l-İmâm Ahmed* (Meymûnî), s. 176.

³⁵¹ Ayrıca Ahmed b. Hanbel ve Abdurrahman b. Mehdî de bu hadiste hata yapanın Ebû Kays olduğunu belirtmişlerdir bk. Ahmed b. Hanbel, *el-İlel ve ma'rifetu'r-ricâl*, III, 366-7.

³⁵² Müslim, *et-Temyîz*, s. 141-2.

³⁵³ Ahmed, *Müsned*, XXI, 32-3.

edilir. Müellif, güvenilir râvilerin [*avâmmu ehli'l-adâle*], bu hadisi “İhlâs sûresi Kur’ân’ın üçte biridir” şeklinde naklettiğini ve bilinen rivayetin bu şekilde olduğunu söyler.³⁵⁴ Ardından Müslim, konuyla ilgili sekiz isnâd zikreder. Bunlar şu şekildedir: 1. “Mâlik b. Enes → Abdurrahman b. Abdullah b. Sa’sa’a → babası → Ebû Saîd → Katâde b. Nu’mân → Hz. Peygamber”;³⁵⁵ 2. “Yahya b. Saîd → Şu’be → Katâde → Sâlim → Ma’dân → Ebü’d-Derdâ → Hz. Peygamber”;³⁵⁶ 3. “Cerîr b. Hâzim → Katâde → Enes”;³⁵⁷ 4. “Zühri → Humeyd → annesi Ümmü Gülsüm → Hz. Peygamber”;³⁵⁸ 5. “Süveyd b. Saîd → Fudayl b. İyâz → Mansûr → Hilâl → Rebî’ b. Huseym → Amr b. Meymûn → İbn Ebû Leylâ → ensardan bir kadın → Ebû Eyyûb → Hz. Peygamber”;³⁵⁹ 6. “Muhammed b. Ca’fer → Şu’be → Ebû Kays → Amr b. Meymûn → Ebû Mes’ûd → Hz. Peygamber”;³⁶⁰ 7. “Zekerîyya → Ebû İshak → Amr b. Meymûn → bir sahâbî → Hz. Peygamber”;³⁶¹ 8. “Amr b. Osman → Musa b. Talha → Ebû Eyyûb.”³⁶²

Bu verilen isnâdlara bakıldığında müellifin, Enes tarikini değil konuyla ilgili nakledilen rivayetlerin tamamını birbirleriyle karşılaştırdığı görülür. Dolayısıyla Müslim, bu hadiste hatayı belli bir isnâdın farklılaştığı tabakadaki râvilerin rivayetlerini karşılaştırarak tespit etmemiş, hadisin anlamını esas alıp konuyla ilgili nakledilen rivayetleri birbirleriyle karşılaştırmıştır.³⁶³ Müellifin hatalı kabul ettiği rivayetin isnâdına bakıldığında, iki râvi görülmektedir. Bunlardan birincisi Abdullah b. Mesleme (ö. 221/835), diğeri ise Seleme b. Verdân’dır. Müellif bunlardan Seleme b. Verdân’ın hata ettiğine hükmetmiştir. Zira Abdullah b. Mesleme el-Ka’nebî, hem Buhârî’nin (ö. 256/870) hem de Müslim *Sahîh*lerinde hadislerini tahrir ettiği ve hadis münekkitleti tarafından sika kabul edilen bir âlimdir.³⁶⁴ Fakat Abdullah b. Mesleme’nin nakilde bulunduğu Seleme b. Verdân,

³⁵⁴ Müslim, *et-Temyîz*, s. 143.

³⁵⁵ Müslim, *et-Temyîz*, s. 144; Buhârî, *Tevhîd* 1.

³⁵⁶ Müslim, *et-Temyîz*, s. 144; Ahmed, *Müsned*, XXXVI, 36-7; Müslim, *Salâtü'l-müsâfirîn* 259.

³⁵⁷ Müslim, *et-Temyîz*, s. 144; İbn Mâce, *Edeb* 52.

³⁵⁸ Müslim, *et-Temyîz*, s. 144; Ahmed, *Müsned*, XLV, 244.

³⁵⁹ Müslim, *et-Temyîz*, s. 145; Ahmed, *Müsned*, XXXVIII, 527.

³⁶⁰ Müslim, *et-Temyîz*, s. 145; İbn Mâce, *Edeb* 52.

³⁶¹ Müslim, *et-Temyîz*, s. 145; Nesâî, *Amelü'l-yevm ve'l-leyle*, s. 426.

³⁶² Müslim, *et-Temyîz*, s. 146. Bu isnâd bir başka kaynaktan tespit edilememiştir.

³⁶³ Rivayetin isnâd şeması için bk. Ek 1. 11. Rivayetin isnâd şeması.

³⁶⁴ Zehebî, *Siyer*, X, 257-64.

hadis münekkitleri tarafından zayıf kabul edilmiştir. Örneğin Yahya b. Maîn onun hakkında “leyse bi-şey” demiş, Ahmed b. Hanbel de “münkerü’l-hadîs” değerlendirmesinde bulunmuştur.³⁶⁵ Ebû Hâtim ise konu açısından önemli olan şu açıklamayı yapmıştır: “Hadisleri güçlü değildir. Onun hadislerini inceledim ve çoğunluğunun münker olduğunu gördüm. Enes’ten naklettiği hadislerde, sika râvilere yalnızca bir hadiste muvafakat etmiştir.”³⁶⁶ Muhtemelen Müslim de aynı gerekçeyle ilgili hadiste hata yapanın Seleme b. Verdân olduğuna hükmetmiştir. Fakat bunu, belli bir hadisin belli isnâdını karşılaştırarak değil, konuyla ilgili nakledilen hadislerin birbiriyle muârazası sonucunda ulaşmıştır. Hatalı rivayeti tespit ettikten sonra da isnâdda yer alan râvilerle ilgili genel kanaatinden hareketle hatanın kimden kaynaklandığı sonucuna ulaşmıştır.

C. Destekleyici Bilgiler Kullanması

Müslim, *et-Temyîz*’de hadislerdeki hataları tespit ettikten sonra konunun sonunda yer yer destekleyici bilgiler de verir. Bu bilgiler genellikle o konuda nakledilen ve Müslim’in doğru kabul ettiği hadisi destekleyen bir başka rivayet olmaktadır. Bunun yanında müellifin, eser içerisinde bir defa da kendisinden önceki âlimlerin görüşüne başvurduğu görülmektedir.

Konu hakkında nakledilen ve destekleyici bilgi olarak zikredildiği düşünülen bir hadise müellifin, 1. hadisteki uygulaması örnek olarak verilebilir. Şu‘be’nin “Seleme b. Kuheyl → Hucr Ebü’l-Anbes → Alkame b. Vâil → Vâil b. Hucr” isnâdıyla naklettiğine göre Hz. Peygamber Fâtiha sûresinin sonundaki “*Sapkınların yoluna değil...*” âyetini okumuş ardından “Âmîn” derken sesini alçaltmıştır.³⁶⁷ Müellif bunun, Şu‘be b. el-Haccâc’tan kaynaklanan bir hata olduğunu düşünür. Zira hadisi Seleme b. Küheyl’den (ö. 121/738) nakleden Süfyân es-Sevrî³⁶⁸ ve Alkame b. Vâil’den nakleden Simâk b. Harb’in (ö. 123/741)³⁶⁹ rivayetlerine göre Hz. Peygamber fâtihayı bitirdikten sonra “Âmîn” demiş ve sesini yükseltmiştir. İşte müellif, Şu‘be’nin rivayetinin Süfyân ve Simâk’ın rivayetine

³⁶⁵ İbn Adî, *el-Kâmil*, IV, 358.

³⁶⁶ İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve’t-ta’dîl*, IV, 175.

³⁶⁷ Müslim, *et-Temyîz*, s. 104-7; Tirmizî, Salât 70.

³⁶⁸ Müslim, *et-Temyîz*, s. 108; Tirmizî, Salât 70.

³⁶⁹ Müslim, *et-Temyîz*, s. 108; Ahmed, *Müsned*, XXXI, 159.

muhâlif olması sebebiyle hatalı olduğunu söyler.³⁷⁰ Fakat müellif, konuyu bitirip bir diğer hadisin incelenmesine geçmeden önce yukarıdaki hadisten farklı, doğru kabul ettiği rivayeti destekleyecek bir başka hadisi nakleder. O, “Yahya b. Yahya → Mâlik b. Enes → İbn Şihâb → Saîd b. el-Müseyyeb ve Ebû Seleme b. Abdurrahman → Ebû Hureyre” isnâdıyla Hz. Peygamber’in “İmam ‘âmîn’ dediğinde siz de ‘âmîn’ deyin. Zira ‘âmîn’ deyişi meleklerin demesine rastlayan kimse affolunur” buyurduğunu nakleder.³⁷¹ Konunun sonunda zikredilen bu hadis, yukarıda işaret edilen ve Müslim’in hatalı veya doğru kabul ettiği hadislerle hem isnâd hem de metin açısından farklıdır. Fakat hadiste namazda imamın amin demesinden sonra imama uyan cemaatin de amin demesi buyrulmaktadır ki bu, Şu‘be’nin hadisine muhalefet edip Süfyân’ın hadisini desteklemektedir. Dolayısıyla Müslim’in bu hadisi, ulaştığı sonucu desteklemek için aktardığı söylenebilir.

Bir diğer örnek ise müellifin “Küreyb → İbn Abbâs” isnâdıyla nakledilen hadisi incelediği bölümün sonunda zikrettiği hadistir. Müellif, konunun başında “Yezîd b. Ebû Ziyâd → Küreyb → İbn Abbâs” isnâdıyla nakledilen bir rivayet aktarır. Hatalı olduğunu belirttiği bu rivayete göre İbn Abbâs, halası Meymûne’nin (ö. 51/671) yanında gecelediği bir gün, Hz. Peygamber geceleyin kalkar ve abdest alıp namaz kılar. Bunu gören İbn Abbâs da aynısını yapıp Hz. Peygamber’in sağında namaza durur. Fakat Hz. Peygamber onu sağ tarafından alıp sol tarafına geçirir.³⁷² Müellif bunun hatalı olduğunu söyler. Zira İbn Abbâs’tan nakledildiğine göre o ilk başta Hz. Peygamber’in solunda durmuş, daha sonra Hz. Peygamber onu sağına geçirmiştir. Müslim, ilk olarak Küreyb’in (ö. 98/716) ashâbının rivayetlerini, daha sonra da bir üst tabakaya çıkarak İbn Abbâs’ın ashâbının rivayetlerini zikredecğini söyler.³⁷³ Ardından Küreyb’in ashâbından Yezîd b. Ebû Ziyâd’a (ö. 137/754) muhâlif olarak nakleden beş râvinin rivayetlerini aktarır. Bütün bu rivayetlerde İbn Abbâs’ın ilk başta Hz. Peygamber’in sağında değil solunda durduğu zikredilir. Anlaşıldığı kadarıyla bu aşamada müellif, Küreyb’ten hadisi nakledenler içerisinde kimin hata yaptığını tespit etmiştir. Fakat o Küreyb’in de doğru naklettiğini göstermek için bir üst

³⁷⁰ Nitekim Buhârî de bu konuda Süfyân’ın rivayetinin doğru olduğunu söylemiş ve Şu‘be’nin bu hadiste yaptığı başka hatalara değinmiştir. Ayrıca Ebû Zür’a da Süfyân es-Sevrî’nin hadisinin doğru olduğunu belirtmiştir bk. Tirmizî, Salât 70.

³⁷¹ Müslim, *et-Temyîz*, s. 108-9; Mâlik, Salât 44; Buhârî, Ezân 111; Müslim, Salât 72; Ebû Dâvûd, Salât 171; Nesâî, İftitâh 33.

³⁷² Müslim, *et-Temyîz*, s. 117-8.

³⁷³ Müslim, *et-Temyîz*, s. 118.

tabakaya çıkarak, hadisi İbn Abbâs'tan Küreyb dışında nakledenlerin rivayetlerini aktarır.³⁷⁴ Bu aşamada da Küreyb'in hata yapmadığını, İbn Abbâs'ın ilk önce Hz. Peygamber'in sol tarafında durduğunu, daha sonra Hz. Peygamber'in onu sağ tarafına geçirdiğini ortaya koyar. Fakat o, ilgili konunun sonunda bir başka sahâbîden sahih olduğunu söylediği farklı bir rivayet nakleder. Müslim'in naklettiğine göre Ubâde b. el-Velîd b. Ubâde b. es-Sâmit³⁷⁵ şöyle der: Biz Câbir'in (ö. 78/697) yanına gelmiştik. O 'Allah Resûlü kalkıp namaz kıldı. Daha sonra ben de yanına geldim ve sol tarafında durdum. Hz. Peygamber elimi tuttu ve beni sağ tarafına geçirdi. Daha sonra Cabbâr b. Sahr [ö. 30/650] gelip Allah Resûlü'nün sol tarafında durdu. Bunun üzerine Hz. Peygamber ikimizin de elinde tuttu ve bizi arkasına doğru itti' dedi."³⁷⁶

Müslim'in bu rivayeti işleyiş tarzı incelendiğinde, onun aslında Küreyb'in râvilerinin rivayetlerini karşılaştırarak bir sonuca ulaştığı anlaşılmaktadır. Ancak o bununla yetinmeyip Küreyb'in de doğru naklettiğini göstermek için İbn Abbâs'ın diğer râvilerinin rivayetlerini aktarır. Bu kısma kadar verilen bilgilerin tamamı İbn Abbâs rivayetiyle ilgilidir. Fakat o, konunun bitiminde İbn Abbâs'la bir ilgisi olmayan Câbir'in rivayetini aktarır. Muhtemelen müellifin bu rivayeti nakletmedeki amacı, Hz. Peygamber'in genel tavrının bu olduğunu göstermek ve doğru kabul ettiği rivayetleri desteklemektir.

Konuya dair bir diğer örnek de Ebû Hureyre'den yemin kefaretiyle ilgili rivayetleri birbirleriyle karşılaştırırken naklettiği bilgilerdir. Müellifin, "Yahya b. Yahya → Hüseyim → **Yahya b. Ubeydullah** → babası" isnâdıyla naklettiğine göre Ebû Hureyre şöyle der: "Yemin edip sonra daha hayırlı bir şeyi gören kimse hakkında Hz. Peygamber, o kişinin daha hayırlı olanı yapmasını ve bunun o kişinin yemininin kefareti olduğunu söylemiştir."³⁷⁷ Müellif bu rivayetin hatalı olduğunu söyler. Zira daha öncesinde naklettiği rivayetlere göre Hz. Peygamber, böyle bir tutum sergileyen kişinin yemininin keffâretini ödemesi gerektiğini buyurmuştur. Müellif, bu hususla ilgili ilk olarak Ebû Hureyre'den iki farklı isnâd nakletmektedir. Bunlardan birincisi "Yezîd b. Keysân → Ebû Hâzim → Ebû

³⁷⁴ Müslim, *et-Temyîz*, s. 119-20.

³⁷⁵ Tezde kullanılan Muhammedî nüshasında bu isim "Ubâde b. es-Sâmit b. Ubâde" şeklinde olsa da hadis kaynaklarında isim, yukarıda metinde verilen gibidir. Ezherî neşrinde de söz konusu isim yukarıdaki gibi zabt edilmiştir bk. Müslim, *Kitâbü't-Temyîz* (Ezherî), s. 74-5.

³⁷⁶ Müslim, *et-Temyîz*, s. 120; Müslim, *Zühd ve'r-rekâik* 74; İbn Hibbân, *Sahîh*, V, 572-4.

³⁷⁷ Müslim, *et-Temyîz*, s. 170.

Hureyre³⁷⁸ isnâdı, ikincisi ise “Süheyl b. Ebû Sâlih → babası → Ebû Hureyre”³⁷⁹ isnâdıdır. Bu isnâdlarla nakledilen rivayetlere göre, Hz. Peygamber, yemin ettiği husustan daha hayırlı bir şeyi gören kimsenin yeminini bozup onu yapmasını istemiş ve daha sonrasında yemin keffâreti vermesi gerektiğini buyurmuştur. Müslim, Ebû Hureyre’nin isnâdlarını verdikten sonra, aynı hadis ile ilgili Ebû Musa el-Eş‘arî’den nakledilen dört; Ebü’l-Derdâ’dan (ö. 32/652[?]) bir; Adî b. Hâtim’den (ö. 67/686) üç ve son olarak Mâlik b. Nadle’den bir isnâd daha zikreder.³⁸⁰ Bütün bunlardan sonra müellif, “Yezîd b. Keysân → Ebû Hâzim → Ebû Hureyre” ve “Süheyl → babası → Ebû Hureyre” isnâdlarının, Yahya b. Ubeydullah’ın rivayetinin hatalı olduğunu göstermede yeterli olacağını söyler. Ardından “Durum böyleyken Ebû Musa, Adî b. Hâtim, Ebü’l-Derdâ ve diğerlerinin rivayetleriyle birlikte [düşündüğünde bu rivayetin] hali nasıl olur! İşte bu ve benzeri rivayetler sebebiyle Ehl-i hadîs Yahya b. Ubeydullah’ın rivayetlerini terk etmiş, onların bir değerinin olmadığını söylemiştir” der.³⁸¹ Müellifin, bu ifadeleri de göstermektedir ki o, aslında Ebû Hureyre’den naklettiği diğer iki rivayetle, hatayı tespit etmiş, fakat bununla yetinmeyip destekleyici diğer rivayetleri zikretmiştir.

Yukarıda zikredildiği gibi Müslim, eserinde bir defa da görüşünü desteklemek için önceki âlimlerden birinin görüşünü nakletmiştir. Eserde işlenen 15. Rivayette müellif, “**Ebû Kays** → Huzeyl b. Şurahbîl → Mugîre b. Şu‘be” isnâdıyla Mugîre’nin “Allah Resûlü abdest alıp çorap ve ayakkabılarına mesh etti” dediğini nakleder. Müellifin bunun hatalı olduğunu söyleyip Mugîre’den 18 ayrı tarik zikreder. Bu tariklerle nakledilen rivayetlerde Mugîre, Allah Resûlü’nün sadece ayakkabılarına (*na’l*) meshettiğini belirtir. Dolayısıyla ona göre “çoraplarına mesh ettiği” rivayeti hatalıdır. Müellif daha önce de değinildiği gibi hatanın Ebû Kays’tan kaynaklandığını söylemektedir. Ardından bir diğer hadisin incelemesine geçmeden önce o, “Muhammed b. Abdullah b. Kuhzâd → Ali b. el-Hasan b. Şakîk” isnâdıyla İbnü’l-Mübârek’in şöyle dediğini nakleder: “Bu hadisi, yani Ebû Kays’ın Mugîre’den naklettiği hadisi Sevrî’ye arz ettim. O da ‘Başkası bunu nakletmemiştir.

³⁷⁸ Müslim, *et-Temyîz*, s. 166-7; Müslim, Eymân 11.

³⁷⁹ Müslim, *et-Temyîz*, s. 167; Mâlik, Nüzûr ve’l-eymân 11; Müslim, Eymân 12.

³⁸⁰ Müslim, *et-Temyîz*, s. 167-9.

³⁸¹ Müslim, *et-Temyîz*, s. 170-1.

Muhtemelen bu vehimdir' dedi."³⁸² İşte müellif, rivayet hakkında vardığı sonucu, Süfyân es-Sevrî'nin görüşünü de naklederek desteklemek istemiştir.

D. Ziyâdetü's-Sikâ ile İlgili Görüşleri

Müslim, bir râvi güvenilir ve hâfız bile olsa diğer râvilere muhalefet ettiğinde hadisin kabul edilmemesi gerektiğini söyler. Ancak "Aynı hocadan hadis rivayet eden güvenilir râvilerden birinin, bir hadisin isnadında veya metninde diğerlerinin rivayetinde bulunmayan bir bilgi zikretmesi"³⁸³ şeklinde tarif edilen ziyâdetü's-sika birçok âlim tarafından farklı şartlar öne sürülerek kabul edilmiştir. Müellifin yukarıda aktarılan ifadeleri ise sanki onun ziyâdetü's-sikayı hiçbir şartla kabul etmediği şeklinde anlaşılmaya müsaaittir. Bu sebeple müellifin ziyâdetü's-sika ile ilgili görüşlerine de temas etmek yerinde olacaktır.

Müslim, Cibrîl hadisi olarak meşhur olan rivayetin farklı tariklerini eserinde inceler. Ziyâdetü's-sika konusundaki görüşlerini de içeren bu hadiste müellif, İbn Ömer'den nakledilen hadisin farklı tariklerini tespit eder. Hadisi "İbn Büreyde → İbn Ömer → Hz. Peygamber" isnâdıyla nakleden Kûfeli Alkame b. Mersed (ö. 120/737) ve diğer râvilerin rivayetlerinin hatalı olduğunu belirtir. Zira hadisi İbn Büreyde tarîkiyle nakleden Kehmes (ö. 149/766),³⁸⁴ Matar el-Varrâk (ö. 125/742)³⁸⁵ ve Osman b. Gıyâs³⁸⁶ gibi Basralı râviler "İbn Ömer → Ömer → Hz. Peygamber" isnâdıyla naklederler. Müslim, bu hadisi nakleden Basralı râvilerin rivayetlerinin daha doğru olduğunu ifade eder. Basralıların hadisinin isnadında Ömer'in ziyâde edildiğini söyleyen müellif, hâfız olup ziyâde yapanın hadisinin kabul edileceğini, çünkü hadis nakletmenin, arkadaşının hatırlamadığı bir konuda şahitlik yapmak gibi olduğunu belirtir.³⁸⁷ Dolayısıyla hüküm unutan kimseye değil ezberleyip hatırlayan kimse lehine verilir.³⁸⁸

³⁸² Müslim, *et-Temyîz*, s. 166.

³⁸³ Salih Karacabey, "Ziyâdetü's-sika", *DİA*, XLIV, 486.

³⁸⁴ Müslim, *et-Temyîz*, s. 153; Ahmed, *Müsned*, I, 322, 434-5, 436; Müslim, *İmân* 1; Ebû Dâvûd, *Sünne* 17.

³⁸⁵ Müslim, *et-Temyîz*, s. 153; Müslim, *İmân* 2.

³⁸⁶ Müslim, *et-Temyîz*, s. 153; Müslim, *İmân* 3; Ebû Dâvûd, *Sünne* 17.

³⁸⁷ Çilek, müellifin ziyâdetü's-sika hususunda nasıl bir yöntem takip ettiğini incelemeyen onun bu ifadelerini "tuhaf bir kıyas" olarak niteler bk. Çilek, *İmâm Müslim ve Kitâbü't-Temyîz Adlı Eseri*, s. 130.

³⁸⁸ Müslim, *et-Temyîz*, s. 155.

Görüldüğü gibi Müslim, Alkame ve diğer Kûfeli râvilerin rivayetlerini tercih etmemesini iki sebebe bağlamıştır. İlk olarak mezkur hadisi İbn Ömer’den nakleden Basralı râviler -ki onlar bu hadisi Kûfelilere göre daha iyi bilmektedirler- hadisin isnâdında ziyâde yapmışlar ve Hz. Ömer’i isnâdda zikretmişlerdir. İkinci olarak, Basralıların bu ziyâdesi kabul edilmelidir zira hâfız olanın ziyâdesi, ilgili ziyâdeyi yapmayan râviye tercih edilmelidir.

Anlaşıldığı kadarıyla Müslim, bu hadiste İbn Ömer’in Basralı râvilerinin rivayetlerini diğerlerine tercih etmektedir. Fakat burada işaret edilmesi gereken husus, onun hadis nakliyle şahitliği kıyaslayayıp ziyâdetü’s-sika ile ilgili belirttiği görüşleridir. Müellifin yukarıda aktarılan ifadeleri incelendiğinde ilk bakışta onun sika bir râvinin ziyâdesini mutlak olarak kabul ettiği anlaşılabılır. Fakat onun hem *et-Temyîz*’deki diğer ifadeleri hem de *Sahîh* “Mukaddime”sindeki görüşleri beraber düşünüldüğünde daha net bir yargıya varılabilir.

Öncelikle müellif, *et-Temyîz*’in bir başka yerinde daha ziyâdetü’s-sika ile ilgili görüşünü açıklar. Eserde işlenen 7. hadiste Müslim, teşehhüd duasıyla ilgili hadisin farklı tariklerini inceler. Hadisi Eymen b. Nâbil, “Ebü’z-Zübeyr → Câbir → Hz. Peygamber” isnâdıyla nakleder.³⁸⁹ Müellif bu hadisin isnâd ve metin bakımından illetli olduğunu ifade eder. Çünkü hadisi Ebü’z-Zübeyr’den (ö. 126/743) nakleden Abdurrahman b. Humeyd³⁹⁰ ve Leys³⁹¹ gibi râviler, Câbir’den değil İbn Abbâs’tan naklederler. Bu, hadisin isnâd açısından illetidir. Müslim’in ifade ettiği gibi ayrıca hadisin metninde de problem bulunmaktadır. Eymen b. Nâbil’in naklettiği rivayette Hz. Peygamber’in teşehhüd duasından önce “*bismillâhi ve billâhi*”; duanın sonunda da “*es’elullâh el-cennete ve e’ûzu billâhi mine’n-nâr*” dediği yer alır. Müellif bu ziyadenin teşehhüdle ilgili nakledilen hiçbir rivayette yer almadığını belirttikten sonra şöyle der: “Haberlerdeki ziyâde ise ancak ‘hafızalarında vehme rastlanılmayan hâfızlardan’ kabul edilir.”³⁹² Buradan anlaşıldığı üzere müellif, sadece hâfızası son derece sağlam olan râvilerin ziyâdesini kabul etmektedir. Bu husus *Sahîh* “Mukaddime”sinde de dile getirilmiştir. Orada ifade ettiğine göre bir râvinin

³⁸⁹ Müslim, *et-Temyîz*, s. 126-7; İbn Mâce, *İkâmetü’s-salât* 24; Nesâî, *es-Sünenü’l-kübrâ*, I, 380.

³⁹⁰ Müslim, *et-Temyîz*, s. 127-8; Müslim, *Salât* 61.

³⁹¹ Müslim, *et-Temyîz*, s. 128, Müslim, *Salât* 60.

³⁹² Müslim, *et-Temyîz*, s. 128.

ziyadesi ancak sika ve hâfız olan râvilerle çok fazla muvafakat ettiğinde kabul edilir. Bir râvi, bir hocanın yakın talebelerinin rivayetlerinin neredeyse hepsinde muvafakat ediyor ve onlara hemen hemen hiç muhâlefet etmiyorsa, böyle bir râvinin ziyâdesi kabul edilir; durumu böyle olmayan râvilerin ziyâdesi ise kabul edilmez.³⁹³

Sonuç olarak Müslim'in, bir râvinin ziyadesinin kabul edilmesi için onun sadece sika olmasını yeterli görmediğini söylenebilir. Ona göre bunun dışında râvinin diğer sika ve hâfız râvilerle muvâfakat etmesi önemlidir. Hadislerinin çoğunluğu hâfız râvilerle uygun olan kimselerin ziyâdesi kabul edilirken, durumu böyle olmayan râvilerin ziyâdesi ona göre kabul edilmemelidir.³⁹⁴

III. Müslim'in Muâraza Yöntemini Uygulaması ve Örnek Rivayetler

Bu başlık altında daha önce teorik olarak sunulan hususlar, *et-Temyîz*'de seçilen örneklerle anlatılmaya çalışılacaktır. *et-Temyîz* nüshasında bulunmayan, sonraki literatürde tespit edilen diğer yedi rivayetle birlikte eserde yaklaşık olarak 32 rivayetin incelendiği daha önce zikredilmişti. Burada sonraki literatürde tespit edilen yedi rivayet örnekler arasında dahil edilmeyecektir. Zira bu rivayetlerin *et-Temyîz* içerisinde bir başlık olarak incelendiği tespit edilse de bunlar üzerinden müellifin hareket tarzını saptamak mümkün görünmemektedir. Bu rivayetler çıkarıldığında geriye mevcut nüshadaki 25 rivayet kalmaktadır. Fakat bu rivayetlerin herbirini teker teker incelemek, hem çalışmanın hacmini bir hayli arttıracak hem de bir bakıma birbirlerinin tekrarı olacaktır. Önceki bölümlerde de zikredildiği üzere müellif, aslında her bir rivayeti tenkit ederken benzer bir tutum sergiler. Dolayısıyla belli örnekler üzerinden konunun işlenip verilen teorik bilgilerin açıklanması yeterli görülmektedir. Verilecek örnekler “Metni Hatalı Bulunan Rivayetler”, “İsnâdı Hatalı Bulunan Rivayetler” ve “Hem Metni Hem de İsnâdı Hatalı Bulunan Rivayetler” başlıkları altında incelenecektir. Nüshada yer alan yedi muhtasar rivayet,³⁹⁵ örnekler içerisine dahil edilmeyecektir. Dolayısıyla bu rivayetler çıkarıldığında geriye 18 rivayet kalır. Fakat bu sayı da çalışmanın sınırları açısından haylice fazla olduğundan bunların tamamı

³⁹³ Müslim, Mukaddime I, 7.

³⁹⁴ Ziyâdetü's-sika ile ilgili diğer âlimlerin görüşleri için bk. Abdülkâdir Mustafa el-Muhammedî, *eş-Şâz ve'l-münker ve ziyâdetü's-sika*, s. 156 vd.

³⁹⁵ Eserde yer alan 4 (s. 117-21), 13 (s. 152-7), 15 (s. 160-6), 20 (s. 179-81), 22 (s. 184-91), 23 (s. 191-7) ve 25. (s. 199-201) rivayetlerde ihtisâr bulunmaktadır.

incelenmeyecektir. Aşağıda bu 18 rivayet arasından farklı kriterlerle örnekler seçilecek, bu rivayetlerin seçiminde müellifin naklettiği isnâdların günümüze ulaşan kaynaklar içerisinde yer almasına çoğunlukla dikkat edilecektir.

A. Metni Hatalı Bulunan Rivayetler

et-Temyîz'de metninde illet tespit edilen 15 rivayet incelenir.³⁹⁶ Bu rivayetlerin dördünde ihtisâr vardır.³⁹⁷ Sayıca haylice fazla olması sebebiyle söz konusu rivayetler içerisinde bu çalışmanın önceki bölümlerinde herhangi bir şekilde değinilen rivayetler ele alınmayacaktır. Daha öncesinde hiç temas edilmeyen ve ihtisâr içermeyen dört rivayet bulunmaktadır. Bunların içerisinde müellifin hareket tarzını daha net ortaya koyduğu düşünülen rivayetler seçilecektir. Burada aynı zamanda *Sahîh*'te de naklettiği rivayetler bir kriter olarak belirlenmiştir.

1. Hz. Peygamber'in Ümmü Seleme'ye Kurban Bayramı Günü Sabah Namazıyla İlgili Emri

Müslim, *et-Temyîz*'de Ebû Muâviye Muhammed b. Hâzim (ö. 195/810) tarafından nakledilen bir rivayetin metin açısından illetli olduğunu belirtir. O, ilk önce Ebû Muâviye'nin hata yaptığı rivayeti nakletmiş, ardından doğru rivayetleri aktarıp aynı konuyla ilgili Vekî'nin de hatalı bir rivayetini zikretmiştir. Burada ilk önce Ebû Muâviye ve Vekî'nin hatalı rivayetleri verilecek ardından doğru rivayetler nakledilecektir. Müellifin hatalı kabul ettiği rivayetler şu şekildedir:

1. “Yahya b. Yahya, Ebû Küreyb ve Muhammed b. Hâtim → **Ebû Muâviye** → Hişâm → babası → Zeyneb → Ümmü Seleme” isnâdıyla nakledildiğine göre Allah Resûlü, Ümmü Seleme'ye [ö. 62/681] sabah namazını kurban bayramı günü Mekke'de **kendisiyle beraber** kılmasını emretmiştir.³⁹⁸

³⁹⁶ 1 (s. 104-9), 2 (s. 109-11), 3 (s. 111-7), 4 (s. 117-21), 5 (s. 121-4), 8 (s. 129-30), 9 (s. 130-5), 10 (s. 135-41), 11 (s. 141-6), 12 (s. 146-52), 14 (s. 157-60), 15 (s. 160-6), 16 (s. 166-71), 20 (s. 179-81) ve 21. (s. 181-4) rivayetler.

³⁹⁷ 4, 14, 15 ve 20. rivayetler.

³⁹⁸ Müslim, *et-Temyîz*, s. 121; İshak b. Râhûye, *Müsned*, IV, 62; Ahmed, *Müsned*, XLIV, 96; Tahâvî, *Şerhu me'âni l-âsâr*, II, 221.

2. “Ebû Bekir b. Ebû Şeybe → **Vekî** → Hişâm → babası” isnâdıyla nakledildiğine göre Hz. Peygamber Ümmü Seleme’ye sabah namazını **kendisiyle beraber [tûvâfiyehû] Mina’da kılmasını emretmiştir.**³⁹⁹

Müellif bu rivayetlerin hatalı olduğunu söyler. Çünkü ona göre Hz. Peygamber kurban bayramı günü Müzdelife’de bulunuyordu. Dolayısıyla onun Müzdelife’deyken Ümmü Seleme’ye Mekke’de ya da Mina’da kendisiyle beraber sabah namazını kılmasını emretmesi mümkün değildir. Müellif, Ebû Muâviye rivayetinde, onun “kendisiyle beraber [ma’ahû]” ifadesini ilave ederek hadisin anlamını bozduğunu belirtir. Ardından Hişâm b. Urve’nin (ö. 146/763) ashâbının Hişâm’dan naklettiği rivayetleri zikredeceğini belirtip üç farklı isnâd verir. Fakat bunlardan “Yahya → Hişâm” isnâdıyla gelen rivayet bir başka kaynakta tespit edilememiştir.⁴⁰⁰ Diğer iki rivayet ise şöyledir:

1. “**Abde b. Süleyman** → Hişâm b. Urve → babası” isnâdıyla nakledildiğine göre Allah Resûlü, kurban bayramı günü Ümmü Seleme’ye sabah namazını kendisiyle beraber Mekke’de kılmasını emretti. O gün Hz. Peygamber’le bulunma sırası Ümmü Seleme’deydi. O da onunla birlikte bulunmak istedi[ve *kâne yevmuḥâ fe-ehabbe en tûvâfikahû*].”⁴⁰¹

2. “İbn Ebû Ömer → **Süfyân es-Sevrî** → Hişâm b. Urve → babası → Ümmü Seleme” isnâdıyla nakledildiğine göre Allah Resûlü, Ümmü Seleme’ye kurban bayramı günü sabah namazını Mekke’de kılmasını emretmiştir.⁴⁰²

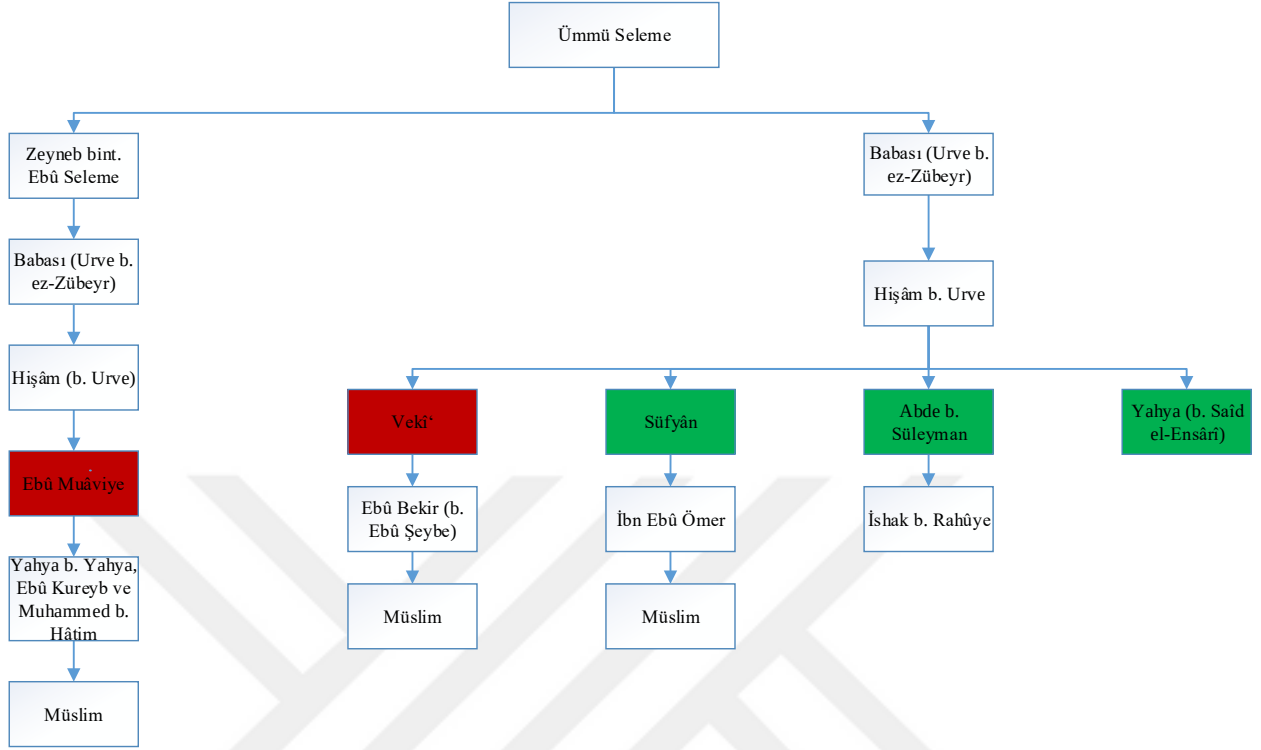
Bu rivayetlerin isnâd şeması aşağıdaki gibidir:

³⁹⁹ Müslim, *et-Temyîz*, s. 124; İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, III, 234.

⁴⁰⁰ Eseri neşreden Muhammedî, hadisin Ahmed b. Hanbel’in *el-İlâle*’inde yer aldığını belirtse de (Müslim, *et-Temyîz*, s. 123 [dp]), ilgili yerde (Ahmed, *el-İlâle*, II, 368) yalnızca Ahmed b. Hanbel’in, hadisi Yahya b. Saîd’e sorduğu onun da hadiste hata yapılan kısmı belirtip doğrusunu naklettiği yer alır.

⁴⁰¹ Müslim, *et-Temyîz*, s. 123; İshak b. Râhûye, *Müsned*, IV, 171-2. *et-Temyîz*’de Hem Abde b. Süleyman hem de Süfyân es-Sevrî’nin rivayetlerinin metni yer almaz. Hadisin metni diğer kaynaklardan alınmıştır.

⁴⁰² Müslim, *et-Temyîz*, s. 123; Tahâvî, *Şerhu Müşkili l-âsâr*, IX, 140.

Şema 2: Hz. Peygamber'in Ümmü Seleme'ye Kurban Bayramı Sabah Namazıyla İlgili Emri Hadisinin İsnâd Şeması

Görüldüğü gibi müellif, burada Hişâm b. Urve'den hadisi nakleden râvilerin rivayetlerini birbirleriyle karşılaştırır. Ebû Muâviye ve Vekî''nin hadisi diğer râvilere aykırı nakletmesi sebebiyle onların hata ettiğine hükmeder. Aslında Ebû Muâviye'nin hadisi isnâd açısından da illetlidir. Zira her ne kadar Müslim değinmese de hadisi Hişâm'dan nakleden diğer râviler -şemada da görüleceği üzere- Urve b. ez-Zübeyr ile Ümmü Seleme arasında herhangi bir râviyi zikretmezler. Ebû Muâviye'nin rivayetinde ise arada Zeyneb bint. Ebû Seleme (ö. 73/693) zikredilmiştir ki aşağıda da değinileceği üzere hadis münekkittleri bunun hatalı olduğunu belirtmişlerdir. Urve'nin ise Ümmü Seleme'den hadis almadığı bilinmektedir. Bu sebeple diğer hadis münekkittleri, hadisin muttasıl değil munkatı' tarîkinin doğru olduğunu söylerler.⁴⁰³

Hadisi Hişâm b. Urve'den nakleden Ebû Muâviye Muhammed b. Hâzim, genel olarak hadis münekkittleri tarafından güvenilir kabul edilmiştir. Örneğin İbn Sa'd onun

⁴⁰³ Tahâvî, *Şerhu me'âni'l-âsâr*, II, 221; Dârekutnî, *İlel*, XV, 245.

Mürciî olduğunu söylese de sika bir râvi olduğunu belirtir.⁴⁰⁴ Ebû Dâvud ve Nesâî (ö. 303/915) de onun hakkında “sikadır” demiştir.⁴⁰⁵ Fakat Ahmed b. Hanbel, Ebû Muâviye’nin A‘meş’in (ö. 148/765) hadislerini çokça tekrar ettiği için “A‘meş’in hadisi ağzımda ebucehil karpuzundan daha acı bir hal aldı” dediğini nakledip “Fakat Ebû Muâviye, A‘meş dışındaki râvilerde muzdaribtir. İyi ezberlemez” değerlendirmesinde bulunmuştur.⁴⁰⁶ Dolayısıyla her ne kadar hadis münekkitleri onun sika bir râvi olduğunu belirtse de A‘meş dışındaki diğer râvilerden yaptığı nakillerde hatalarının bulunduğunu belirttikleri söylenebilir.

Ebû Muâviye’nin naklettiği bu rivayeti, hadis münekkitleri hem isnâd hem de metin açısından eleştirmişlerdir. Daha önce de zikredildiği üzere Ebû Muâviye’nin rivayeti mürsel değil muttasıldır. Halbuki diğer râviler hadisi mürsel olarak nakletmişlerdir. Ahmed b. Hanbel de hadisi, Ebû Muâviye’den başkasının muttasıl olarak nakletmediğini ifade edip bunun hata olduğunu belirtmiştir.⁴⁰⁷ Dârekutnî de Hişâm’ın râvilerinin hadisin isnâdında ihtilaf ettiğini belirtip yukarıda Müslim’in naklettiği rivayetleri aktarır ve mürsel olanın doğru olduğunu belirtir.⁴⁰⁸ Müslim dışında diğer hadis münekkitleri hadisin metninin de hatalı olduğunu belirtmişlerdir. Ahmed b. Hanbel, Ebû Muâviye’nin hadisiyle ilgili “Bu da tuhaftır. Hz. Peygamber, Kurban bayramı günü Mekke’de ne yapıyordu!” demiştir. Ardından Yahya b. Saîd’in yanına gidip ona hadisi sorduğunu, onun da aynı kanaatte olduğunu, ardından Yahya b. Saîd’in onu Abdurrahman b. Mehdî’ye yönlendirdiğini, İbn Mehdî’ye sorduğunda da onun da aynı yönde kanaat serdettiğini aktarır.⁴⁰⁹ Tahâvî de aynı kanaattedir. O söz konusu hadisin bütün farklı rivayetlerini aktarıp yukarıda değinilen Ahmed b. Hanbel’in ifadelerini nakletmiş ve hadisin hatalı olduğunu belirtmiştir.⁴¹⁰

Sonuç olarak, Müslim, Hişâm b. Urve’den hadisi nakleden râvilerin rivayetlerini birbirleriyle karşılaştırdığı söylenebilir. Hadisin metninde Ebû Muâviye ve Vekî’nin diğer râvilere muhalefet etmesi sebebiyle onların hadislerinin hatalı olduğuna hükmetmiştir.

⁴⁰⁴ İbn Sa‘d, *et-Tabakât*, VIII, 515.

⁴⁰⁵ Zehebî, *Siyer*, IX, 76.

⁴⁰⁶ Zehebî, *Siyer*, IX, 74-5.

⁴⁰⁷ Buhârî, *Târîhu’l-kebîr*, I, 74-5; Tahâvî, *Şerhu müşkili’l-âsâr*, IX, 140.

⁴⁰⁸ Dârekutnî, *İlel*, XV, 245.

⁴⁰⁹ Tahâvî, *Şerhu müşkili’l-âsâr*, IX, 138; Buhârî, *Târîhu’l-kebîr*, I, 75.

⁴¹⁰ Tahâvî, *Şerhu müşkili’l-âsâr*, IX, 137-143; Tahâvî, *Şerhu me‘âni’l-âsâr*, II, 221.

Müslim, Ebû Muâviye'nin naklettiği hadisin isnâdı hakkında bir açıklamada bulunmasa da diğer hadis münekkitle hadisin hem isnâd hem de metin açısından illetli olduğunu belirtmişlerdir.

2. Kasâme Hadisi

Müellifin *et-Temyîz*'de metninde hata bulunduğunu belirttiği bir diğer rivayet Saîd b. Ubeyd et-Tâî'nin naklettiği kasâme⁴¹¹ hadisidir. Müslim, ilk olarak Saîd b. Ubeyd'in naklettiği hatalı rivayeti zikreder. Bu rivayet şöyledir: “İbn Nümeir → babası → **Saîd b. Ubeyd** → Büşeyr b. Yesâr el-Ensârî” isnâdıyla nakledildiğine göre Sehl b. Ebû Hasme, [müslümanlardan] bir grubun Hayber'e gittiğini nakleder. Orada birbirlerinden ayrılırlar. Daha sonra tekrar toplandıklarında içlerinden birinin öldürüldüğünü görürler. Ölünün yanında bulunanlara “Arkadaşımızı mı öldürdünüz!” derler. Onlar “Ne öldürdük ne de bu konuda bir şey biliyoruz” cevabını verirler. Bunun üzerine [müslümanlar] Hz. Peygamber'in yanına gidip “Allah'ın Resûlü! Hayber'e gidip orada birbirimizden ayrıldık. Daha sonra içimizden birinin öldürüldüğünü gördük. Ölünün yanında bulunanlara ‘Arkadaşımızı mı öldürdünüz!’ dedik. Onlar ‘Ne öldürdük ne de bu konuda bir şey biliyoruz’ karşılığını verdiler.” Bunun üzerine Hz. Peygamber “**İddia ettiğiniz şeye dair delilinizi getirmeniz gerekir**” buyurdu. Onlar “Delilimiz yok” deyince Hz. Peygamber “O zaman yahudiler yemin eder” karşılığını verdi. Onlar “Yahudilerin yeminini kabul etmeyiz” dediler. Bunun üzerine Allah Resûlü, ölen kişinin kanının karşılıksız kalmasını hoş görmeyip sadaka olarak 100 deve verdi.⁴¹²

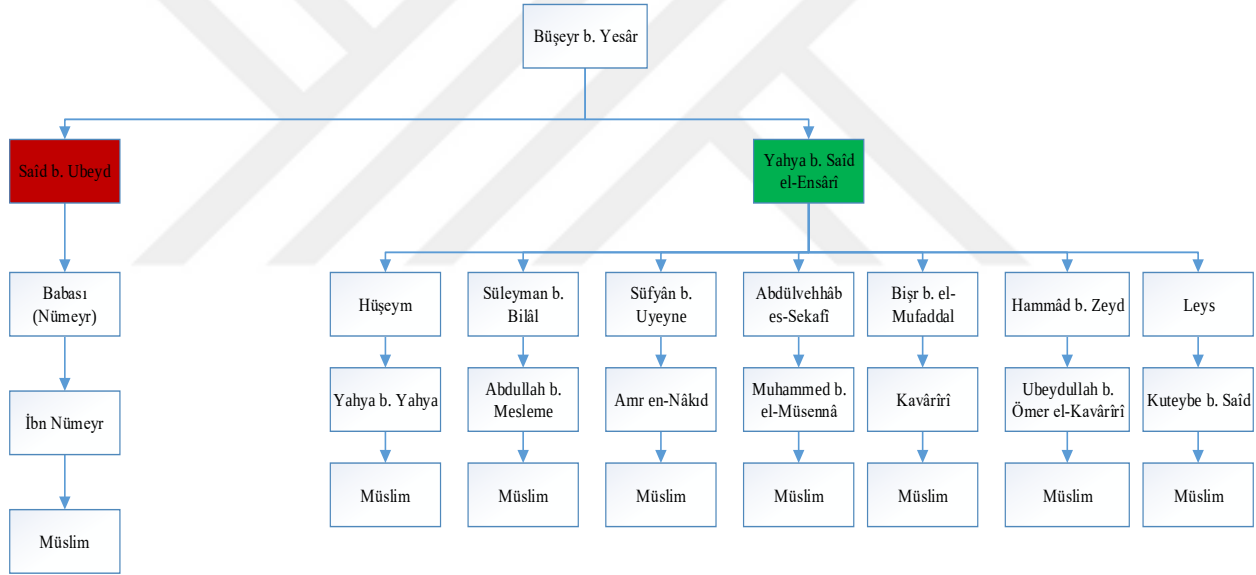
Müslim, bu hadisin hatalı olduğunu ifade eder. Zira Saîd b. Ubeyd'in naklettiği rivayette Hz. Peygamber'in davacılarından delil istediği ifade edilir. Müellif, Saîd b. Ubeyd'in hadisi düzgün bir şekilde ezberlemediğini belirttikten sonra Hz. Peygamber'in kasâme hadisinde ilk olarak davacılarından 50 kişinin yemin etmesini istediği, ardından “Yahudiler 50 yemin ederek kendilerini aklarlar” buyurduğunu belirtir. Onlar yahudilerin

⁴¹¹ “İslâm hukukunda, fâilin kesin delille belirlenemediği bir cinayet işlendiğinde suç mahallinden sınırlı sayıda bir topluluğun haklarındaki suç isnadını defetmek veya maktulün yakınlarının suç isnadında bulunmak amacıyla mahkeme huzurunda yaptığı özel yeminlerin adı” olan kasâme hakkında bk. Ali Bardakoğlu, “Kasâme”, *DİA*, XXIV, 528-30.

⁴¹² Müslim, *et-Temyîz*, s. 135; İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, V, 442; Buhârî, *Diyât* 22; Müslim, *Kasâme* 5; Ebû Dâvûd, *Diyât* 9; Nesâî, *Kasâme* 4; Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, VI, 323; Dârekutnî, *Sünen*, IV, 113.

yeminini kabul etmeyince Hz. Peygamber'in ölen kişinin diyetini kendisinin verdiğini ifade eder.⁴¹³

Bu ifadelerden sonra müellif, kasâme hadisinin doğru rivayetlerini zikredeceğini belirtir ve hadisi Büşeyr b. Yesâr'dan (ö. 100/718'den sonra) nakleden bir diğer râvi olan Yahya b. Saîd el-Ensârî'nin yedi farklı isnâdını verir. Bunlar "Leys → Yahya";⁴¹⁴ "Hammâd b. Zeyd → Yahya";⁴¹⁵ "Bîşr b. el-Mufaddal → Yahya";⁴¹⁶ "Abdülvehhâb → Yahya";⁴¹⁷ "Süfyân b. Uyeyne → Yahya";⁴¹⁸ "Süleyman b. Bilâl → Yahya"⁴¹⁹ ve "Hüseyim → Yahya"⁴²⁰ isnâdlarıdır. Yahya b. Saîd'den nakledilen bu farklı rivayetlerde, Saîd b. Ubeyd'in rivayetinin aksine Hz. Peygamber'in iddia sahiplerinden delil istemediği, onların sadece 50 yemin etmesini istediği yer alır. Bu rivayetlerin isnâd şeması şöyledir:

Şema 3: Kasâme Hadisinin İsnâd Şeması

⁴¹³ Müslim, *et-Temyîz*, s. 136.

⁴¹⁴ Müslim, *et-Temyîz*, s. 136; Müslim, Kasâme 1; Tirmizî, Diyât 23; Nesâî, Kasâme 4.

⁴¹⁵ Müslim, *et-Temyîz*, s. 136; Buhârî, Edeb 89; Müslim, Kasâme 2; Ebû Dâvûd, Diyât 8; İbn Hibbân, *Sahîh*, XIII, 358.

⁴¹⁶ Müslim, *et-Temyîz*, s. 136; Buhârî, Cizye 12; Müslim, Kasâme 2; Nesâî, Kasâme 4.

⁴¹⁷ Müslim, *et-Temyîz*, s. 136; Müslim, Kasâme 2; Nesâî, Kasâme 4; Nesâî, *es-Sünenü 'l-kübrâ*, VI, 321-2.

⁴¹⁸ Müslim, *et-Temyîz*, s. 136; Humeydî, *Müsned*, I, 384; Müslim, Kasâme 2.

⁴¹⁹ Müslim, *et-Temyîz*, s. 137; Müslim, Kasâme 3; Tahâvî, *Şerhu müşkili 'l-âsâr*, XI, 528.

⁴²⁰ Müslim, *et-Temyîz*, s. 137; Müslim, Kasâme 4.

Müellif hadisi Büşeyr b. Yesâr'dan nakleden Yahya b. Saîd'in rivayetlerinin ardından İbn Şihâb'ın naklettiği “Kasâme, Cahiliyye'deki gibidir” hadisini nakleder. Ardından “Haccâc → Amr b. Şuayb → babası → dedesi”⁴²¹ ve Hasan el-Basrî⁴²² isnâdlarıyla nakledilen kasâme ile ilgili hadisleri nakleder. Bu son iki rivayette de Hz. Peygamber'in davacılarından delil istemediği, ilk olarak davacıların yemin etmesini istediği, onlar yemin etmeyince de yahudilerin yemin etmesi gerektiğini belirttiği yer alır. Müellif'in Yahya b. Saîd'in rivayetlerinden sonra aktardığı değişik rivayetler, muhtemelen destekleyici bilgilerdir. Nitekim müellif bütün bu rivayetleri aktardıktan sonra “Bu haberlerin Saîd'in rivayetine muhalif olarak birbirlerini destekleyici manada gelmesi, Saîd'in kasâme hadisinde hata yapıp vehmettiğini gösterir. Hadis râvilerinin hâfız olanları ile olmayanlarını ayırt edebilen kimseler için, Yahya b. Saîd'in, Saîd b. Ubeyd'den daha hâfız, hadis ilmi ve onunla ilgili konularda ondan daha yüksek mertebede olduğunu bilmek zor değildir” demiştir. Bu ifadeler müellifin, Büşeyr b. Yesâr'ın iki râvisinin hadislerini muâraza ederek bir sonuca ulaştığını, sonrasında naklettiği bilgilerin ise destekleyici mahiyette olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla müellifin hadisi Büşeyr'den nakleden Saîd b. Ubeyd ve Yahya b. Saîd'in rivayetlerini karşılaştırarak hadis hakkında bir sonuca ulaştığı söylenebilir. Ardından müellif, hadisteki hatanın yalnızca yukarıda zikredilen kısımda olmadığını belirtmiş, bazı rivayetlerde yeminin ilk önce davacılara yöneltildiğini ve bunun Büşeyr b. Yesâr'ın rivayeti olduğunu ifade etmiştir. O, diğer rivayetlerde ise yeminin önce davalılara yöneltildiğini ifade etmiştir. Kasâmeyle ilgili rivayetlerdeki bir diğer ihtilaf ise maktulün diyetinin kim tarafından ödendiğidir. Müellif, Büşeyr b. Yesâr'ın rivayetine göre Hz. Peygamber bizzat kendisi diyeti ödediğini belirtmiştir. Diğer rivayetlerde ise Hz. Peygamber'in diyeti yahudilere ödettiğini belirtmiştir. Bu ifadelerin ardından o, Büşeyr b. Yesâr hadisinin kasâme konusunda en sahih rivayet olduğunu ifade etmiştir.⁴²³

Hadisi Büşeyr b. Yesâr'dan nakleden Saîd b. Ubeyd et-Tâî, cerh-ta'dîl âlimleri tarafından güvenilir kabul edilmiştir. Nitekim Yahya el-Kattân onun hakkında “Hadislerinde bir sakınca yoktur”,⁴²⁴ Ahmed b. Hanbel “Sâlihu'l-hadîs'tir” demiştir.⁴²⁵

⁴²¹ Müslim, *et-Temyîz*, s. 137; İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, V, 441; İbn Mâce, *Diyât* 28.

⁴²² Müslim, *et-Temyîz*, s. 138; Abdurrezzâk, *el-Musannef*, X, 29.

⁴²³ Müslim, *et-Temyîz*, s. 139.

⁴²⁴ Buhârî, *et-Târihu 'l-kebîr*, III, 497.

Nesâî onun sika olduğunu belirtmiş,⁴²⁶ İbn Hibbân da *es-Sikât* adlı eserinde ona yer vermiştir.⁴²⁷ Saîd b. Ubeyd, hadis münekkitleri tarafından sika da kabul edilse kendisine muhalefet ettiği kişi, önde gelen hadis imâmlarından Yahya b. Saîd el-Ensârî'dir. Nitekim daha önce de zikredildiği üzere Müslim de hadis hakkında bilgisi olan kimselerin Saîd b. Ubeyd'in Yahya el-Ensârî'ye muhalefet ettiğinde, Yahya'nın hadisinin tercih edileceğini rahatlıkla anlayabileceklerini söylemiştir.

Saîd b. Ubeyd'in naklettiği kasâme hadisi hakkında hadis âlimleri farklı kanaatler serdetmişlerdir. Ahmed b. Hanbel, Yahya b. Saîd'in rivayetinin Saîd b. Ubeyd rivayetine göre daha doğru olduğunu belirtmiştir.⁴²⁸ Nesâî de Saîd b. Ubeyd rivayetine herhangi birinin mutabaât ettiğini bilmediğini belirtmiştir.⁴²⁹ İbn Abdülber (ö. 463/1071) de Ahmed b. Hanbel'in yukarıda değinilen ifadelerini aktardıktan sonra bu konuda Ahmed b. Hanbel'in sözlerinin yeterli olacağını ifade etmiştir.⁴³⁰ Ancak bazı hadis âlimleri her iki hadisi cem' etmeye çalışmışlardır. Örneğin Beyhakî (ö. 458/1066) bu iki hadis hakkında şöyle der: "Saîd'in rivayeti sahih ise bu rivayet Yahya b. Saîd'in Büşeyr b. Yesâr'dan naklettiği rivayetle çelişmez. Zira Hz. Peygamber'in delil [*beyyine*] ile güçlü zannın bulunması halinde [davacılardan] yemin etmelerini istediğini kastetmiş olabilir [*li-ennehû kad yurîdu bi'l-beyyine el-eymân ma'a'l-levs*]."⁴³¹ İbn Receb (ö. 795/1393) de hadis münekkitlerinin Yahya b. Saîd'in rivayetini tercih ettiklerini, zira onun hadis ilminde daha bilgili ve daha hâfız olduğunu zikrettikten sonra, Nesâî'nin *es-Sünenü'l-kübrâ*'sında yer alan bir hadise işaretle iki rivayeti cem' etmeye çalışır. Nesâî'nin "Muhammed b. Ma'mer → Ravh b. Ubâde → Ubeydullah b. el-Ahnes → Amr b. Şuayb → babası → dedesi" isnâdıyla naklettiğine göre Hz. Peygamber maktûlün yakınlarına ilk önce iki şahit getirmelerini istemiş, onların bunu kabul etmemesi üzerine 50 yemin etmelerini istemiştir.⁴³² İbn Receb bu iki rivayetin birbirlerini tamamlayabileceklerini iddia eder. O,

⁴²⁵ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel ve ma'rifetu'r-ricâl*, II, 494.

⁴²⁶ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, III, 874.

⁴²⁷ İbn Hibbân, *es-Sikât*, VI, 366.

⁴²⁸ İbn Abdülber, *el-İstizkâr*, XXV, 305.

⁴²⁹ Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, VI, 324.

⁴³⁰ İbn Abdülber, *el-İstizkâr*, XXV, 305.

⁴³¹ Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, VIII, 209.

⁴³² Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, VI, 324.

hem Saîd b. Ubeyd'in hem de Yahya b. Saîd'in rivayetlerinde hadisin bir kısmının zikredilmemiş olabileceğini belirtir. Buna göre Saîd b. Ubeyd, rivayetinde Hz. Peygamber'in davacılarından delil getirmelerini istediğini nakletmiş, fakat 50 yemin etmelerini istediğini zikretmemiştir. Yahya b. Saîd ise davacılarından yalnızca yemin etmeleri istendiğini aktarmış, Hz. Peygamber'in delil getirmelerini istediğini nakletmemiştir.⁴³³ İbn Hacer de her iki hadisin cem' edilebileceğini söyleyip benzeri ifadeler kullanır. Ardından kasâme hadisinde delilin istendiğine dair Saîd b. Ubeyd'in rivayetini destekleyen bir başka rivayet daha bulunduğunu belirttikten sonra yukarıda değinilen "Ubeydullah b. el-Ahnes → Amr b. Şuayb" isnâdıyla nakledilen hadisi zikreder.⁴³⁴ Fakat Beyhakî, İbn Receb ve İbn Hacer gibi hadis âlimleri bu hadisleri cem' etmek için uğraşsalar da mütekaddimûn dönemi âlimleri bu hadislerin hatalı olduğu kanaatindedirler. Onların Nesâî'nin tahrîc ettiği, Saîd b. Ubeyd'in rivayetini desteklediğini söyledikleri "Ubeydullah b. el-Ahnes → Amr b. Şuayb" isnâdıyla nakledilen hadis hakkında ise bizzat Nesâî, ilgili hadisin bir mütâbinin bulunmadığını, bu konuda hadisin tek olduğunu belirtmiştir.⁴³⁵

Sonuç olarak kasâme hadisinin iki farklı rivayetinden Müslim, Ahmed b. Hanbel ve Nesâî gibi hadis münekkitleri, Yahya b. Saîd el-Ensârî rivayetini tercih etmiş; Saîd b. Ubeyd'in rivayetinin hatalı olduğunu belirtmişlerdir. Beyhakî, İbn Receb ve İbn Hacer gibi âlimlerin, destekleyici olarak gördükleri hadis ise Saîd b. Ubeyd'in rivayeti gibi Nesâî'ye göre hatalıdır.

Söz konusu hadisle ilgili işaret edilmesi gereken bir diğer mesele ise Saîd b. Ubeyd'in bu rivayetinin hem Buhârî hem de Müslim'in *Sahîh*'lerinde yer almasıdır. Hadisin Buhârî'de niçin yer aldığı hususu bu çalışmanın konusu olmayıp bir başka çalışmayı gerektirse de Müslim'in hadisi hem *et-Temyîz*'de illetli kabul edip hem de *Sahîh*'te zikretmesi onun açısından bir çelişki olarak görülebilir.⁴³⁶ Ancak Müslim *Sahîh*'te yalnızca sahih hadisleri zikretmemiş, zaman zaman ilgili bâblarda⁴³⁷ illetli hadislere de yer

⁴³³ İbn Receb, *Câmi'u'l-ulûm*, II, 232-3.

⁴³⁴ İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, XII, 234.

⁴³⁵ Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, VI, 324.

⁴³⁶ Nitekim Çilek, müellifin niçin bu hadisi *Sahîh*'te zikrettiğini tespit edemediğini belirtip bunun müellif açısından bir çelişki olarak görülebileceğini düşünür (*İmam Müslim ve Kitâbü't-Temyîz Adlı Eseri*, s. 94).

⁴³⁷ Müslim, eserini muhteva açısından şematik olarak belirli bir sisteme göre tasnif etse de bâb isimleri Nevevî'ye aittir bk. Ali Akyüz, *Saîd b. Mansûr'un Musannef'inin Yeniden İnşası*, s. 82.

vermiştir. Nitekim müellifin bizzat kendisi, eserinde zaman zaman illetli hadisleri zikredeceğini, yeri geldiğinde söz konusu hadislerdeki illetlere işaret edeceğini belirtmiştir.⁴³⁸ O, söz konusu illetli hadislerle işaret ederken, bunu bazen açıkça belirtmiş⁴³⁹ bazen de anlaşılması kolay olmayacak derecede hadislerin illetlerine kapalı bir şekilde işaret etmiştir.⁴⁴⁰ Onun eserinde zikrettiği illetli hadislerle nasıl işaret ettiği, ilgili konudaki hadisleri sıralarken nasıl bir yöntem takip ettiği hususu ayrı bir çalışmayı gerektirmektedir.⁴⁴¹ Burada ise yalnızca müellifin hem *et-Temyîz*'de illetli kabul edip hem de *Sahîh*'te zikrettiği hadisler incelenecektir.

Müslim'in hem *et-Temyîz*'de illetli kabul edip hem de *Sahîh*'te zikrettiği iki hadis⁴⁴² bulunmaktadır. Bunların birincisi *et-Temyîz*'deki ikinci hadistir. Daha önce de değinildiği üzere bu hadis Hz. Peygamber'in geceleyin eşleriyle cinsel münasebette bulunduktan sonra abdest alıp almadığı ile ilgilidir. Hadis “Esved b. Yezîd → Âişe” isnâdıyla nakledilir. Hadisi Esved b. Yezîd'den nakleden İbrahim en-Nehaî ve Abdurrahman b. el-Esved, Hz. Peygamber'in böyle bir durumda uyumadan önce namaz abdesti aldığını daha sonra uyuduğunu naklederler.⁴⁴³ Ancak hadisi Esved'den nakleden bir diğer râvi Ebû İshak es-Sebüî rivayetinde Hz. Peygamber'in “suya dokunmadan uyuduğu” yani abdest almadığı

⁴³⁸ Müslim, Mukaddime I, 8. Detaylı bilgi için bk. Melîbârî, *Abkariyyetü'l-İmâm Müslim*, s. 51-90; Avvâme, *Min menheci'l-İmâm Müslim*, s. 18-9.

⁴³⁹ Örneğin bk. Müslim, *Salâtü'l-müsâfirîn* 65; Müslim, *Talâk* 14.

⁴⁴⁰ Huzeyfe Şerîf el-Hatîb, “el-İmâm Müslim ve Menhecühü fî Ta'îlî'l-Esânîd”, *HÜİFD*, sy. 26/2011, s. 181.

⁴⁴¹ Bu konudaki çalışmalar için bk. Rebî' b. Hâdî el-Medhalî, *Menhecü'l-İmâm Müslim fî tertibi Kitâbihî es-Sahîh ve dahdu şübhât havlehû*, 1408/1988; Hamza el-Melîbârî, *Abkariyyetü'l-İmâm Müslim fî tertibi ehâdisi Müsnedihî es-Sahîh -dirâse tahliliyye-*, Beyrût: Dâru İbn Hazm, 1418/1997; Âşur Dihnî, *Menhecü'l-İmâm Müslim b. el-Haccâc fî zikri'l-ahbârî'l-mu'allele min hilâli kitâbihî el-Müsnedü's-Sahîh* (yüksek lisans tezi 1426/2005), Batna; Muhammed Avvâme, *Min menheci'l-İmâm Müslim fî arzi'l-hadisi'l-mu'allel fî Sahîhihî*, Cidde 1438/2017.

⁴⁴² Ayrıca Müslim, “Haccâc → Nâfi' → İbn Ömer” isnâdıyla Hz. Peygamber'den nakledilen “Kim (ortak mülkiyete konu olan) bir köledeki payını azad ederse, zengin olduğu takdirde diğer ortaklarının payını öder. Eğer (köleyi azad eden kişi) zengin değilse, köle (özgürlüğünü kazanmak için) kendisi çalışır” hadisini *et-Temyîz*'de tenkit eder (s. 130). Müslim, Nâfi''den nakledilen bu rivâyetin hatalı olduğunu, diğer rivayetlerde nakledilen hadislerde kölenin çalışmasının yer almadığını söyleyerek söz konusu rivayeti eleştirir. Fakat Müslim aynı konuda yukarıda değinilen Haccâc rivayetini anlam olarak destekleyen Ebû Hureyre rivayetini *Sahîh*'inde zikreder (Müslim, *İtk* 3). Ancak bu müellif açısından bir çelişki olarak görülmemelidir. Her ne kadar Çilek bunun bir çelişki olarak görülebileceğini söylese de (*İmâm Müslim ve Kitâbü't-Temyîz Adlı Eseri*, s. 91) Müslim'in *et-Temyîz*'de tenkit ettiği rivayet İbn Ömer rivayeti; *Sahîh*'te yer verdiği rivayet ise Ebû Hureyre rivayetidir. Dolayısıyla iki rivayet birbirinden farklı olup Müslim'in *et-Temyîz*'de eleştirdiği bunun İbn Ömer'den nakledilmesidir.

⁴⁴³ Müslim, *et-Temyîz*, s. 110-1.

zikredilir. Müellif, bunun Ebû İshak'tan kaynaklanan bir hata olduğunu belirtir.⁴⁴⁴ Ancak, Müslim, Ebû İshak'ın bu rivayetini *Sahîh*'inde de zikreder. Onun *Sahîh*'te zikrettiği isnâd ve metin şu şekildedir: “Ahmed b. Yunus → Züheyr → Ebû İshak. [Tahvîl] Yahya b. Yahya → Ebû Hayseme → Ebû İshak → Esved b. Yezîd” isnâdıyla nakledildiğine göre Hz. Âişe, Hz. Peygamber'in (gece) namazıyla ilgili şöyle demiştir: “O, gecenin ilk yarısında uyur, son yarısını ise ibadetle geçirirdi. Eğer eşleriyle cinsel münasebette bulunmak isterse bunu yapar daha sonra uyurdu. [Sabah namazının] ilk ezanını duyduğunda [yattığı yerden] sıçrar, yüzüne su döker, eğer cünüp değilse namaz abdesti alıp iki rekat namaz kılardı.”⁴⁴⁵ Görüldüğü üzere bu hadis müellifin *et-Temyîz*'de illetli kabul ettiği Ebû İshak es-Sebiî rivayetidir. Ancak hadisin metni incelendiğinde de görüleceği üzere “Suya dokunmazdı” ifadesi bu rivayette yer almaz. Halbuki müellif, *et-Temyîz*'de bu rivayette “Eşleriyle cinsel münasebette bulunduktan sonra suya dokunmadan uyurdu” ifadesinin yer aldığını ve bunun hatalı olduğunu belirtmişti. Anlaşıldığı kadarıyla Müslim, *Sahîh*'inde hadisin bu illetli kısmını zikretmemiş, yalnızca doğru kabul ettiği kısımlarına eserinde yer vermiştir.⁴⁴⁶ Nitekim hem Müslim, hem de diğer hadis âlimleri konulu hadis kitaplarında rivayetleri ihtisâr etmişlerdir. Bu ihtisâr, bazen hadisin yalnızca içerisinde bulunduğu konuyla ilgili olan kısmını zikretmek sebebiyle yapılsa da bazen de hadisin problemlili görülen kısmını tahrîc etmemek için yapılmaktadır.⁴⁴⁷ İbn Receb de Müslim'in hadisi *Sahîh*'inde naklettiğini ancak “Suya dokunmadan uyurdu” lafzını *et-Temyîz*'de de belirttiği gibi Ebû İshak'ın hatası olduğu için zikretmediğini belirtir.⁴⁴⁸

Yukarıda değinilen hususu Müslim, *Sahîh*'inin bir başka yerinde açıkça belirtir. Müellif, “Vekî' → Hişâm b. Urve → babası → Âişe” isnâdıyla Fâtıma bint. Kays'ın (ö. 54/674[?]) Hz. Peygamber'in yanına gelip “Allah'ın Resûlü, istihâze kanı görüyorum, temizlenemiyorum” dediğini nakleder. Bunun üzerine Hz. Peygamber “Âdet süresi bittikten sonra kanı yıka ve namaz kıl” buyurur.⁴⁴⁹ Daha sonra Müslim, hadisi Hişâm b. Urve'den

⁴⁴⁴ Müslim, *et-Temyîz*, s. 110.

⁴⁴⁵ Müslim, *Salâtü'l-müsâfirîn* 129.

⁴⁴⁶ Avvâme, *Hazfu tarafîn mine'l-hadîsi'l-vâhid ihtisâren lehû ev i'lâlen*, s. 23.

⁴⁴⁷ Bu konudaki bir çalışma için bk. Avvâme, *Hazfu tarafîn mine'l-hadîsi'l-vâhid ihtisâren lehû ev i'lâlen*, Cidde 1438/2017.

⁴⁴⁸ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, I, 364.

⁴⁴⁹ Müslim, *Hayz* 62.

nakleden birçok râvinin rivayetlerine işaret eder. Bunlardan birisi de Hammâd b. Zeyd'in rivayetidir. Müellif, Hammâd b. Zeyd'in bu rivayetiyle ilgili "Hammâd b. Zeyd'in hadisinde, zikretmediğimiz ziyâde bir lafız bulunmaktadır" der.⁴⁵⁰ Müellifin işaret ettiği Hammâd b. Zeyd rivayeti Nesâî'de yer alır. Onun rivayetinde hadisin ilk tarafı aynı olmakla birlikte sonunda "Hayız bittikten sonra kanı temizle ve abdest al" ifadesi bulunur. Müellifin, hatalı olduğunu düşünerek zikretmediği ifade Hammâd'ın rivayetinde bulunan bu "Abdest al" ziyâdesidir. Nitekim Nesâî de hadisi naklettikten sonra "Bu hadisi Hişâm b. Urve'den birçok kişi nakletmiştir. Fakat Hammâd dışında hiçbiri 'Abdest al' ifadesini zikretmemiştir"⁴⁵¹ der.⁴⁵²

Sonuç olarak Müslim'in bu rivayeti *Sahîh*'inde zikrederken problemlili kısmı hazfetmesi, *et-Temyîz*'de uzunca açıkladığı üzere ilgili kısmın illetli olması sebebiyledir.⁴⁵³ Dolayısıyla her ne kadar *Sahîh*'te hadisi Ebû İshak'tan nakletse de rivayetin illetli kısmını hazfederek doğru olan kısmını esas almıştır.

Müellifin *et-Temyîz*'de illetli kabul edip *Sahîh*'te zikrettiği bir diğer rivayet ise yukarıda değinildiği üzere burada işlenen kasâme hadisidir. Müellif, *Sahîh*'in "Kasâme" bölümünde ilk olarak Yahya b. Saîd'in rivayetiyle başlar ki bu rivayetin ona göre kasâme konusundaki en sahih rivayet olduğu daha önce zikredilmişti. Hadisi Yahya b. Saîd'den nakleden Leys ve Hammâd b. Zeyd'in rivayetlerini metinleriyle beraber nakleder.⁴⁵⁴ Ardından hadisi Yahya b. Saîd'den nakleden Bîşr b. el-Mufaddal'in (ö. 187/803[?]) rivayetinin isnâdını zikredip "[Leys ve Hammâd'ın rivayetlerine] benzer şekilde nakletti [*nahvehû*]" der.⁴⁵⁵ Sonrasında yine hadisi Yahya b. Saîd'den nakleden Süfyân b. Uyeyne (ö. 198/814) ve Abdülvehhâb es-Sekafî'nin (ö. 194/809) hadislerinin isnâdını zikredip "[Diğerlerinin rivayetlerine] benzer şekilde naklettiler [*bi-nahvi hadîsihim*]" ifadesini kullanır.⁴⁵⁶ Daha sonra baş tarafında bir takım farklılıklar içeren Süleyman b. Bilâl'in (ö.

⁴⁵⁰ Müslim, Hayz 62.

⁴⁵¹ Nesâî, Hayz 6.

⁴⁵² Avvâme, *Hazfu tarafîn mine 'l-hadîs*, s. 22.

⁴⁵³ Müslim'in hadisin bir kısmını illetli kabul ettiği için hazfettiği diğer birkaç örnek için bk. Avvâme, *Hazfu tarafîn mine 'l-hadîs*, s. 29-30.

⁴⁵⁴ Müslim, Kasâme 1-2.

⁴⁵⁵ Müslim, Kasâme 2.

⁴⁵⁶ Müslim, Kasâme 2.

177/793) hadisini metniyle beraber zikreder.⁴⁵⁷ Ardından Hüseyim'in rivayetinin isnâdını aktarır “Leys’in rivayetine benzer şekilde hadisi zikretti [ve *sâka’l-hadîse bi-nahvi hadîsi’l-Leys*]” der.⁴⁵⁸ Müellif bu rivayetleri aktardıktan sonra, *et-Temyîz*’de illetli kabul ettiği Saîd b. Ubeyd rivayetinin isnâdını verir. Fakat burada daha önceki rivayetlerde zikrettiği ifadelerden farklı bir tabir kullanır. Diğer bütün rivayetlerde “benzerini nakletti/fılanın rivayetine benzer şekilde nakletti” gibi ifadeler kullanan müellif, burada yalnızca “Hadisi zikretti [ve *sâka’l-hadîs*]” ifadesiyle yetinir.⁴⁵⁹ Anlaşıldığı kadarıyla Müslim, kasâme ile ilgili Büşeyr b. Yesâr’dan nakledilen bütün farklı rivayetleri zikretmek istemiştir. Zira daha öncede zikredildiği üzere ona göre Büşeyr b. Yesâr rivayeti kasâme konusunda en sahih rivayettir. Müellifin hadisleri zikrediş sıralaması ve tarzına bakıldığında o, ilk olarak konuyla ilgili *et-Temyîz*’de doğru olduğunu belirttiği rivayetleri zikretmiştir. Bunların bir kısmında metinleri hazfetmiş fakat diğer hadislerle anlam açısından benzer olduklarını belirtmiştir. Ancak Saîd b. Ubeyd rivayetinde herhangi bir benzerliğe vurgu yapmadan sadece “Hadisi zikretti” demekle yetinmiştir. Muhtemelen o, bunu, hadiste bulunan illet sebebiyle yapmıştır. Zira hadisin illetli olduğunu düşünmeseydi muhtemelen Saîd b. Ubeyd rivayetini de diğerleri gibi “Benzerini nakletti” gibi bir ifade ile verir, hadisin diğer rivayetlerle uyumlu olduğunu belirtirdi.⁴⁶⁰ Nitekim Beyhakî de Müslim’in hadisi illetli kabul etmesi sebebiyle metnini zikretmediğini belirtmiştir.⁴⁶¹

Sonuç olarak Müslim’in *et-Temyîz*’de illetli kabul edip *Sahîh*’te zikrettiği her iki hadiste de bir çelişki içerisinde olmadığı söylenebilir. O, her ne kadar illetli kabul ettiği rivayetleri *Sahîh*’te zikretse de illetin bulunduğu kısımları eserine almamıştır. Dolayısıyla müellifin herhangi bir çelişkiye düştüğü, hadisi bir eserinde hatalı kabul ederken bir diğer eserinde sahih kabul ettiği iddiasının doğru olmadığı söylenebilir.

⁴⁵⁷ Müslim, Kasâme 3.

⁴⁵⁸ Müslim, Kasâme 4.

⁴⁵⁹ Müslim, Kasâme 5.

⁴⁶⁰ Melîbârî, *Abkariyyetü’l-İmâm Müslim*, s. 18-9; Dihnî, *Menhecü’l-İmâm Müslim*, s. 160.

⁴⁶¹ Beyhakî, *es-Sünenü’l-kübrâ*, VIII, 208.

B. İsnâdı Hatalı Bulunan Rivayetler

et-Temyîz'de isnâdı illetli kabul edilen hadislerin sayısı beş olup⁴⁶² bunların üçü nüshanın yazarı tarafından ihtisâr edilmiştir.⁴⁶³ İhtisâr bulunmayan diğer iki rivayetten birisinde ise her ne kadar nüshada hadisin isnâdında hata bulunduğunu söylene de, anlaşıldığı kadarıyla rivayetin isnâdında değil metninde hata söz konusudur.⁴⁶⁴ Dolayısıyla burada müellifin hareket tarzını net bir şekilde ortaya koyabilecek yalnızca tek bir hadis incelenecektir.

1. Mest Üzerine Mesh Hadisi

Müslim, eserinde Ebû Hureyre'den nakledilen mest üzerine mesh ile ilgili hadisin isnâd açısından hatalı olduğunu belirtir.⁴⁶⁵ Söz konusu rivayet şöyledir: “Ebû Bekir b. Ebû Şeybe → Zeyd b. Hubâb → **Ömer b. Abdullah b. Ebû Has‘em** → Yahya b. Ebû Kesîr → Ebû Seleme” isnâdıyla nakledildiğine göre Ebû Hureyre şöyle demiştir: “Bir adam ‘Allah’ın Resûlü, Mestle abdestli kalma[nın süresi] ne kadardır?’ diye sorunca, Hz.

⁴⁶² Eserdeki 18 (s. 173-6), 19 (s. 177-9), 23 (s. 194-7), 24 (s. 197-8) ve 25. (s. 199-201) rivayetler isnâd açısından illetli kabul edilmiştir.

⁴⁶³ 23, 24 ve 25. rivayetler.

⁴⁶⁴ Eserde incelenen 18. hadiste (s. 173-7) müellif İbn Ömer'den nakledilen “Akşam ve sabah namazların[ın sünnetlerin]de Allah Resûlü'nün Kâfirûn ve İhlâs sûrelerini okuduğunu 20 defadan fazla gördüm” hadisinin hatalı olduğunu söyler. Ona göre doğru rivayet İbn Ömer'in, bunu Hafsa'dan işittiğine dair nakledilen hadislerdir. Müellif burada hadisin İbn Ömer'den nakledilmesine herhangi bir itiraz getirmez. Yalnızca rivayetin “20 defadan fazla gördüm [*semi 'tu Rasûlüllâh eksera min işrine merra*]” kısmını tenkit etmektedir ki bu hadisin isnâdından çok metniyle ilgilidir. Ayrıca hadisin sahâbe mürseli olması da muhtemeldir. Dolayısıyla burada ya müelliften ya da nüshanın yazarı tarafından yapılan bir hata gündeme gelmektedir. Sonuç olarak hadis burada ayrıca incelenmeyecektir.

⁴⁶⁵ Abdülkâdir Mustafa el-Muhammedî, yazma nüshada yer alan “İsnâdı Mahfûz Olmayan Bir Başka Rivayet” başlığını “Metni Mahfûz Olmayan” şeklinde değiştirmiş ve her ne kadar yazmada “isnâd” ifadesi yer alsa da hadisin metin açısından hatalı olduğunu söylemiştir (Müslim, *et-Temyîz*, s. 177). A'zamî de yazmada yer alan başlığı metne alsa da dipnotta, hadisin metin açısından illetli olması gerektiğini belirtmiştir (Müslim, *Kitâbü't-Temyîz* [A'zamî], s. 208) Fakat ilgili rivayet incelendiğinde yazma nüshada yer aldığı gibi hadisin metninin değil isnâdının hatalı olduğu görülür. Zira hadisin metni hakkında müellif herhangi bir hüküm vermeyip hadisin Ebû Hureyre'den nakledilmesinin hatalı olduğunu belirtir. Eseri neşreden Ezherî ise “İsnâd ve Metni Mahfûz Olmayan Bir Diğer Haber” şeklinde bir başlık koymuş ve dipnotta buradaki başlığın hiçbir nüshada yer almadığını kendisinin bu başlığı eklediğini belirtmiştir (Müslim, *Kitâbü't-Temyîz* [Ezherî], s. 131). Halbuki ilgili başlık yalnızca Hallâk neşrinde bulunmaz (Müslim, *el-Evvel min Kitâbi't-Temyîz* [Hallâk], s. 78). Yazma nüshada ise A'zamî ve Muhammedî'nin de belirttiği gibi “İsnâdı Mahfûz Olmayan Bir Başka Rivayet” şeklindeki başlık mevcuttur (Müslim, *et-Temyîz*, vr. 13a).

Peygamber, ‘Mukîm için bir gün ve gece, seferî için ise geceleriyle birlikte üç gün’ karşılığını verdi.”⁴⁶⁶

Müslim, bu rivayetin Ebû Hureyre’den nakledilmesinin doğru olmadığını, onun mest üzerine meshi kabul etmediğini belirttikten sonra konuyla ilgili Ebû Hureyre’den iki rivayet nakleder:

1. “Muhammed b. el-Müsennâ → Muhammed → Şu‘be → Yezîd b. Zâzân” isnâdıyla nakledildiğine göre **Ebû Zür‘a b. Amr** şöyle demiştir: “Ebû Hureyre’ye mest üzerine meshi sordum. Sonrasında Ebû Hureyre, Mervân b. el-Hakem’in evine [*dâr*] girdi. Küçük abdestini yaptıktan sonra su isteyip abdest aldı ve mestlerini çıkardı. Ardından ‘Allah bize inek ve koyunların derilerine mesh etmemizi emretmedi’ dedi.”⁴⁶⁷

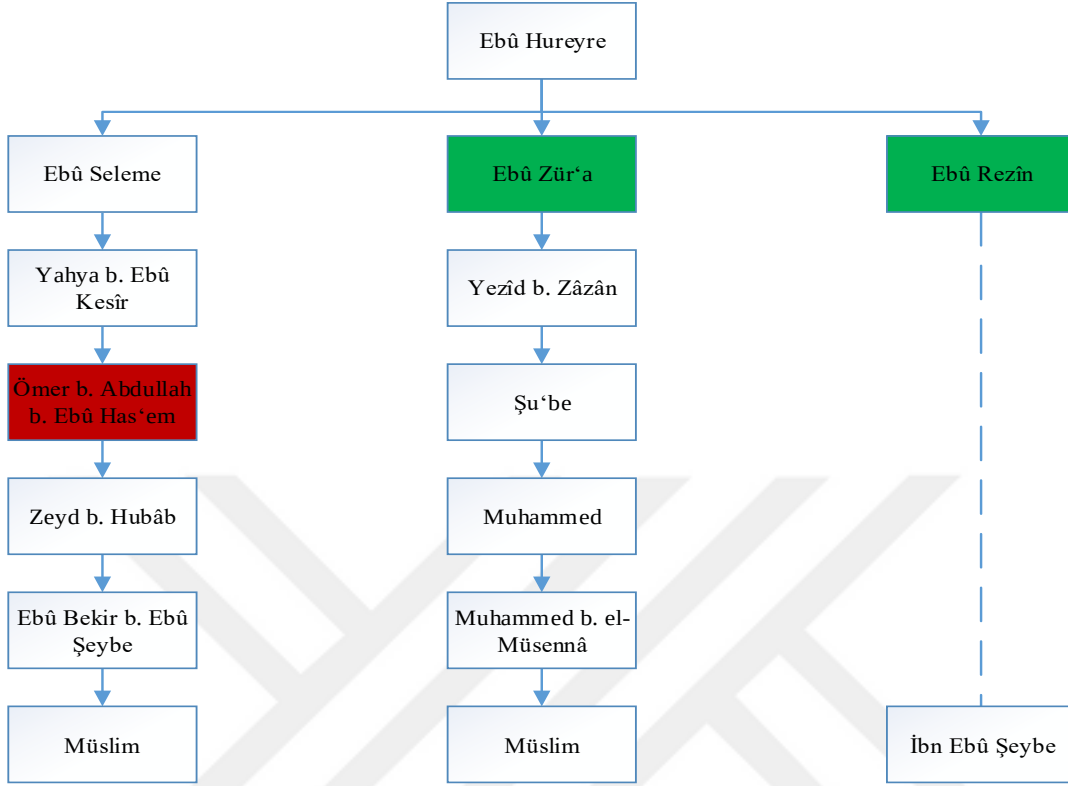
2. “İbn Ebû Şeybe → Yunus b. Muhammed → Abdülvâhid b. Ziyâd → İsmail b. Sümei → [Mes‘ûd b. Mâlik] **Ebû Rezîn**” isnâdıyla nakledildiğine göre Ebû Hureyre şöyle der: “Meste mesh etmekle merkebin sırtına mesh etmek arasında bir fark görmem.”⁴⁶⁸

Müellifin naklettiği bu rivayetlerin isnâd şeması aşağıdaki gibidir:

⁴⁶⁶ Müslim, *et-Temyîz*, s. 177; İbn Mâce, Tahâret 86; Bezzâr, *Müsneid*, XV, 216; İbn Adî, *el-Kâmil*, VI, 126.

⁴⁶⁷ Müslim, *et-Temyîz*, s. 178. Hadis bir başka kaynakta tespit edilememiştir. Ulaşılabilen neşirlerin tamamında rivayetin İbn Ebû Şeybe’nin *el-Musannef*’inde Ebû Rezîn’in nakli olarak yer aldığı belirtilir (bk. Müslim, *Kitâbü’t-Temyîz* [A‘zamî], s. 209; Müslim, *el-Evvel min Kitâbi’t-Temyîz* [Hallâk], s. 79; Müslim, *Kitâbü’t-Temyîz* [Ezherî], s. 132; Müslim, *et-Temyîz*, s. 178). Ancak muhakkiklerin işaret ettiği kaynaktaki rivayet Ebû Zür‘a’nın naklettiği bu hadis olmayıp müellifin naklettiği Ebû Rezîn rivayetidir.

⁴⁶⁸ Müslim, *et-Temyîz*, s. 179; İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, I, 170. Müslim, hadisin isnâdını vermeyip sadece metni zikretmekle yetinir.

Şema 4: Mest Üzerine Mesh Hadisinin İsnâd Şeması

Müellif, Ebû Zür'a ve Ebû Rezîn'in (ö. 85/704) rivayetleriyle Ebû Hureyre'nin meshi kabul etmediğinin ortaya çıktığını, eğer Ebû Hureyre, mest üzerine meshi kabul etseydi buna uymada insanların en önde geleni olacağını söyler. Ardından rivayetlerin birbirleriyle karşılaştırılmasıyla sahih haberlerle zayıf haberlerin ortaya çıkacağını, zayıf râvilerin sika râvilerden ayrılacağını belirtip, hatanın Ömer b. Abdullah b. Ebû Has'em'den kaynaklandığını ve bu tür muhâlif rivayetleri sebebiyle hadis münekkitlerinin onun hadislerini terk ettiğini ifade eder.⁴⁶⁹

Yukarıdaki zikredilen rivayetler ve rivayetlerin tablosu incelendiğinde, müellifin belirli bir isnâdı karşılaştırmadığı, Ebû Hureyre'den konu hakkında nakledilen bilgilerin tamamını birbirleriyle muâraza ettiği görülür. O, Ebû Hureyre'nin meshi kabul etmediğine dair rivayetlerin sahih olduğu dolayısıyla buna muhâlif nakledilen rivayetlerin hatalı olduğu yargısına varmıştır. Hatalı rivayeti tespit ettikten sonra, sika râvilere muhâlif rivayetler naklettiği için söz konusu hatanın Ömer b. Abdullah'tan kaynaklandığını belirtmiştir.

⁴⁶⁹ Müslim, *et-Temyîz*, s. 179.

Müslim'in hatanın sahibi olarak gösterdiği Ömer b. Abdullah b. Ebû Has' em'i diğer münekkitler de cerh etmişlerdir. Buhârî onun zayıf bir râvi olduğunu belirtmiştir.⁴⁷⁰ Ebû Zûr'a'ya bu râvi sorulunca "Çok zayıftır [*vâhi'l-hadîs*] Yahya b. Ebû Kesîr'den üç hadis nakletti ki, bu üç hadis, beş yüz hadisin içerisinde olsaydı onları ifsâd ederdi" karşılığını vermiştir.⁴⁷¹ İbn Hibbân onun hakkında "Önde gelen [*eimme*] sika râvilerden uydurma hadisler naklederdi. Naklettiği hadisler ancak tenkit edilmek için kitaplarda zikredilebilir",⁴⁷² İbn Adî (ö. 323/934) ise "münkerü'l-hadîs" demiştir.⁴⁷³

Görüldüğü gibi hadis münekkitleri onu cerh etmiş, zayıf bir râvi olduğunu söylemiş ve onun Yahya b. Ebû Kesîr'den münker rivayetler naklettiğini belirtmişlerdir. İşte Müslim'de hatalı rivayeti tespit ettikten sonra, zaten zayıf bir râvi olan Ömer b. Abdullah'ın hata yaptığı sonucuna ulaşmıştır.

Yukarıda değinildiği üzere Müslim'in Ömer b. Abdullah'tan nakledilen hadisi zayıf kabul etmesinin sebebi, sahih rivayetlerde Ebû Hureyre'nin meshi kabul etmediğinin belirtilmesidir. Genel olarak Şâfiî hariç erken dönem hadis münekkitleri, Ebû Hureyre'nin meshi kabul etmediğini belirtmişlerdir. Şâfiî ise her ne kadar Ömer b. Abdullah'ın rivayetinden bahsetmese de Ebû Hureyre'nin meshi reddettiğine dair rivayetlerin hiçbirisini kabul etmediğini söyler.⁴⁷⁴ Dolayısıyla onun, yukarıda değinilen Ömer b. Abdullah rivayeti de dahil aynı muhtevaya sahip diğer nakillerin doğru olduğunu düşündüğü söylenebilir. Fakat Tirmizî, Buhârî'ye söz konusu hadisi sormuş o da "Ömer b. Ebû Has' em münkerü'l-hadîs'tir" deyip Ebû Hureyre'nin meshi kabul ettiğine dair bu rivayetin zayıf olduğunu belirtmiştir.⁴⁷⁵

Ömer b. Abdullah b. Ebû Has' em dışında diğer başka râviler de Ebû Hureyre'nin meshi kabul ettiğine dair nakillerde bulunmuştur. Bunlardan birisini Ahmed b. Hanbel nakleder. Onun "Muhammed b. Abdullah b. ez-Zübeyr → **Ebân b. Abdullah el-Becelî** → Ebû Hureyre'nin mevlâsı" isnâdıyla naklettiğine göre Ebû Hureyre şöyle demiştir: "Allah

⁴⁷⁰ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XXI, 408.

⁴⁷¹ Ebû Zûr'a, *Suâlat* (Berzeî), s. 259.

⁴⁷² İbn Hibbân, *Kitâbü'l-Mecrûhîn*, II, 54.

⁴⁷³ İbn Adî, *el-Kâmil*, VI, 125.

⁴⁷⁴ Şâfiî, *el-Üm*, X, 34.

⁴⁷⁵ Tirmizî, *el-İlelü'l-kebîr*, s. 52.

Resûlü bana ‘Abdest suyu getir’ dedi. Ben de ona abdest suyu getirdim. O, istincâ yaptıktan sonra ellerini toprağa koyup ovaladı. Ardından ellerini yıkadı. Sonra abdest alıp mestlerine mesh etti. Ben ‘Allah’ın Resûlü, ayaklarını yıkamadın’ deyince ‘Mestlerimi abdestliyen giymiştim’ karşılığını verdi.”⁴⁷⁶ Bu hadis Ömer b. Abdullah’ın rivayetini destekliyor görünse de bizzat Ahmed b. Hanbel “Münker bir hadistir. Tamamı bâtıldır. Ebû Hureyre’nin Hz. Peygamber’den meshle ilgili naklettiği sahih bir rivayet yoktur”⁴⁷⁷ diyerek hem bu rivayetin münker olduğunu hem de -Müslim gibi- konuyla ilgili Ebû Hureyre’den nakledilen herhangi sahih bir rivayetin bulunmadığını belirtmiştir. Dârekutnî de isnâdda yer alan Ebân b. Abdullah el-Becelî’nin zayıf olduğunu söylemiştir.⁴⁷⁸

İbn Abdülber ise sahâbeden Hz. Âişe, Ebû Hureyre ve İbn Abbâs hariç hiç kimsenin meshi reddetmediğini belirtip Ebû Hureyre ve İbn Abbâs’dan sahih isnâdlarla onların meshi kabul ettiğine dair rivayetlerin de nakledildiğini söylemiştir. O, Ebû Zür’a b. Amr b. Cerîr’in, Ebû Hureyre’nin meshi kabul ettiğine dair bir rivayet naklettiğini belirterek ilgili rivayetin sahih olduğuna işaret etmiştir.⁴⁷⁹ İbn Abdülber’in işaret ettiği bu rivayet İbn Ebû Şeybe’nin *el-Musannef*’inde yer alır. Onun “Vekî’ → **Cerîr b. Eyyûb** → Ebû Zür’a b. Amr” isnâdıyla naklettiğine göre Ebû Hureyre, Allah Resûlü’nün şöyle buyurduğunu nakletmiştir: “Sizden biriniz abdestli bir şekilde mestini giydiğinde seferî ise üç gün, mukim ise bir gün mesh etsin.”⁴⁸⁰ Ancak hadisi Ebû Zür’a b. Amr’dan nakleden Cerîr b.

⁴⁷⁶ Ahmed, *Müsned*, XIV, 320.

⁴⁷⁷ Dârekutnî, *el-İlelü’l-vâride*, VIII, 276. İbn Hacer ve muhtemelen ondan alıntı yapan Şevkânî, eserlerinde meshle ilgili âlimlerin farklı kanaatlerini zikrederken Ahmed b. Hanbel’in “Ebû Hureyre’nin meshi kabul etmediğine dair nakledilen rivayet sahih değildir, bâtıldır” dediğini naklederler (İbn Hacer, *Telhîsu’l-habîr*, I, 279; Şevkânî, *Neylû’l-evtâr*, I, 225). Fakat bu Muhammedî’nin de dediği gibi Ahmed b. Hanbel’in bilinen görüşüne muhâlif olup (Müslim, *et-Temyîz*, s. 178 [dp]) İbn Hacer ve Şevkânî dışında herhangi bir kaynakta da zikredilmemiştir.

⁴⁷⁸ Dârekutnî, *el-İlelü’l-vâride*, VIII, 276.

⁴⁷⁹ İbn Abdülber, *el-İstizkâr*, II, 240.

⁴⁸⁰ İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef* (Avvâme), II, 253. Şuayb el-Arnaût, Ömer b. Abdullah b. Ebû Has‘em’in rivayeti hakkında “Her ne kadar Ömer b. Abdullah b. Ebû Has‘em zayıf bir râvi de olsa hadis sahihtir” demiş ardından İbn Ebû Şeybe’nin “Vekî’ → **Cerîr b. Hâzim** → **Eyyûb es-Sahtiyânî** → Ebû Zür’a b. Amr → Ebû Hureyre” isnâdıyla konuyla ilgili naklettiği bu rivayete işaret etmiştir (İbn Mâce, *Tahâret* 86 [I, 239 (dp)]). Fakat yukarıda İbn Ebû Şeybe’nin Muhammed Avvâme neşrinden verilen isnâd ile Şuayb el-Arnaût’un zikrettiği isnâd arasında farklılık vardır. Bu farklılığa sebep olan husus, *el-Musannef*’in bazı neşirlerinde ilgili isnâd “Cerîr → [an] Eyyûb” şeklindedir (İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef* [Kemâl Yusuf el-Hût], I, 164). Dolayısıyla isnâd Cerîr b. Hâzim’in Eyyûb es-Sahtiyânî’den rivayeti olarak görülmektedir ki her iki râvi de sika olması sebebiyle hadisin sahih olduğunu söylemişlerdir. Fakat Avvâme, bunun hata olduğunu, *el-Musannef*’in en sahih nüshalarında isnâdın “Cerîr b. Eyyûb → Ebû Zür’a b. Amr” şeklinde yer aldığını belirtir (İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef* [Avvâme], II, 253 [dp]). Nitekim Dârekutnî’nin *el-*

Eyyûb el-Becelî hakkında Yahya b. Maîn “leyse bi-şey” demiş,⁴⁸¹ Buhârî de “münkerü’l-hadîs” değerlendirmesinde bulunmuştur.⁴⁸² Ebû Zûr’a ve Ebû Hâtîm ise “münkerdir” demiştir.⁴⁸³ Dolayısıyla hadisin sahih olduğunu söylemek zor görünmektedir.

İbn Hacer de İbnü’l-Mübârek’ten alıntıyla mestler üzerine mesh ile ilgili sahâbe arasında herhangi bir ihtilafın bulunmadığını, çünkü sahâbe içerisinde meshi reddettiğine dair kendisinden rivayet nakledilen her kişinin meshi kabul ettiğine dair rivayetlerinin de bulunduğunu belirtir.⁴⁸⁴ Fakat buradaki konu özelinde düşünüldüğünde her ne kadar Ebû Hureyre’den her iki yönde rivayetler nakledilse de onun meshi kabul ettiğine dair rivayetlerin tamamı yukarıda da değinildiği üzere zayıf veya münker râvilerden nakledilir. Dolayısıyla bunlardan yola çıkarak Ebû Hureyre’nin meshi kabul ettiğini söylemek zordur.

Sonuç olarak Müslim’in, Ömer b. Abdullah b. Ebû Has‘em’den nakledilen rivayeti, konuyla ilgili nakledilen diğer sahih hadislerle muhâlif olması sebebiyle illetli kabul ettiği söylenebilir. Her ne kadar Ebû Hureyre’den aksi yönde rivayetler naklediliyorsa da Ahmed b. Hanbel gibi hadis münekkitlerinin de belirttiği gibi bunların hiçbirisi sahih isnâdlarla gelmemiştir. İbn Abdülber ve İbn Hacer gibi müteahhir dönem hadisçilerin ise rivayeti tashih etmeye çalıştıkları görülmektedir.

C. Hem Isnâd Hem de Metni İletli Bulunan Hadisler

Müslim *et-Temyîz*’de hem isnâd hem de metin açısından illetli beş rivayeti incelemiş,⁴⁸⁵ bu rivayetlerin ikisi ise nüshanın yazarı tarafından ihtisâr edilmiştir.⁴⁸⁶ Geriye kalan üç rivayetin içerisinde müellifin hareket tarzını daha net ortaya koyduğu düşünülen iki rivayet seçilmiştir. Aşağıda müellifin hem isnâd hem de metin açısından illetli kabul ettiği 6. ve 17. rivayetler incelenecektir.

İlel’inde de hadis “Cerîr b. Eyyûb → Ebû Zûr’a b. Amr” şeklinde yer almış ve isnâddaki Cerîr b. Eyyûb’un hadis uyduran bir râvi olduğu zikredilmiştir (Dârekutnî, *el-İlelû’l-vâride*, VIII, 274-5).

⁴⁸¹ İbn Hacer, *Lisânü’l-mîzân*, II, 429.

⁴⁸² Buhârî, *et-Târîhu’l-kebîr*, II, 215.

⁴⁸³ İbn Hacer, *Lisânü’l-mîzân*, II, 429.

⁴⁸⁴ İbn Hacer, *Fethu’l-Bârî*, I, 305.

⁴⁸⁵ Eserdeki 6 (s. 124-6), 7 (s. 126-9), 13 (s. 152-7), 17 (s. 171-3) ve 22. (s. 184-91) rivayetler hem isnâd hem de metin açısından illetli kabul edilen rivayetlerdir.

⁴⁸⁶ 13 ve 22. rivayetler.

1. Hz. Peygamber'in Mescitte Oda Yaptırmasıyla İlgili Hadis

Müellif eserde incelediği 6. rivayette İbn Lehîa'nın (ö. 174/790) hem isnâd hem de metindeki hatasını ele alır. Müslim'in konunun girişinde hatalı olduğunu belirttiği rivayet şöyledir: “Züheyr b. Harb → İshak b. İsa → **İbn Lehîa** → Mûsa b. Ukbe [*ketebe ileyye*] → Büsr b. Saîd” isnâdıyla nakledildiğine göre Zeyd b. Sâbit (ö. 45/665[?]) “Allah Resûlü mescidde **hacamat oldu [ihteceme]**” demiştir. İshak b. İsa (ö. 214/829), İbn Lehîa'ya “Evindeki mescitte mi?” diye sorunca o, “[Hayır] Mescid-i nebevî'de [*mescidü'r-resûl*]” karşılığını verdi.⁴⁸⁷

Müslim, bu rivayetin hem isnâd hem de metin açısından açık bir şekilde hatalı olduğunu, bu hatanın ise İbn Lehîa'dan kaynaklandığını belirtir. Zira ona göre metin açısından hadisin doğru olan şekli “hacamat yaptırdı (*ihteceme*)” değil “oda/hücre yaptırdı (*ihtecere*)” şeklindedir.⁴⁸⁸ Müellif bu ifadelerinin ardından doğru kabul ettiği iki rivayet nakleder:

1. “Muhammed b. Hâtım → Behz b. Esed → **Vüheyb [b. Hâlid]** → Musa b. Ukbe → **Ebü'n-Nadr [Sâlim b. Ebû Ümeyye]** → Büsr b. Saîd” isnâdıyla nakledildiğine göre Zeyd b. Sâbit şöyle demiştir: “Hz. Peygamber mescidde hasırdan bir **oda/hücre yaptırdı [ittehaze hücreten]**. Allah Resûlü orada birkaç gece namaz kılınca insanlar [oranın] önüne toplandılar. Bir gece onun sesini duyamayıp Hz. Peygamber'in uyuduğunu zannettiklerinde yanlarına çıkmaları için öksürmeye başladılar.⁴⁸⁹ Bunun üzerine Hz. Peygamber “Sürekli yaptığınız bu işin size farz kılınmasından korktum. Eğer farz kılınsaydı altından kalkamazdınız. Namazlarınızı evlerinizde kılın. Zira farzlar hariç kişinin en faziletli namazı evinde kıldığıdır” buyurdu.⁴⁹⁰

2. “Muhammed b. el-Müsennâ → Muhammed b. Cafer → **Abdullah b. Saîd** → Ömer b. Abdullah'ın azatlı kölesi Sâlim Ebü'n-Nadr → Büsr b. Saîd” isnâdıyla nakledildiğine göre Zeyd b. Sâbit şöyle demiştir: “Allah Resûlü hurmadan veya hasırdan

⁴⁸⁷ Müslim, *et-Temyîz*, s. 124; Ahmed, *Müsned*, XXXV, 484.

⁴⁸⁸ Müslim, *et-Temyîz*, s. 125.

⁴⁸⁹ Müslim, *et-Temyîz*, s. 125. Müslim hadisin yalnızca buraya kadar olan kısmını nakleder. Sonraki ifadeler diğer kaynaklardan eklenmiştir.

⁴⁹⁰ Ahmed, *Müsned*, XXXV, 458-9; Buhârî, *İ'tisâm* 3; Müslim, *Salâtü'l-müsâfirîn* 214; Nesâî, *Kıyâmü'l-leyl* 1; Tahâvî, *Şerhu müşkili'l-âsâr*, II, 72; İbn Hibbân, *es-Sahîh*, VI, 238; Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, II, 695-6.

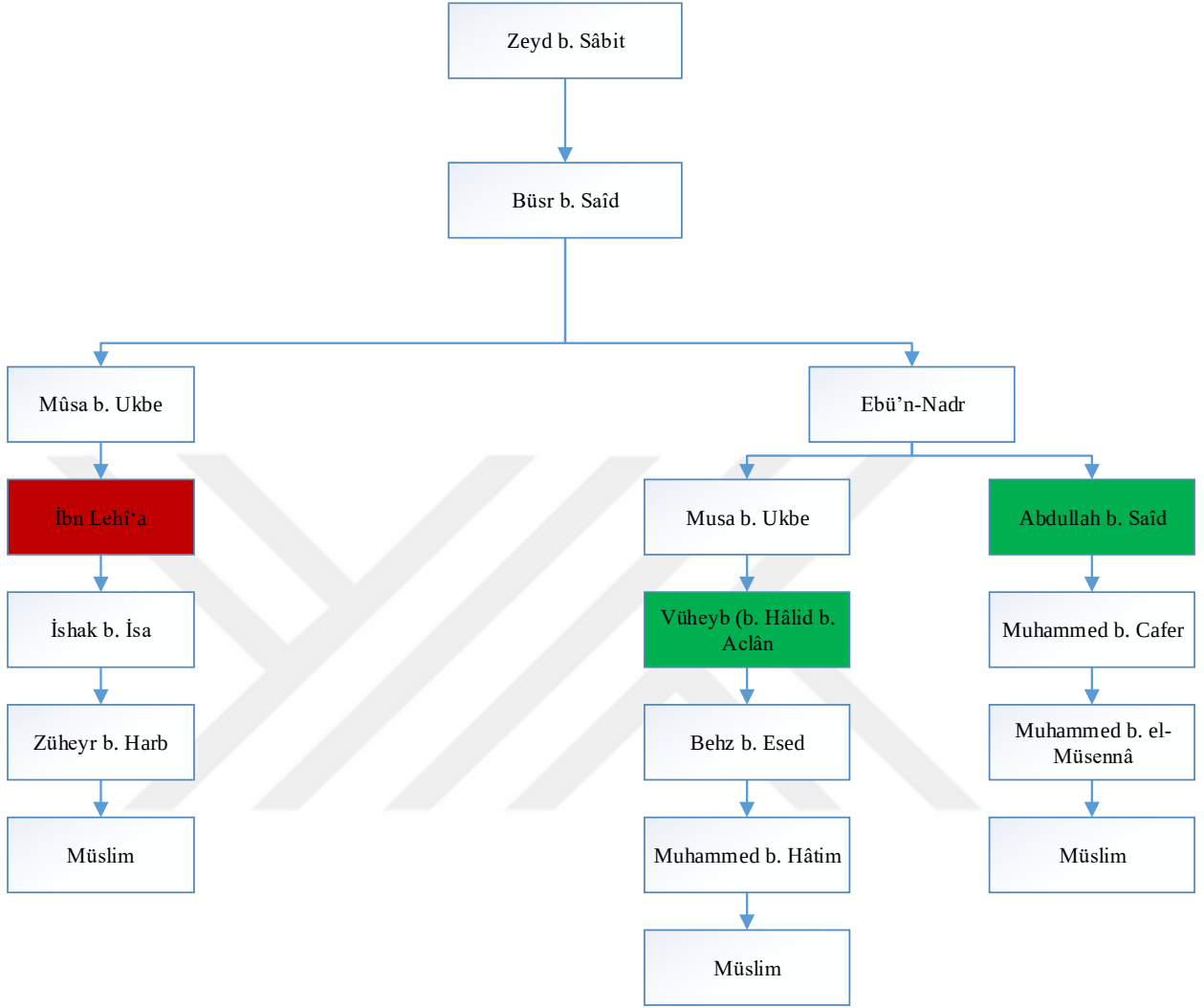
bir **oda yaptırdı [ihtecera]**.⁴⁹¹ Hz. Peygamber geceleri bu odada namaz kılıyor [mescitteki sahâbiler de] onunla birlikte kılıyorlardı. Onlar her gece buraya geliyorlardı. Bir gece Allah Resûlü odadan çıkmayınca seslerini yükselterek öksürmeye başladılar. Bunun üzerine Allah Resûlü kızgın bir şekilde çıkıp onlara şöyle dedi: “İnsanlar! Siz bunu yapmaya devam edince bunun size farz kılınmasından korktum. Namazlarınızı evlerinizde kılın. Zira farz namazlar hariç kişinin en hayırlı namazı evinde kıldığıdır.”⁴⁹²

Yukarıda metni verilen hadislerle bakıldığında diğer iki rivayetin İbn Lehîa’nın nakline muhalif olarak rivayet edildiği görülür. Bu rivayetlerin isnâd şeması şöyledir:

⁴⁹¹ Müslim, *et-Temyîz*, s. 126. Eserde hadisin buraya kadar olan kısmı zikredilir. Hadisin geri kalan kısmının tercümesinde Ahmed b. Hanbel’in *Müsned*’i esas alınmıştır.

⁴⁹² Ahmed, *Müsned*, XXXV, 497; Müslim, *Salâtü’l-müsâfirîn* 213; Ebû Dâvûd, *Salât* 344 11; Tahâvî, *Şerhu müşkili’l-âsâr*, II, 73; Taberânî, *el-Mu‘cemü’l-kebîr*, V, 144.

Şema 5: Hz. Peygamber'in Mescitte Oda Yaptırmasıyla İlgili Hadisin İsnâd

Şemâsı

Görüldüğü üzere hadisi Zeyd b. Sâbit'ten yalnızca Büsr b. Saîd nakleder. İbn Lehî'a'nın rivayetine göre Musa b. Ukbe hadisi bizzat Büsr'den nakletmiştir. Fakat müellif bunun hatalı olduğunu söyler zira hem hadisi Musa b. Ukbe'den nakleden Vüheyb b. Hâlid (ö. 165/781), isnâdda Ebü'n-Nadr'ı zikretmiş, hem de bir diğer isnâdda Abdullah b. Saîd (ö. 147/764 civarı) hadisi Ebü'n-Nadr'dan nakletmiştir. Bu sebeple müellif İbn Lehî'a'nın isnâdda hata ettiğine hükmeder. Hadisin metnindeki hatası ise daha önce yukarıda değinildiği üzere diğer iki rivayetin aksine İbn Lehî'a Hz. Peygamber'in mescitte hacamat olduğunu zikreder. Halbuki diğer rivayetlerde hadis “hacamat oldu” şeklinde değil “oda yaptırdı” şeklindedir. Müslim, İbn Lehî'a'nın bu türden bir hataya düşmesinin sebebi olarak,

onun hadisi mükâtebe yoluyla almasını gösterir. Zira yukarıda da işaret edildiği gibi İbn Lehîa, hadisi Musa b. Ukbe'den mükâtebe yoluyla aldığını ifade eder. Müslim işte bu sebeple onun hadiste hataya düştüğünü, semâ' olmadan hadisi bir hocadan nakleden kimselerin bu türden hatalara düşebileceğini belirtir.⁴⁹³

Sonuç olarak Müslim, çoğunluğa muhâlif olması sebebiyle İbn Lehîa'nın hadisini tercih etmemiş, hatalı olduğunu söylemiştir.

İbn Lehîa cerh-ta'dîl âlimlerinin hakkında ihtilaf ettiği bir râvidir. Onun kitaplarının hicrî 169 veya 170 yılında yandığı, bu tarihten sonra naklettiği hadislerin zayıf olduğunu da⁴⁹⁴ kitaplarının hiç yanmadığını, bilakis onun ilim hayatının başında da sonunda da naklettiği hadislerin zayıf olduğu da söylenmiştir.⁴⁹⁵ Bu farklı görüşleri değerlendiren Zehebî, onun Leys b. Sa'd'la birlikte Mısır'ın önde gelen muhaddisi olduğunu söylese de İbn Lehîa'nın hadis ilminde pek sağlam olmadığını ve bazı hadis münekkitlerinin onun hadislerini delil olarak kabul etmediğini belirtir. Ardından bazı âlimlerin onun rivayetlerini mütabaât ve şâhid hükmünde zikrettiğini, münker rivayetlerinden ise kaçındıklarını söyler. Bazı âlimlerin onun çok zayıf olduğuna dair kanaatlerinin doğru olmadığını, onun yalnızca münker rivayetlerinin terk edilmesini gerektiğini çünkü bizatihi kendisinin âdil olduğunu belirtir.⁴⁹⁶ Dolayısıyla İbn Lehîa hakkında en mutedil görüş esas alınacak dahi olsa onun bazı münker rivayetler naklettiği açıktır. Müslim'in incelediği bu rivayet de muhtemelen bunlardan birisidir.

İbn Lehîa'nın naklettiği bu hatalı hadis hakkında hicrî ilk üç asırda değerlendirmede bulunan bir başka hadis münekkidine rastlanmamıştır. Fakat hicrî 4. asırda Dârekutnî bu rivayette İbn Lehîa'nın hata yaptığını doğrusunun “mescitte oda yaptırdı [*yehteciru fî'l-mescid*]” şeklinde olması gerektiğini söylemiştir.⁴⁹⁷ Müteahhir dönemde İbnü's-Salâh ve sonrasında, özellikle usûl kitaplarında hadisin metnindeki hata, tashîfe örnek olarak sık sık zikredilmiştir. İbnü's-Salâh metnindeki tashîfe İbn Lehîa'nın bu rivayetini örnek olarak verip

⁴⁹³ Müslim, *et-Temyîz*, s. 126.

⁴⁹⁴ Buhârî, *et-Târihu 'l-kebîr*, V, 182-3; Zehebî, *Mizânü 'l-i'tidâl*, II, 477.

⁴⁹⁵ Zehebî, *Siyer*, VIII, 16.

⁴⁹⁶ Zehebî, *Siyer*, VIII, 14.

⁴⁹⁷ Dârekutnî, *Suâlât* (Sülemî), s. 254.

bunu Müslim'in *et-Temyîz*'de zikrettiğini belirtmiştir.⁴⁹⁸ İbnü's-Salâh sonrası usûl eserlerinde de aynı bilgiler tekrar edilmiştir.⁴⁹⁹ Heysemî, yukarıda Müslim'in yanlış olduğunu belirttiği hadisi eserinde zikretmiş ardından Müslim'in *et-Temyîz*'de bunun İbn Lehîa'dan kaynaklı bir hata olduğunu söylediğini belirtmiştir.⁵⁰⁰ İbn Hacer de İbn Lehîa'nın naklettiği bu rivayetin açık bir tashîf olduğunu söylemiştir.⁵⁰¹

2. Teşehhüd Rivayeti

Müslim'in *et-Temyîz*'de hem isnâd hem de metin açısından tenkit ettiği bir diğer rivayet, Eymen b. Nâbil'den nakledilen teşehhüdle ilgili hadistir. Müslim'in hatalı olduğunu belirttiği rivayet şöyledir: “Ebû Bekir b. Ebû Şeybe → Ebû Hâlid → **Eymen** → Ebü'z-Zübeyr” isnâdıyla nakledildiğine göre **Câbir** şöyle demiştir: “Allah Resûlü bize Kur'ân'dan bir sûre öğretir gibi teşehhüdü öğretirdi. [Onun öğrettiği teşehhüd duası şu şekildedir:] **'Bismillah ve billahi et-tahiyyâtü lillâhi ve's-salavâtü ve't-tayyibât. es-Selâmü aleyke eyyühe'n-nebiyyü ve rahmetullâhi ve berakâtühû. es-Selâmü aleynâ ve alâ ibâdihî's-sâlihîn. Eşhedu en lâ ilâhe illallah ve eşhedu enne Muhammeden abduhû ve rasûluhû. Es'elullahe el-cennete ve e'ûzu billâhi mine'n-nâr.'**”⁵⁰²

Müellif, Eymen'in naklettiği bu rivayetin hem isnâd hem de metin açısından hatalı olduğunu söyleyip doğru kabul ettiği Leys b. Sa'd ve Abdurrahman b. Humeyd rivayetlerini nakleder:

1. “Kuteybe b. Saîd → **Leys** → Ebü'z-Zübeyr → Saîd b. Cübeyr ve **Tâvus**” isnâdıyla nakledildiğine göre **İbn Abbâs** şöyle demiştir: “Allah Resûlü bize Kur'ân'dan bir sûre öğretir gibi teşehhüdü öğretiyordu. O teşehhüdde şöyle derdi: **'et-Tahiyyâtü el-mübârekâtü es-salavâtü et-tayyibâtü lillâh. es-Selâmü aleyke eyyühe'n-nebiyyü ve**

⁴⁹⁸ İbnü's-Salâh, *Ulûmü'l-hadîs*, s. 280.

⁴⁹⁹ Irâkî, *et-Takyîd ve'l-îzâh*, s. 241; Sehâvî, *Fethu'l-Mugîs*, IV, 57; Tâhir el-Cezâirî, *Tevcîhu'n-nazar*, I, 441.

⁵⁰⁰ Heysemî, *Mecma'u'z-zevâid*, II, 21.

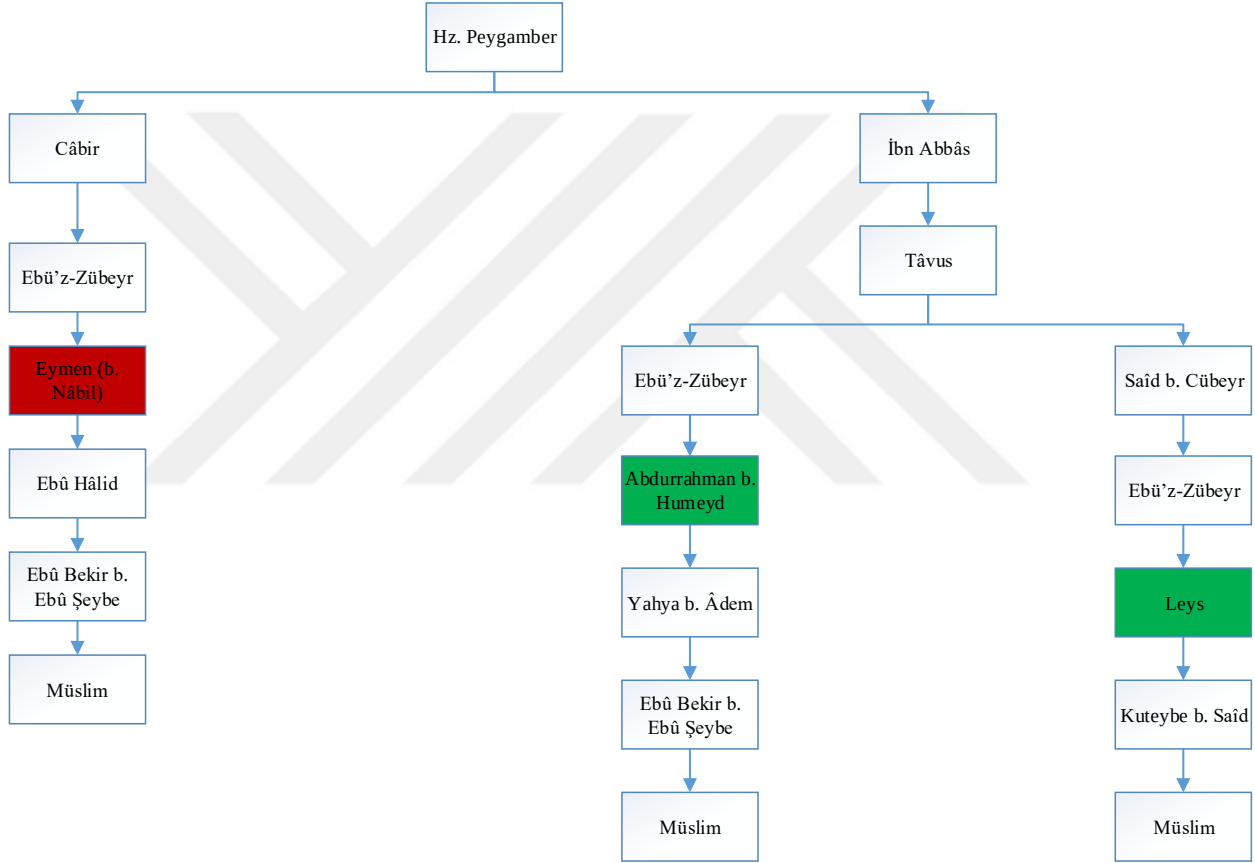
⁵⁰¹ İbn Hacer, *İthâfû'l-mehera*, IV, 608.

⁵⁰² Müslim, *et-Temyîz*, s. 126-7; Ebû Dâvûd et-Tayâlisî, *Müsned*, III, 302; İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, I, 260; Ahmed, *Müsned*, XXXVIII, 170; İbn Mâce, *İkâmetü's-salavât* 24; Tirmizî, *Salât* 101; Hâkim, *el-Müstedrek*, I, 399.

rahmetullâhi ve berekâtühû. es-Selâmü aleynâ ve alâ ibâdillâhi's-sâlihîn. Eşhedü en lâ ilâhe illallah ve eşhedü enne Muhammeden abduhû ve rasûluh.”⁵⁰³

2. “Ebû Bekir b. Ebû Şeybe → Yahya b. Âdem → **Abdurrahman b. Humeyd** → Ebü’z-Zübeyr → **Tâvus**” isnâdıyla nakledildiğine göre **İbn Abbâs** şöyle demiştir: “Allah Resûlü bize Kur’ân’dan bir sûre öğretir gibi teşehhüdü öğretirdi.”⁵⁰⁴

Müellifin naklettiği bu rivayetlerin isnâd şeması aşağıdaki gibidir:

Şema 6: Teşehhüd Rivayetinin İsnâd Şeması

Tabloda görüldüğü üzere Eymen b. Nâbil’in rivayetinde, hadis Câbir b. Abdullah’tan nakledilir. Fakat hadisi Ebü’z-Zübeyr’den nakleden Abdurrahman b. Humeyd ve Leys b. Sa’d’ın rivayetlerinde söz konusu hadis İbn Abbâs’tan nakledilir. İşte müellif,

⁵⁰³ Müslim, *et-Temyîz*, s. 127-8; Ahmed, *Müsned*, IV; 407; Müslim, *Salât* 60; İbn Mâce, *İkâmetü’s-salavât* 24; Tirmizî, *Salât* 101; İbn Huzeyme, *Sahîh*, I, 349; İbn Hibbân, *Sahîh*, V, 283. *et-Temyîz*’de hadisin yalnızca ilk kısmı verilir. Hadisin geri kalan kısmı Müslim’in *Sahîh*’inden tamamlanmıştır.

⁵⁰⁴ Müslim, *et-Temyîz*, s. 127-8; İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, I, 262; Ahmed, *Müsned*, V, 70; Müslim, *Salât* 61; Nesâî, *Sehv* 42.

Eymen b. Nâbil'in bu iki râviye isnâdda muhâlefet etmesi sebebiyle hadisnin hatalı olduğunu, Abdurrahman b. Humeyd ve Leys'in, Ehl-i hadîse göre Eymen'den daha sağlam olduğunu belirtir.⁵⁰⁵ Ayrıca her ne kadar müellif açıkça belirtmese de hadis, yalnızca Eymen'in naklettiği rivayette Câbir b. Abdullah'a nispet edilir. Diğer iki rivayette ise hadis İbn Abbâs'tan gelir. Muhtemelen bu Eymen'in isnâddaki bir diğer hatasıdır.

Eymen b. Nâbil'in isnâddaki hatasını böylece ortaya çıkaran müellif, onun metinde de hata yaptığını belirtir. Müellif teşehhüd duasının birçok sahih hadisle nakledildiğini fakat hiçbir rivayette Eymen'in hadis baş tarafı ve sonuna eklediği ziyâdelerin⁵⁰⁶ bulunmadığını belirtir. Onun doğru kabul edip naklettiği rivayetlerde de bu ziyâdeler yer almaz. Bu ifadelerin diğer râvilerin zikretmediği fakat hadis aslında bulunan bir fazlalık olduğu akla gelebilirse de, müellif, hadiste yapılan ziyadenin ancak rivayetlerinde hataya rastlanılmayan hâfız râvilerden kabul edileceğini söyleyerek, Eymen'in naklettiği bu metnin her halükarda hatalı olduğunu belirtir.⁵⁰⁷

Ebû İmrân Eymen b. Nâbil el-Mekkî⁵⁰⁸ hakkında hadis münekkitlerinin ifadeleri farklılık arz eder. Süfyân es-Sevrî⁵⁰⁹ ve Eymen'in dilinde tutukluk olduğunu kelimeleri tam düzgün ifade edemediğini söyleyen Yahya b. Maîn,⁵¹⁰ onun sika olduğunu belirtmişlerdir. İbn Adî de onun hadislerinde bir kusurun bulunmadığını, hadis münekkitlerinden herhangi birinin onu cerh ettiğini görmediğini ve hadislerinde bir sakıncanın bulunmadığını söyler.⁵¹¹ Fakat Ya'kûb b. Şeybe (ö. 262/875) onun sadûk olduğunu söylemiş ardından hadislerinde bir takım zayıflıklar bulunduğunu belirtmiştir.⁵¹² Ebû Hâtim de onun âdil, fakat zabt yönünden bazı kusurlarının bulunduğu işaret etmek için "Şeyhtir" ifadesini kullanmıştır.⁵¹³ İbn Hibbân ise onun hadislerde hata yaptığını, mütabaât edilmeyen ferd

⁵⁰⁵ Müslim, *et-Temyîz*, s. 128.

⁵⁰⁶ Bu ifadeler yukarıda Eymen'in rivayetinin zikredildiği kısımda bold ile gösterilmiştir.

⁵⁰⁷ Müslim, *et-Temyîz*, s. 128-9.

⁵⁰⁸ Buhârî, *et-Târihu 'l-kebîr*, II, 27.

⁵⁰⁹ Mizzî, *Tehzîbü 'l-Kemâl*, III, 449.

⁵¹⁰ İbn Adî, *el-Kâmil*, II, 145.

⁵¹¹ İbn Adî, *el-Kâmil*, II, 149.

⁵¹² Mizzî, *Tehzîbü 'l-Kemâl*, III, 450.

⁵¹³ İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, II, 319. "Şeyh" teriminin âdil olup zabtında kusurlar bulunan, araştırılması için hadisi yazılan râviler hakkında kullanıldığına dair bk. İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, II, 37; Yücel, *Hadis İlminde Tenkit Terimleri*, s. 142.

hadisler naklettiğini söyler. O, her ne kadar Yahya b. Maîn'in Eymen hakkındaki kanaati olumlu yönde de olsa hadislerinin ancak sikalara muvafakat ettiğinde kabul edilmesi gerektiğini belirtir.⁵¹⁴ Dârekutnî de onun hakkında "leyse bi'l-kavî" demiş ve diğer râvilere muhalefet ettiğini belirtmiştir.⁵¹⁵ Görüldüğü gibi hadis münekkitle genel itibariyle onun güvenilir biri olduğunu belirtse de özellikle Ya'kûb b. Şeybe, Ebû Hâtim, İbn Hibbân ve Dârekutnî, onu, diğer râvilerin hadislerine muhalefet eden ferd hadisler nakletmesi sebebiyle cerh etmişlerdir. Müslim'in onun yaptığı ziyâdeyi kabul etmemesinin sebebi de budur.

Eymen b. Nâbil'in naklettiği bu rivayeti Müslim dışında diğer hadis münekkitle de illetli kabul etmişlerdir. Şâfiî, Eymen'in bu rivayetin bazı kısımlarında diğer râvilere muhalefet ettiğini belirtip İbn Abbâs'ın teşehhüdle ilgili rivayetini tercih eder.⁵¹⁶ Yahya b. Maîn'e yukarıda değinilen Leys b. Sa'd ve Eymen b. Nâbil rivayetleri sorulunca o, Eymen'in naklettiği hadis hakkında şöyle demiştir: "Bu hatadır. Doğru olan ise Leys b. Sa'd hadisidir."⁵¹⁷ Tirmizî de Eymen'in naklettiği bu rivayeti Buhârî'ye sormuş, o da "Bu mahfûz değildir. Eymen 'Ebü'z-Zübeyr → Câbir' isnâdıyla naklediyor. Bu hatadır" karşılığını vererek Eymen'in isnâdda hata yaptığını belirtmiştir.⁵¹⁸ Dârekutnî ise onun sika râvilere muhalefet ettiğini belirtip bu rivayetine işaret etmiştir.⁵¹⁹ Fakat o *el-İlelü'l-vâride*'sinde daha farklı bir tutum sergiler. O, teşehhüdle ilgili Câbir b. Abdullah'a izafe edilen bu hadisi Süfyân es-Sevrî, İbn Cüreyc ve Eymen b. Nâbil'in naklettiğini; Leys b. Sa'd ve Amr b. el-Hâris'in (ö. 148/765) ise onlara muhalefet ettiğini belirtir. Ardından İbn Abbâs'ın hadisinin doğruya daha yakın (*eşbeh bi's-savâb*) olduğunu söyler.⁵²⁰ Dârekutnî'nin bu ifadelerinden onun Eymen'in rivayetini mutlak olarak illetli kabul etmediği, bilakis Eymen'e Süfyân es-Sevrî ve İbn Cüreyc gibi âlimlerin mutabaât ettiği fakat İbn Abbâs rivayetinin daha sağlam olduğuna hükmettiği anlaşılır. Ancak İbnü'l-Kayserânî (ö. 507/1113) bunun doğru olmadığını söyler. O, İbn Cüreyc ve Süfyân es-Sevrî

⁵¹⁴ İbn Hibbân, *Kitâbü'l-Mecrûhîn*, I, 207-8.

⁵¹⁵ Dârekutnî, *Suâlât* (Hâkim), s. 187.

⁵¹⁶ Şâfiî, *el-Üm*, X, 44-46.

⁵¹⁷ Yahya b. Maîn, *Mevsû'a* (İbnü'l-Cüneyd), II, 273-4.

⁵¹⁸ Tirmizî, *el-İlelü'l-kebîr*, s. 72.

⁵¹⁹ Dârekutnî, *Suâlât* (Hâkim), s. 187.

⁵²⁰ Dârekutnî, *el-İlelü'l-vâride*, XIII, 342.

rivayetlerinin “**Humeyd b. er-Rebî‘** → Ebû Âsım” isnâdıyla nakledildiğini ve bunun uydurma olduğunu belirtir. Çünkü ona göre hadisi Ebû Âsım’dan nakleden Humeyd b. er-Rebî‘ yalancı bir râvidir. Bu sebeple o, Câbir hadisinin yalnızca Eymen b. Nâbil’e ait olduğunu ve bunun hatalı olduğunu belirtir.⁵²¹ Hâkim ise hadisi *el-Müstedrek*’te naklettikten sonra Eymen b. Nâbil’in sika bir râvi olduğunu, Buhârî’nin onun hadislerini tahrîc ettiğini ve hadisin Müslim’in şartını taşıdığını ifade eder.⁵²² Ancak Sindî’nin de ifade ettiği gibi her ne kadar Buhârî onun hadislerine *Sahîh*’in de yer vermiş olsa da diğer sika râvilere muhâlefet ettiği için bu rivayetini eserinde zikretmemiştir.⁵²³ Ayrıca daha önce zikredildiği üzere Buhârî, hadisin hatalı olduğunu açıkça belirtmiştir. Hâkim’in hadisin Müslim’in şartına uyduğu yönündeki ifadeleri de tutarlı değildir. Çünkü görüldüğü üzere bizzat Müslim, hadisi *et-Temyîz*’de incelemekte ve illetli olduğunu ortaya çıkarmaktadır. Dolayısıyla Hâkim’in bu ifadelerinin doğruyu yansıtmadığı söylenebilir.

İbn Hacer de Eymen b. Nâbil’in naklettiği Câbir rivayeti hakkında Buhârî ve diğer hadis imamlarının hatalı olduğuna hükmettiğini belirterek hadisin hem isnâdında hem de metnin de hata bulunduğunu belirtir. O, bazı Şâfiî âlimlerin teşehhüdde besmele çekileceği yönünde görüş bildirdiğini söylese de bunun doğru olmadığını diğer rivayetlerden örnekler vererek ortaya koyar.⁵²⁴ Bir başka eserinde ise o, Eymen’in Ebü’z-Zübeyr’in en güvenilir râvisi olan Leys b. Sa’d’a hadisin isnâdında muhalefet ettiğini, hadisin isnâdının “Ebü’z-Zübeyr → Tâvus ve Saîd b. Cübeyr → İbn Abbâs” şeklinde olması gerektiğini söyler. Ardından Hamza el-Kinânî’nin (ö. 357/968) “[Eymen’in] Câbir’den nakletmesi hatadır. Teşehhüdde Eymen dışında herhangi birisinin ‘*Bismillah ve billâh*’ dediğini bilmiyorum” dediğini nakleder.⁵²⁵

Sonuç olarak Müslim, Eymen’in Ebü’z-Zübeyr’in önde gelen talebelerine muhalefet etmesi sebebiyle hadisin hatalı olduğunu söylemiştir. Bu husus hem kendisinden önceki hem de sonraki hadis münekkitleri tarafından da belirtilmiş, hadis aynı gerekçelerle illetli kabul edilmiştir.

⁵²¹ İbnü’l-Kayserânî, *Zehîratü’l-huffâz*, III, 1793.

⁵²² Hâkim, *el-Müstedrek*, I, 399-400.

⁵²³ Nesâî, *Sünen* (Suyûtî ve Sindî şerhleriyle birlikte), II, 78.

⁵²⁴ İbn Hacer, *Fethu’l-Bârî*, II, 316.

⁵²⁵ İbn Hacer, *Telhîsu’l-habîr*, I, 478.

SONUÇ

Bu çalışmada, hicrî 3. asırda yaşayan en önemli hadis âlimlerinden biri olan Müslim b. el-Haccâc'a ait *et-Temyîz* incelenmiştir. Çalışmada ilk olarak eserin nüshaları tespit edilmeye çalışılmış ve muhakkiklerin belirttiği “eserin tek nüshasının Dımeşk'teki Zâhiriyye Kütüphanesi'nde bulunduğu” bilgisli teyit edilmiştir. Eserin altı farklı neşri bulunsa da bunlardan yalnızca dört neşre ulaşılabilmiş, bu dört nüshanın içerisinde de Muhammedî neşri çalışmada esas alınmıştır. Bu nüshada hataların bulunması durumunda ise Ezherî neşrinden faydalanılmıştır. Nedîm'in *el-Fihrist*'inde Müslim'in *et-Temyîz* adlı bir eserinden bahsedilmese de ondan sonra birçok müellif kitabın Müslim'e ait olduğunu belirtmiş ve eserden alıntılar yapmışlardır. Bu alıntıların birçoğu (45) günümüzdeki nüshayla uyum içerisindeyken daha az bir kısmı (26) ise bugünkü nüshada yer almamaktadır.

Günümüze ulaşan nüshada hem ihtisârlar hem de düşmelerin bulunduğu tespit edilmiştir. Sonraki literatürden taranarak eserde en azından ayrı bir başlık şeklinde incelendiği düşünülen yedi rivayet tespit edilmiştir. Mevcut nüshada 25 rivayetin yer aldığı düşünüldüğünde, kitabın şu anki mevcut nüshadan çok daha büyük bir hacme sahip olmadığını söylemek daha tutarlı olacaktır. Nüshaya yapılan müdahaleler göz önüne alındığında nüshanın daha çok bir kişinin kendi özel kullanımı için hazırladığı bir yazma olduğu söylenebilir. Her ne kadar Kâdî İyâz, İbn Abdülber'e ait *İhtisâru't-Temyîz* adlı bir eserden bahsetse de nüshanın genel yapısı göz önüne alındığında bu ihtimalin güçlü olmadığı söylenebilir.

Günümüze tam haliyle ulaşmayan nüshanın, tahminî olarak kaçıncı yüzyıla kadar ulaştığı sorusu da tezde işlenen bir diğer meseledir. Kitaptan alıntı yapan ilk müellif İbn Battâl'dan sonra birçok müellif kitabı kaynak olarak kullanmıştır. Günümüzden geriye doğru gidildiğinde 20. yüzyılda Mübârekpûrî'nin ve daha öncesinde Zürcânî'nin bugünkü nüshada bulunmayan bilgileri eserden nakletmeleri dikkat çekicidir. Ancak her iki müellifin de ilgili alıntıları doğrudan *et-Temyîz*'den değil İbn Hacer'den naklettikleri tespit edilmiştir. Bunların dışında bugünkü nüshada mevcut olan atıflar ise kitabın orijinal haliyle kaçıncı yüzyıla kadar geldiği sorusuna bir cevap vermemektedir. Ancak özellikle hicrî 8 ve 9. yüzyıllarda İbn Receb, İbnü'l-Mülakkın ve İbn Hacer gibi müelliflerin eseri yoğun bir

şekilde kullandıkları, onların naklettiği bilgilerin bir kısmının mevcut nüshada bulunmadığı görülür. Özellikle İbn Hacer'in hem atıfları hem de müellife kadar uzanan isnâdı düşünüldüğünde onun kitabın en azından daha tam bir haline sahip olduğu anlaşılmaktadır. Fakat bu tarihten sonra esere olan rağbet giderek azalmış, kitaba doğrudan değil önceki literatür üzerinden atıf yapılmıştır.

Kitaba yapılan atıflar incelendiğinde bunların daha çok şerh türü eserlerde yer aldığı, bunun yanında İbnü's-Salâh'tan itibaren usûl kitaplarında eserden alıntı yapıldığı görülür. Hadis değerlendirmelerinde Müslim'in *et-Temyîz*'ine yapılan bu atıflar diğer hadis münekkithlerine oranla oldukça azdır. Aslında bir ilâlel eseri olan *et-Temyîz*'in daha çok ilâlel türü eserlerde kullanılması beklenirdi. Ancak özellikle Dârekutnî'nin *el-İlelû'l-vâride*'sinde ve sonrasında diğer ilâlel türü eserlerde *et-Temyîz*'e herhangi bir atıf tespit edilememiştir. Anlaşıldığı kadarıyla Müslim, İslâm dünyasında daha çok *Sahîh*'i ile tanındığı gibi onun *Sahîh*'i diğer eserlerini gölgede bırakmıştır. Bunun yanında muâsırı olduğu Ahmed b. Hanbel, Buhârî, Ebû Zûr'a ve Ebû Hâtim gibi özellikle illet sahasında ön plana çıkan şahsiyetlerin bu alandaki çalışmaları *et-Temyîz*'i gündemden düşürdüğü ve nâdir kullanılan bir eser haline getirdiği de söylenebilir. İbn Hacer'den sonra esere yapılan atıflar giderek azalmış, modern dönemde ise A'zamî'nin eseri neşretmesinden sonra kitaba gösterilen teveccüh belirli bir oranda artmıştır.

Eserine bir mukaddime ile başlayan Müslim, burada hadis tenkidini ve cerh-ta'dîli geçerli ve kabul edilebilir bir bilgi türü olarak görmeyen zâhid ve sûfilere karşılık vermektedir. Bununla birlikte bazı hadis âlimlerinin, cerh-ta'dîli gıybet olarak gördüğü ve özellikle bu ilmin kurucusu kabul edilen Şu'b. b. el-Haccâc'a eleştiriler yönelttiği şeklinde rivayetler nakledilmektedir. Ancak bu rivayetlerle ne kastedildiği ve Ehl-i hadîs içerisinde böyle bir grubun bulunup bulunmadığı ayrı bir çalıştırmayı gerektirmektedir. Dolayısıyla Müslim'in mukaddimede, zâhid ve sûfilerin yanında Ehl-i hadîs içerisinde -varsa- böyle bir gruba da eleştiri yönelttiği söylenebilir. Mukaddime boyunca müellif, cerh-ta'dîlin ve hadis tenkidinin selef tarafından uygulandığını vurgulayıp *et-Temyîz*'i râvilerin nasıl tevsîk ve taz'îf edileceğini; hadislerin nasıl tenkit edileceğini bilmeyip öğrenmek isteyenler için yazdığını ifade eder ve hadislerdeki illetleri teker teker açıklayacağını belirtir.

İllet, müteahhirûn döneminde daha çok dış görünüşü itibariyle sahih olan hadislerdeki gizli ve ilk bakışta anlaşılamayan hatalar için kullanılsa da, hem bu çalışmanın konusu olan *et-Temyîz*'de illetli kabul edilen; hem de diğer ilal türü eserlerde illetli olduğu belirtilen hadisler göz önüne alındığında mütekaddimûnun kullanımında illetin daha geniş bir kullanım alanına sahip olduğu açıktır. Zira Müslim *et-Temyîz*'de, İbn Şihâb, İmâm Mâlik ve Abdürrezzâk gibi önde gelen hadis âlimlerinin illetli hadislerini incelese de, bunun yanında Ömer b. Abdullah b. Ebû Has'em ve Ma'dî b. Süleyman gibi zayıf râvilerin hadislerini de illetli kabul etmiştir.

Hadislerdeki illetin nasıl tespit edileceği hususunda hem klasik dönemde hem de modern dönemde bazı müellifler oldukça gizemli bir tablo çizerler. Münekkitlerden, hadisler hakkında hüküm vermenin ilhamla olabileceği şeklinde nakledilen bilgilerin zahiri üzerine anlaşılmaması gerekir. Muhtemelen bu ifadelerle münekkitler, hadis tashihtaz'îfinin ayrı bir ihtisaslaşma gerektirdiği, bu alanda yetkin olmayan kimselerin bunu anlayamayacaklarını ifade etmek istemişlerdir. Hem mütekaddim dönem ilal eserleri hem de hadis usûlü eserleri incelendiğinde, hadislerdeki illetlerin genel olarak rivayetlerin birbirleriyle muârazası/mukayesesi ile tespit edildiği, rivayetlerin ortak ve farklı noktalarının incelenip buna göre hadisler hakkında hüküm verildiği görülür. Ancak illet tespitinde bunun yanında râvi hakkındaki tarihî bilgilerden de istifade edilmiştir. Dolayısıyla hadislerde illete sebep olarak zikredilen “Merfû‘ hadisin mevkuf olarak nakledilmesi”, “Mürsel hadisin müsned olarak nakledilmesi” veya “Hadisin metni ya da isnâdının maklûb olması” gibi hususlar genel olarak muhalefet başlığı altında toplanabilir.

Hadislerin birbirleriyle karşılaştırılması anlamına gelen muâraza, erken dönem hadis münekkitleri tarafından yaygın bir şekilde kullanılmaktaydı. Çalışmanın konusu olan *et-Temyîz* de bu yöntemi ortaya koyan ender ve en önemli eserlerden biridir. Muâraza ile muhaddislerin iki türlü sonuca ulaştıkları görülmektedir. İlk olarak onlar, hadisleri birbirleriyle karşılaştırarak bizzat hadisler hakkında hükme varıyorlar, böylece hatalı olan rivayetlerle doğru olanları ayırt ediyorlar, râvilerin ittifak ve ihtilaf noktalarını inceleyerek hadiste kimin hata ettiğini belirliyorlardı. Bu faaliyetin ardından hadislerinin durumuna göre râvinin zabtı hakkında da hüküm veriyorlardı. Nitekim hadis usûlü müellifleri de râvilerin zabtının, onların hadislerini sika râvilerin rivayetleriyle karşılaştırılarak tespit edileceğini belirtmişlerdir. Ancak bunun yanında muârazayla hadis münekkitlerinin

râvilerin adâletleriyle de ilgili hüküm verdikleri görülür. Nitekim çalışmada nakledilen birçok rivayette de görüldüğü gibi hadis münekkitleri, sika ve önde gelen hadis âlimlerine muhalefet edip kabul edilemeyecek birçok hadis nakleden râvilerin yalancı olduklarını belirtiyorlardı ki bu râvinin adâletiyle ilgilidir. Bütün bunlarla birlikte muâraza konusunda hala etraflı bir çalışmama bulunmamaktadır. Hadis münekkitlerinin bu tenkit yönteminin daha etraflı çalışmalara konu olması gerekmektedir.

Müslim, *et-Temyîz*'de kitap boyunca hadislerin birbirleriyle muârazasıyla rivayetler hakkında hüküm vermiştir. O, rivayetleri değerlendirirken ilk olarak hadisin kendisinden sonra farklı tarıklara ayrıldığı râviyi tespit etmiştir. Ardından bu râvinin talebelerinin rivayetlerini birbirleriyle karşılaştırmış, çoğunluğa muhâlif olarak nakleden râvinin hata yaptığına hükmetmiştir. Bunun yanında müellif zaman zaman aynı isnâdın farklı tariklerini muâraza etse de isnâdın farklılaştığı ilk tabakadaki râvinin hata yaptığına hükmetmez. Böyle durumlarda müellif, ilgili isnâdın daha alt tabakalarında yer alan zayıf veya münker rivayetler nakleden râvilerin hata yaptığı kanaatine varır. Bunun yanında bazı rivayetlerde de daha alt tabakada olup hata yaptığı belirtilen râvinin sika olduğu görülür. Anlaşıldığı kadarıyla Müslim, ilgili râvinin birden fazla talebesinin aynı şekilde hadisi hatalı naklettiği için bu alt tabakadaki sika râvinin hata yaptığına hükmetmiştir. Bu hususlar belirli bir isnâdın farklı tariklerinin muârazasıdır. Müslim *et-Temyîz*'de yer yer farklı isnâdlarla nakledilen hadisleri de birbirleriyle karşılaştırmıştır. Bu durumda müellif, aynı konuda nakledilen rivayetleri inceleyip birbirleriyle muârazasından sonra hatalı rivayeti tespit eder. Hatalı rivayeti tespit ettikten sonra da râvileri farklı açılardan inceleyip hata yapan râviyi belirler.

Çalışmanın son kısmında, Müslim'in *et-Temyîz*'deki hadis tenkit yönteminin eserden seçilen beş örnekle daha net olarak açıklanması hedeflenmiştir. Bu kısımda işlenen rivayetler incelendiğinde genel olarak Ahmed b. Hanbel ve Buhârî gibi erken dönem hadis münekkitlerinin görüşlerinin Müslim'le uyuştugu görülmüştür. Fakat Beyhakî, İbn Receb ve İbn Hacer gibi müteahhir hadis âlimlerinin daha uzlaştırmacı bir yol takip ettikleri, daha çok hadisleri birbirleriyle cem' etmek için çaba sarf ettikleri gözlemlenmiştir.

Sonuç olarak bu çalışmada Müslim'in *et-Temyîz*'inin hem tasvirî bir anlatımı hedeflenmiş hem de müellifin eserdeki yöntemi incelenmeye çalışılmıştır. Ülkemizde

ilelü'l-hadîs ile ilgili çalışmalara hala ihtiyaın bulunduğu açıktır. Bu alışmalar müellif-kitap merkezli olabileceği gibi bunların yanında daha etraflı, ilel literatürünün tarihî serüvenini izleyen, illetin anlam kapsamının geçirdiği değişimleri ortaya koyan çalışmalar da olabilir.

KAYNAKÇA

- el-A‘zamî, Muhammed Mustafa, *Muhaddislerin Hadis Tenkit Yöntemi* (trc. M. Enes Topgöl-M. İkbâl Aslan), İstanbul: Beka Yayınları 2017.
- Abd b. Humeyd, Ebû Muhammed el-Keşşî, *el-Müntehab min Müsnedi Abd b. Humeyd* (nşr. Ebû Abdullah Mustafa b. el-Adevî), I-II, Riyâd 1423/2002.
- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî, *Müsned* (nşr. Şuayb el-Arnaût v.dğr.), I-L, Beyrût: Müessesetü’r-Risâle 1421/2001.
- , *el-İlel ve ma‘rifetü’r-ricâl* (nşr. Vasiyullah b. Muhammed Abbâs), I-IV, Riyâd: Dâru’l-Hânî 1422/2001.
- , *Min kelâmi’l-İmâm Ebî Abdillâh Ahmed b. Hanbel fî ileli’l-hadîs ve ma‘rifeti’r-ricâl* (nşr. Subhî el-Bedrî es-Sâmerrâî), Riyâd: Mektebetü’l-Me‘arif 1409/1988.
- Ahmed Ma‘bed Abdülkerîm – Muhammed Nasr ed-Düsûkî, *İlelü’l-hadîs beyne’l-kavâ‘idi’n-nazariyye ve’t-tatbîki’l-amelî*, Kâhire: Mektebetü’l-Eymân, 1437/2010.
- Ahmed Şâkir, *el-Bâ‘isü’l-hasîs şerhu İhtisâri Ulûmi’l-hadîs* (nşr. Fâdıl Mahmûd), Beyrût: Müessesetü’r-Risâle 1432/2011.
- Akyüz, Ali, *Saîd b. Mansûr’un Musannef’inin Yeniden İnşası*, İstanbul: İFAV 1997.
- Ali b. el-Medînî, *el-İlel* (nşr. M. Mustafa el-A‘zamî), Beyrût: el-Mektebû’l-İslâmî 1400/1980.
- Ali Mustafa, “İhtilâfu Ebî Hâtim ve Ebî Zûr‘a fî İleli’l-Hadîs”, *BÜİFD*, IV, sy. 8, 2016/2, s. 71-89.
- Aydınlı, Abdullah, *Doğuş Devrinde Tasavvuf ve Hadis*, İstanbul: Seha Neşriyat 1986.
- el-Aynî, Ebû Muhammed Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed, *Umdetü’l-kârî şerhu Sahîhi’l-Buhârî*, I-XXV, yy. Dâru’l-Fikr ts.
- Bardakoğlu, Ali, “Kasâme”, *DİA*, XXIV, 528-30.
- Belal Abu’l-Alabbas, “The Principles of Hadîth Criticism in the Writings of Al-Shâfi‘î and Muslim”, *Islamic Law and Society*, 2017, 311-35.
- el-Beyhakî, Ebû Bekir Ahmed b. el-Hüseyn, *es-Sünenü’l-kübrâ* (nşr. Muhammed Abdülkâdir Atâ), I-XI, Beyrût: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye 1423/2003.
- Bozkurt, Nebi - Kaya, Nevzat, “İstinsah”, *DİA*, XXIII, 369-71.
- el-Buhârî, Muhammed b. İsmâil, *el-Câmi‘u’s-sahîh* (nşr. Şuayb el-Arnaût v.dğr.), I-V, Beyrût: er-Risâletü’l-Âlemiyye 1436/2011.
- Çakan, İsmail Lütî, “Cevzakî”, *DİA*, VII, 465.
- Çelik, Abdullah, “Ahmed b. Hanbel ve Kitâbü’l-İlel Ve Ma‘rifetü’r-Ricâl’inin İlel İlmindeki Yeri”, *AİBÜİFD*, V, sy. 9, 2017/2, s. 89-108.
- Çilek, Mehmet, *İmâm Müslim ve Kitâbü’t-Temyîz Adlı Eseri*, Ankara: Fecr Yayınları 2017.

ed-Dârekutnî, Ebü'l-Hasan Ali b. Ömer b. Ahmed, *Suâlatü'l-Hâkim en-Neysâbü'rî li'd-Dârekutnî fi'l-cerh ve't-ta'dîl* (nşr. Muvaffak b. Abdullah b. Abdülkâdir), Riyâd: Mektebetü'l-Me'ârif 1404/1984.

-----, *Suâlatü's-Sülemî li'd-Dârekutnî* (nşr. Sa'd b. Abdullah el-Humeyd-Hâlid b. Abdurrahman v.dğr.), Riyâd: Mektebetü'l-Melik Fahd el-Vataniyye 2006/1427

-----, *Sünen* (nşr. Şuayb el-Arnaût v.dğr.), I-VI, Beyrût: Müessesetü'r-Risâle 1424/2004.

Demirci, Mehmet, "Ebû Tûrâb en-Nahşebî", *DİA*, X, 243-4.

Dihnî, Âşur, *Menhecü'l-Îmâm Müslim b. el-Haccâc fî zikri'l-ahbâri'l-mu'allele min hilâli kitâbihî el-Câmi'u's-Sahîh* (yayımlanmamış yüksek lisans tezi), Batna 1426/2005.

Düzenli, Muhittin, *Hadiste Gizli Kusurlar -İllet ve Şâz-*, İstanbul: İSAM Yayınları 2017.

Ebû Dâvud, Süleyman b. Eş'as b. İshâk es-Sicistânî, *es-Sünen* (nşr. Şuayb el-Arnaûd-Muhammed Kâmil), I-VII, Beyrût: er-Risâletü'l-Âlemiyye 1430/2009.

-----, *Suâlatü Ebî Ubeyd el-Âcurrî li'l-Îmâm Ebî Dâvud Süleyman b. el-Eş'a es-Sicistânî fî ma'rifeti'r-ricâl cerhihim ve ta'dilihim* (nşr. Ebû Ömer Muhammed b. Ali el-Ezherî), Kâhire: el-Fârûku'l-Hadîse li't-Tıbaâtî ve'n-Neşr 1431/2010.

Ebû Nuaym el-İsfehânî, Ahmed b. Abdullah, *Hilyetü'l-evliyâ ve tabakâtü'l-esfiyâ*, I-X, Beyrût: Mektebetü'l-Hâncî-Dâru'l-Fikr 1416/1996.

Ebû Tâlib el-Mekkî, Muhammed b. Ali b. Atıyye el-Mekkî el-Acemî, *Kûtü'l-kulûb fî muâmeleti'l-mahbûb ve vasfî tarîki'l-mürîd ilâ makâmi't-tevhîd* (nşr. Mahmûd İbrahim Muhammed er-Radvânî), I-III, Kâhire: Mektebetü Dâru't-Türâs 1422/2001.

Ebû Zûr'a, Ubeydullah b. Abdülkerîm er-Râzî, *Suâlatü'l-Berzeî li-Ebî Zûr'a er-Râzî* (nşr. Ebû Ömer Muhammed b. Ali el-Ezherî), Kâhire: el-Fârûku'l-Hadîse li't-Tıbaâtî ve'n-Neşr 1430/2009.

Efendioğlu, Mehmet, "Abdülkerîm b. Muhammed es-Sem'ânî", *DİA*, XVI, 461-2.

el-Elbânî, Nâsiruddîn, *Fihrusu mahtûtâtî'l-Mektebeti'z-Zâhiriyye el-müntehab min mahtûtâtî'l-hadîs* (nşr. Meşhûr Hasan Âl Selmân), Riyâd: Mektebetü'l-Me'ârif 1422/2001.

Emîr es-San'ânî, Muhammed b. İsmail, *Tavdîhu'l-efkâr şerhu Tenkîhi'l-enzâr* (nşr. Muhammed Muhibbuddîn Ebû Zeyd), I-IV, Riyâd: Mektebetü'r-Rüşd 1432/2011.

Fahl, Mâhir Yasin, *Eseru ileli'l-hadîs fî ihtilâfi'l-fukahâ*, Ammân: Dâru Ammâr 1420/2000.

el-Fâsî, Takiyüddîn Muhammed b. Ahmed, *el-Ikdü's-semîn fî târihi'l-beledi'l-emîn* (nşr. Muhammed Abdülkâdir Ahmed Atâ), I-VII, Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye 1419/1998.

el-Fesevî, Ebû Yusuf Ya'kûb b. Süfyân, *Kitâbü'l-Ma'rife ve't-târîh* (nşr. Ekrem Ziyâ el-Ömerî), I-IV, Medîne: Mektebetü'd-Dâr 1410/1990.

el-Hâkim en-Neysâbü'rî, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah, *el-Müstedrek ala's-Sahîhayn* (nşr. Mustafa Abdülkâdir Atâ), I-V, Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye ts.

- , Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah, *Ma'rifetü ulûmi'l-hadîs ve kemmiyyeti ecnâsihi* (nşr. Ahmed b. Fâris es-Selûm), Riyâd: Mektebetü'l-Me'ârif 1431/2010.
- Hansu, Hüseyin, *Mutezile ve Hadis*, Ankara: Kitâbiyat Yayınları 2004.
- Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekir Ahmed b. Ali b. Sâbit, *el-Kifâye fî ilmi'r-rivâye* (nşr. Hasan Abdülmün'im es-Selbî), Beyrût: Müessesetü'r-Risâle 1434/2013.
- , *el-Câmi' li-ahlâki'r-râvî âdâbi's-sâmî'* (nşr. Mahmûd et-Tahhân) , I-II, Riyâd: Mektebetü'l-Meârif 1403/1983.
- , *Târîhu Medîneti's-selâm ve ahhâru muhaddisihâ ve zikru kuttânihâ el-ulemâ min ğayri ehlihâ ve vâridihâ* (nşr. Beşşâr Avvâd Ma'rûf), I-XVII, Beyrût: Dâru'l-Garb el-İslâmî 1422/2001.
- el-Heysemî, Ebû'l-Hasen Nûruddîn Ali b. Ebû Bekir, *Mecma'u'z-zevâid ve menba'u'l-fevâid* (nşr. Hisâmüddîn el-Kudsî), I-X, Beyrût: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî ts.
- el-Humeydî, Ebû Bekir Abdullah b. ez-Zübeyr b. İsâ el-Kureşî, *Müsned* (nşr. Hüseyin Selîm Esed), I-II, Dimeşk: Dâru's-Sakâ ts.
- Huzeyfe Şerîf el-Hatîb, "el-İmâm Müslim ve Menhecuhû fî ta'lîli'l-esânîd", *HÜİFD*, sy. 26, 2011, s. 175-202.
- el-İrâkî, Ebû'l-Fazl Zeynüddîn Abdürrahîm b. el-Hüseyin, *et-Takyîd ve'l-idâh şerhu Mukaddimeti İbni's-Salâh*, yy. ts.
- , *Şerhu't-tebsıra ve't-tezkira* (nşr. Abdüllatîf el-Hümeym - Mâhir Yasin el-Fahl), I-II, Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye 1423/2002.
- İbn Abdülber, Ebû Ömer Cemâlüddîn Yusuf b. Abdullah en-Nemerî, *et-Temhîd limâ fî'l-Muvatta' mine'l-me'ânî ve'l-esânîd* (nşr. Mustafa b. Ahmed el-Alevî - Muhammed Abdülkebîr el-Bekrî), I-XXVI, yy. Vizâretü'l-Evkâf ve's-Şuûn 1387/1967.
- İbn Adî, Ebû Ahmed Abdullah, *el-Kâmil fî du'âfâ'i'r-ricâl* (nşr. Âdil Ahmed Abdülmevcûd-Ali Muhammed Muavvad), I-IX, Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye ts.
- İbn Asâkir, Ebû'l-Kâsım Ali b. el-Hasan b. Hibetullah ed-Dımaşkî, *Târîhu Dimeşk* (nşr. Amr b. Garâme el-Amrevî), I-LXXX, Beyrût: Dâru'l-Fikr 1415/1995.
- İbn Battâl, Ebû'l-Hasan Ali b. Halef, *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî* (nşr. Ebû Temîm Yâsir b. İbrahim), I-X, Riyâd: Mektebetü'r-Rüşd 1423/2003.
- İbn Dakîk el-İd, Ebû'l-Feth Takiyyüddîn Muhammed b. Ali, *el-İlmâm bi ehâdisi'l-ahkâm* (nşr. Muhammed Hallûf), yy. Dâru'n-Nevâdir 1434/2013.
- İbn Ebû Hâtım, Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed er-Râzî, *Kitâbü'l-İlel* (nşr. Sa'd b. Abdullah el-Humeyd - Hâlid b. Abdurrahman el-Cüreysî), I-VII, Riyâd 1427/2006.
- , *el-Cerh ve't-ta'dîl*, I-IX, Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye 1372/1953.
- İbn Ebû Şeybe, Ebû Bekir Abdullah b. Muhammed el-Absî el-Kûfî, *el-Kitâbü'l-Musannef fî'l-ehâdis ve'l-âsâr* (nşr. Kemâl Yusuf el-Hût), I-VII, Beyrût: Dâru't-Tâc 1409/1989.
- , *el-Musannef* (nşr. Muhammed Avvâme), I-XXVI, Beyrût: Dâru'l-Kible – Müessesetü Ulûmi'l-Kur'ân 1427/2006.

- İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali el-Askalânî, *Nüzhetü'n-nazar fî tavdîhi Nuhbeti'l-fiker* (nşr. Nureddin Itr), Kâhire: Dâru'l-Basâir 1432/2011.
- , *el-İsâbe fî temyîzi's-sahâbe* (nşr. Âdil Ahmed Abdülmevcûd - Ali Muhammed Muavvız), I-VIII, Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye 1415/1995.
- , *el-Mu'cemü'l-müfehres* (nşr. Muhammed Şekûr Mahmûd el-Hâcî), Beyrût: Müessesetü'r-Risâle 1418/1998.
- , *en-Nüket alâ Kitâbi İbni's-Salâh* (nşr. Rebî' b. Hâdî Umeyr), I-II, Medîne: el-Câmi'atü'l-İslâmiyye 1404/1984.
- , *Fethu'l-Bârî bi şerhi Sahîhi'l-Buhârî* (nşr. Abdulazîz b. Abdullah b. Bâz), I-XIII, Beyrût: el-Mektebetü's-Selefiyye ts.
- , *İthâfü'l-mehera bi'l-fevâidi'l-mühtekere min etrâfi'l-aşere* (nşr. Züheyr Nâsir en-Nâsir), I-XIX, Medîne: el-Câmi'atü'l-İslâmiyye 1415/1994.
- , *Lisânü'l-Mîzân* (nşr. Abdülfettâh Ebû Gudde), I-X, Beyrût: Mektebü'l-Matbû'atü'l-İslâmiyye 1423/2002.
- , *Nüzhetü'n-nazar fî tavdîhi Nuhbeti'l-fiker fî mustalahi ehli'l-eser* (nşr. Muhammed Mirâbî), Beyrût: Dâru İbn Kesîr 1434/2013.
- , *Telhîsu'l-habîr fî tahrîci ehâdisi'r-Râfî el-kebîr* (nşr. Ebû Âsım Hasan b. Abbâs b. Kutb), I-IV, yy. Müessesetü Kurtuba 1416/1995.
- İbn Hayr el-İşbîlî, Ebû Bekir Muhammed b. Hayr, *Fehrese* (nşr. Muhammed Fuâd Mansûr), Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye 1419/1998.
- İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân el-Büstî, *Kitâbü'l-Mecrûhîn mine'l-muhaddisîn* (nşr. Muhammed Abdülmecîd es-Silefî), I-II, yy. Dâru's-Sumay'î 1420/2000.
- , *Kitâbü's-Sikât* (nşr. Muhammed Abdülmuid Hân v.dğr.), I-X, Haydârâbâd: Vizâretü'l-Me'ârif el-Hukûmiyye el-Âlemiyye 1393/1973.
- , *Sahîh* (nşr. Şuayb el-Arnaût), I-XVIII, Beyrût: Müessesetü'r-Risâle 1412/1991.
- İbn Huzeyme, Ebû Bekir Muhammed b. İshâk b. Huzeyme es-Sülemî en-Neysâbü'rî, *Sahîh* (nşr. Muhammed Mustafa el-A'zamî), yy. el-Mektebü'l-İslâmî 1400/1980.
- İbn Kayyim el-Cevziyye, Ebû Abdullah Şemsüddîn Muhammed b. Ebû Bekir ed-Dımaşki el-Hanbelî, *Tehzîbü's-Sünen* (nşr. İsmail b. Gâzî Merhaba), I-IV, Riyâd: Mektebetü'l-Me'ârif 1428/2007.
- İbn Mâce, Ebû Abdullah Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî, *es-Sünen* (nşr. Şuayb el-Arnaût v.dğr.), I-V, Beyrût: Müessesetü'r-Risâle 1430/2009.
- İbn Receb, Ebü'l-Ferec Zeynüddîn Abdurrahman b. Ahmed b. Abdurrahman el-Bağdâdî ed-Dimeşkî, *Fethu'l-Bârî fî şerhi Sahîhi'l-Buhârî* (nşr. Târik b. İvedullah), I-VII, yy. Dâru İbni'l-Cevzî 1416/1996.
- , *Câmi'u'l-ulûm ve'l-hikem* (nşr. Şuayb el-Arnaût-İbrahim Bâcis), I-II, Beyrût: Müessesetü'r-Risâle 1435/2014.

-----, *Şerhu İleli't-Tirmizî* (nşr. Hemmâm Abdürrahîm Saîd), I-II, Riyâd: Mektebetü'r-Rüşd 1421/2001.

İbn Sa'd, Ebû Abdullah Muhammed b. Sa'd b. Menî' el-Kâtib el-Hâşimî el-Basrî el-Bağdâdî, *Kitâbü't-Tabakâti'l-kebîr* (nşr. Ali Muhammed Ömer), I-XI, Medîne: Mektebetü'l-Hâncî 1421/2001.

İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahman b. Ali el-Bağdâdî, *el-Muntazam fî târihi'l-mülûk ve'l-ümem* (nşr. Muhammed Abdulkâdir Atâ ve Mustafa Abdulkâdir Atâ), I-XIX, Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye 1415/1995.

İbnü'l-Hümâm, Kemâlüddîn Muhammed b. Abdülvâhid b. Abdülhamîd es-Sivâsî el-İskenderî, *Fethu'l-kadîr* (nşr. Abdurrezzâk Gâlib el-Mehdî), I-X, Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye 1424/2003.

İbnü'l-Kayserânî, Ebü'l-Fazl Muhammed b. Tâhir el-Makdisî, *Zehîratü'l-huffâz* (nşr. Abdurrahman el-Ferîvâî), I-V, Haleb: Dâru's-Selef 1416/1996.

İbnü'l-Mülakkın, Ebû Hafs Sirâcüddîn Ömer b. Ali b. Ahmed el-Ensârî el-Mısırî, *et-Tavdîh li-şerhi'l-Câmi'i's-Sahîh* (nşr. Hâlid er-Rebbât v.dğr.), I-XXXVI, Katar: Dâru'l-Felâh 1429/2008.

-----, *el-Bedru'l-münîr fî tahrîci'l-ehâdis ve'l-âsâr el-vâkı'a fî ş-Şerhi'l-kebîr* (nşr. Mustafa Ebü'l-Ğayt v.dğr.), I-X, Riyâd: Dâru'l-Hicre 1425/2004.

İbnü's-Salâh, Ebû Amr Takîyuddîn Osmân b. Salâhiddîn eş-Şehrezûrî, *Ulûmü'l-hadîs* (nşr. Nûreddîn İtr), Dımeşk: Dâru'l-Fikr 1419/1998.

İbrahim b. Abdullah el-Lâhim, *Mukârenetü'l-mervîyyât*, I-II, Beyrût: yy. Müessesetü'r-Reyyân 1433/2012.

el-İclî, Ebü'l-Hasan Ahmed b. Abdullah, *Ma'rifetü's-sikât min ricâli ehli'l-ilmî ve'l-hadîs ve mine'd-du'afâ' ve zikru mezâhibihim ve ahabârihim* (nşr. Abdülalîm Abdülazîm el-Bestevî), I-II, Medîne: Mektebetü'd-Dâr 1405/1985.

Kâdî İyâz, İyâz b. Musa b. İyâz el-Büstî, *Tertîbü'l-medârik ve takrîbü'l-mesâlik li ma'rifeti a'lâmi mezhebi Mâlik* (nşr. heyet), I-X, Mağrib: Vizâretü'l-evkâf ve's-şuûnü'l-İslâmiyye-Mağrib 1403/1983.

Kandemir, M. Yaşar, "Ebû Zer el-Herevî", *DİA*, X, 269-70.

Karacabey, Salih, "Ziyâdetü's-Sika", *DİA*, XLIV, 486-7.

Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn an esâmi'l-kütub ve'l-funûn* (nşr. Şerefettin Yaltkaya - Kilisli Muallim Fırat), I-II, Beyrût: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî 1360-2/1941-3.

Kurt, Abdurrahman, *Sahih-i Müslim Mukaddimesinin Hadis İlmi Açısından Değerlendirilmesi* (yayımlanmamış yüksek lisans tezi) Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü 2013.

el-Leknevî, Muhammed Abdülhayy, *Zafaru'l-emânî bi şerhi Muhtasari's-Seyyidi's-Şerîf el-Cürcânî* (nşr. Abdülfettâh Ebû Gudde), Beyrût: Mektebetü'l-Matbû'âtü'l-İslâmiyye 1429/2008.

Mâlik b. Enes, *Muvatta* (nşr. M. Fuâd Abdülbâkî), I-II, Beyrût: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî 1406/1985.

- el-Mâzerî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ali b. Ömer et-Temîmî es-Sıkillî, *el-Mu'lim bi fevâidi Müslim* (nşr. Muhammed eş-Şâzelî), I-III, Tunus: Beytû'l-Hikme 1408/1987.
- el-Medhalî, Rebî' b. Hâdî, *Menhecü'l-Îmâm Müslim fî tertibi Kitâbihî es-Sahîh ve dahdu şubuhât havlehû*, 1408/1988.
- el-Melîbârî, Hamza, *Abkariyyetü'l-Îmâm Müslim fî tertibi ehâdîsi Müsnedihî es-Sahîh*, Beyrût: Dâru İbn Hazm 1418/1997.
- , *el-Hadîsü'l-ma'lûl -kavâ'id ve davâbit-*, Beyrût: Dâru İbn Hazm 1416/1996.
- Meşhûr Hasan Mahmûd Selmân, *el-Îmâm Müslim sâhibü'l-Müsnedi's-sahîh ve muhaddisü'l-İslâm el-kebîr*, Dimeşk: Dâru'l-Kalem 1414/1994.
- Moğultay b. Kılıç, Ebû Abdullah Alâüddîn el-Bekcerî el-Hıkrî, *Şerhu Süneni İbn Mâce* (nşr. Kâmil Uvayza), I-V, Riyâd: Mektebetü Nizâr Mustafa el-Bâz 1419/1999.
- Muallimî, Abdurrahman b. Yahya, *el-Envâru'l-kâşife limâ fî kitâbi Edvâ' ale's-sünne mine'z-zeleli ve't-tadlîli ve'l-mücâzeze*, yy. Âlemü'l-Kütüb ts.
- Muhammed Avvâme, *Min menheci'l-Îmâm Müslim fî ardi'l-hadîsi'l-mu'allel fî Sahîhihi* (Hafzu tarafîn mine'l-hadîsi'l-vâhid ihtisâren ev i'lâlen ile birlikte), Cidde: Dâru'l-Yüsr – Dâru'l-Minhâc 1438/2017.
- Muhammed İsâm İdû, *Neş'etü ilmi'l-mustalah ve'l-haddü'l-fâsıl beyne'l-müteakaddimîn ve'l-müteahhirîn*, Ammân: Ervika 1437/2016.
- Muhammed Mücîr el-Hatîb el-Hasenî, *Ma'rifetü medâri'l-isnâd ve beyânü mekânetihi fî ilmi ileli'l-hadîs*, I-II, Riyâd: Dâru'l-Meymân 1428/2007.
- el-Muhammedî, Abdülkâdir Mustafa, *eş-Şâz ve'l-münker ve ziyâdetü's-sika –müvâzene beyne'l-müteakaddimîn ve'l-müteahhirîn-*, Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye 1426/2005.
- Mübârekpûrî, Muhammed Abdurrahman b. Abdurrahîm, *Tuhfetü'l-ahvezî bi şerhi Câmi'i't-Tirmizî* (nşr. Abdülvehhâb Abdüllatîf), I-XII, yy. Dâru'l-Fıkr ts.
- Müslim, Ebû'l-Hüseyn Müslim b. Haccâc el-Kuşeyrî, *Sahîhu Müslim* (nşr. M. Fuâd Abdülbâkî), I-V, Kâhire: Dâru İhyâi'l-Kütübî'l-Arabiyye – Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye 1412/1991.
- , *el-Evvel min Kitâbi't-Temyîz* (nşr. Muhammed Subhî Hasan Hallâk), yy. Dâru Atlas ts.
- , *et-Temyîz* (nşr. Abdülkâdir Mustafa el-Muhammedî), yy. Dâru İbni'l-Cevzî 1431/2010.
- , *Kitâbü't-Temyîz* (nşr. Muhammed b. Ali el-Ezherî), Kâhire: el-Fârûku'l-Hadîse li't-Tibâ'a ve'n-Neşr 1430/2009.
- , *Kitâbü't-Temyîz* (nşr. Muhammed Mustafa el-A'zamî), Riyâd: Vizâretü'l-Me'ârif 1410/1989.
- Nâfiz Hüseyin Hammâd - Hibe Gâzî Ferecullah, "Ehemmiyetü'l-Muâraza inde Nukkâdî'l-hadîs", *Mecelletü'd-dirâseti'l-İslâmiyye*, XXV, 1434/2013, s. 15-57.
- en-Nedîm, Ebû'l-Ferec Muhammed b. Ebû Ya'kub el-Varrâk, *Kitâbü'l-Fihrist* (nşr. Rıza Teceddüd), Tahran 1391/1971.

- en-Nesâî, Ebû Abdurrahman Ahmed b. Şuayb, *Amelü'l-yevm ve'l-leyle* (nşr. Faruk Hamâde), yy. Müessesetü'r-Risâle ts.
- , *es-Sünenü'l-kübrâ* (nşr. Şuayb el-Arnaût v.dğr.), I-V, Beyrût: Müessesetü'r-Risâle 1431/2001.
- , *Sünen* (nşr. Râid b. Sabrî), Riyâd: Dâru'l-Hadâra 1436/2015.
- , *Sünen* (Süyûtî ve Sindî şerhleriyle birlikte) (nşr. Seyyid Muhammed es-Seyyîd v.dğr.), I-V, Kâhire: Dâru'l-Hadîs 1430/2009.
- en-Nevevî, Ebû Zekerîyya Yahyâ b. Şeref b. Mürrî, *Tehzîbü'l-esmâ' ve'l-lügât*, I-IV, yy. Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye ts.
- , *Şerhu Müslim*, I-XIV, yy. Müessetü Kurtuba 1414/1994.
- Ömerî, Ekrem Ziyâ, *Menhecü'n-nakd inde'l-muhaddisîn mukârenen bi'l-menheci'l-nakdi'l-garbî*, Riyâd: Dâru İşbîliyâ 1417/1997.
- Özdemir, Veysel, “Tirmizî ve el-İlelî'l-Kebîr'inin İlel İlmindeki Yerine Genel Bir Bakış”, *Turkish Studies*, sy. 9/2, 2014/1, s. 1188-90.
- Özsoy, Abdulvahap, *Hadis Tenkidi -Sahâbe ve Tâbiûn Dönemi-*, İstanbul: Beka Yayınları 2016.
- Özşenel, Mehmet, *İlk Dönem Hadis-Rey Tartışmaları -Şeybânî Örneği-*, İstanbul: İFAV 2015.
- , *Ebû Yusuf'un Hadis Anlayışı*, İstanbul: Klasik Yayınları 2011.
- Saklan, Bilal, *Hadis Tarihinde Muhaddis Sûfiler -H. IV/M. X. Asır-*, İstanbul: İnsan Yayınları 2012.
- , “Kûtü'l-Kulûb”, *DİA*, XVI, 501-2.
- Salâhüddîn b. Ahmed el-İdlibî, *Menhecü'l-İmâmeyn el-Buhârî ve Müslim fî i'lâli'l-merviyât*, Ammân: Dâru'l-Feth 1435/2014.
- es-Sehâvî, Ebû'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Abdurrahman, *Fethu'l-Mugîs bi şerhi Elfiyyeti'l-hadîs li'l-İrâkî* (nşr. Ali Hasan Ali), I-V, Kâhire: Mektebü's-Sünne 1424/2003.
- es-Sem'ânî, Ebu's-Sa'd Abdülkerîm b. Muhammed, *et-Tahbîr fî mu'cemi'l-kebîr* (nşr. Münîre Nâcî Sâlim), I-II, Bağdat: Riâsetü Dîvânî'l-Evkâf 1395/1975.
- Sezgin, Fuad, *Târihu't-türâsi'l-Arabî* (trc. Mahmud Fehmi Hicâzî), I-VIII, Riyâd: Câmîatü'l-İmam Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye 1411/1991.
- Sıddîk Hasan Hân, *el-Hitta fî zikri's-Sihâhi's-Sitte* (nşr. Ali Hasan el-Halebî), Beyrût: Dâru Ammâr ts.
- Subhî es-Sâlih, *Ulûmü'l-hadîs ve mustalahuhû*, Beyrût: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn ts.
- es-Suyûtî, Ebû'l-Fazl Celalüddîn Abdurrahman b. Ebû Bekir, *Tedribu'r-râvî fî şerhi Takrîbu'n-Nevâvî* (nşr. Muhammed Avvâme), I-V, Cidde: Dâru'l-Yusr – Dâru'l-Minhâc 1437/2016.

- eş-Şâfiî, Ebû Abdullah Muhammed b. İdrîs b. el-Abbâs, *el-Üm* (nşr. Rıf'at Fevzî Abdülmuttalib), I-XI, İskenderiyye: Dâru'l-Vefâ 1422/2001.
- eş-Şevkânî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ali, *Tuhfetu'z-zâkirîn bi iddeti'l-hısnî'l-hasîn min kelâmi seyyidi'l-mürselîn*, Beyrût: Müessesetü'l-Kütüb es-Sekâfiyye 1408/1988.
- , *Neylü'l-evtâr şerhu Münteka'l-ahbâr min ehâdis Seyyidi'l-ahyâr* (nşr. İsmâ'ü'd-dîn es-Sabâbatî), I-IX, Kâhire: Dâru'l-Hadîs 1413/1993.
- et-Taberânî, Ebû'l-Kâsım Süleyman b. Ahmed, *el-Mu'cemü'l-kebîr* (nşr. Humeydî Abdülmecîd es-Silefî), I-XXV, Kâhire: Mektebetü İbn Teymiyye ts.
- Tâhir el-Cezâirî, *Tevcîhu'n-nazar ilâ usûli'l-eser* (nşr. Abdülfettâh Ebû Gudde), I-II, Beyrût: Mektebü'l-Matbû'âtî'l-İslâmiyye 1430/2009.
- Taş, Mustafa, "Müslim'in Kitâbu't-Temyîz Adlı Eserinde Hadis Tenkit Örnekleri", *Hikmet Yurdu*, X, sy. 19, 2017/1, s. 127-39.
- et-Tayâlisî, Süleyman b. Dâvud el-Cârûd, *Müsned* (nşr. Muhammed b. Abdülmuhsin et-Türkî), I-IV, yy. Hicr li't-Tıbbâ ve'n-neşr 1419/1999.
- et-Tirmizî, Ebû İsmâ Muhammed b. İsmâ b. Serve, *el-Câmi'u'l-kebîr* (nşr. Beşşâr Avvâd Ma'rûf), I-IV, Beyrût: Dâru'l-Garb el-İslâmî 1416/1996.
- , *İlelü'l-kebîr* (nşr. Subhî es-Sâmerrâî v.dğr.), Beyrût: Âlemü'l-Kütüb 1409/1989.
- Topgöl, Muhammed Enes, *Erken Dönem Şiî Ricâl İlmi -Keşşî Örneği-*, İstanbul: İFAV 2015.
- Turhan, Halil İbrahim, *Ricâl İlminin Doğuşu ve Gelişimi -Hicrî İlk İki Asır-*, İstanbul: İFAV 2015.
- Yahya b. Maîn, Ebû Zekerıyya, *et-Târîh* (Dûrî) (nşr. Muhammed Nûr Seyf), I-IV, Mekke: Merkezü'l-Bahsi'l-İlmi ve İhyai't-Türasi'l-İslâmî 1399/1979.
- , *Mevsû'atu Târîhi İbn Maîn* (Dûrî, İbn Muhriz, Dârimî, İbnü'l-Cüneyd, Hâşim et-Taberânî), (nşr. Muhammed Seyyid Osman), I-II, Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İslâmiyye 1432/2011.
- Yâkût el-Hamevî, Ebû Abdullah Şihâbüddîn, *Mu'cemu'l-büldân*, I-V, Beyrût: Dâru Sâdır 1397/1977.
- Yardım, Ali, "İbn Hayr", *DİA*, XX, 36-7.
- Yücel, Ahmet, *Hadis İlminde Tenkit Terimleri*, İstanbul: İFAV 2015.
- , *Hadis İstılahlarının Doğuşu ve Gelişimi*, İstanbul: İFAV 2014.
- ez-Zehabî, Ebû Abdullah Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman et-Türkmânî el-Fârîkî ed-Dımaşkî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ* (nşr. Şuayb el-Arnaût v.dğr.), I-XXX, Beyrût: Müessesetü'r-Risâle 1416/1996.
- , *Târîhu'l-İslâm ve vefayâtı'l-meşâhîr ve'l-a'lâm* (nşr. Beşşâr Avvâd Ma'rûf), I-XVII, Beyrût: Dâru'l-Garb el-İslâmî 1424/2003.
- , *Tezkiretü'l-huffâz* (nşr. Abdurrahman b. Yahya el-Muallimî), I-IV, yy. Dâiretü'l-Maârifî'l-Osmânî 1375/1955.

ez-Zeyla'î, Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdullah b. Yusuf b. Muhammed, *Nasbu'r-râye li ehâdîsi'l-Hidâye* (nşr. Muhammed Avvâme), I-V, Cidde: Müessesetü'r-Reyyân ts.

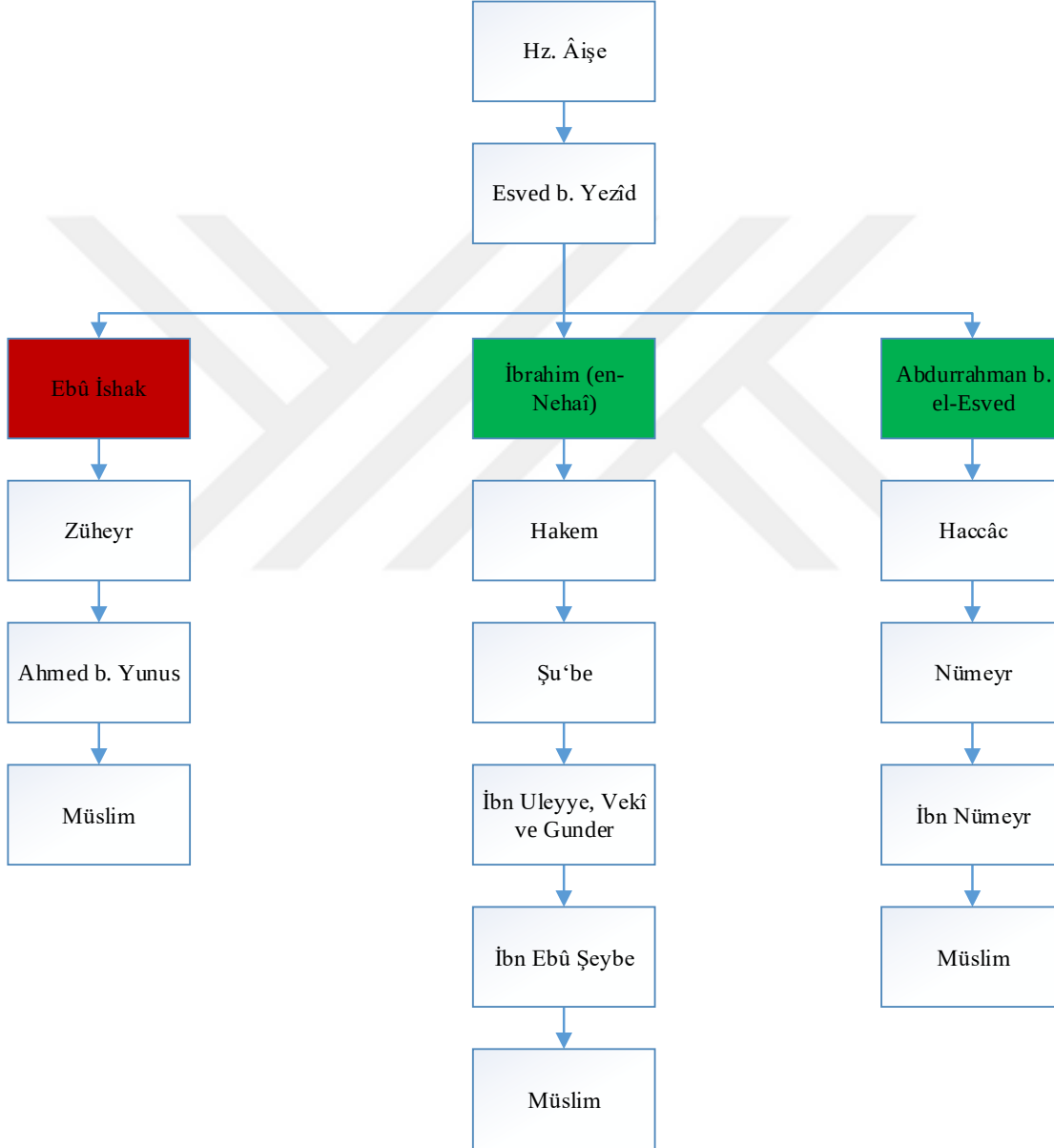
ez-Ziriklî, Hayruddîn, *el-A'lâm -kâmûsü terâcimi'l-eşheri'r-ricâl ve'n-nisâ' mine'l-arab ve'l-müsta'ribîn ve'l-müsteşrikîn-*, I-VIII, Beyrût: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn 1423/2002.

ez-Zürkânî, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdülbâkî b. Yusuf, *Şerhu'z-Zürkânî ala Muvatta*, I-IV, Beyrût: Dâru'l-Marife 1407/1987.

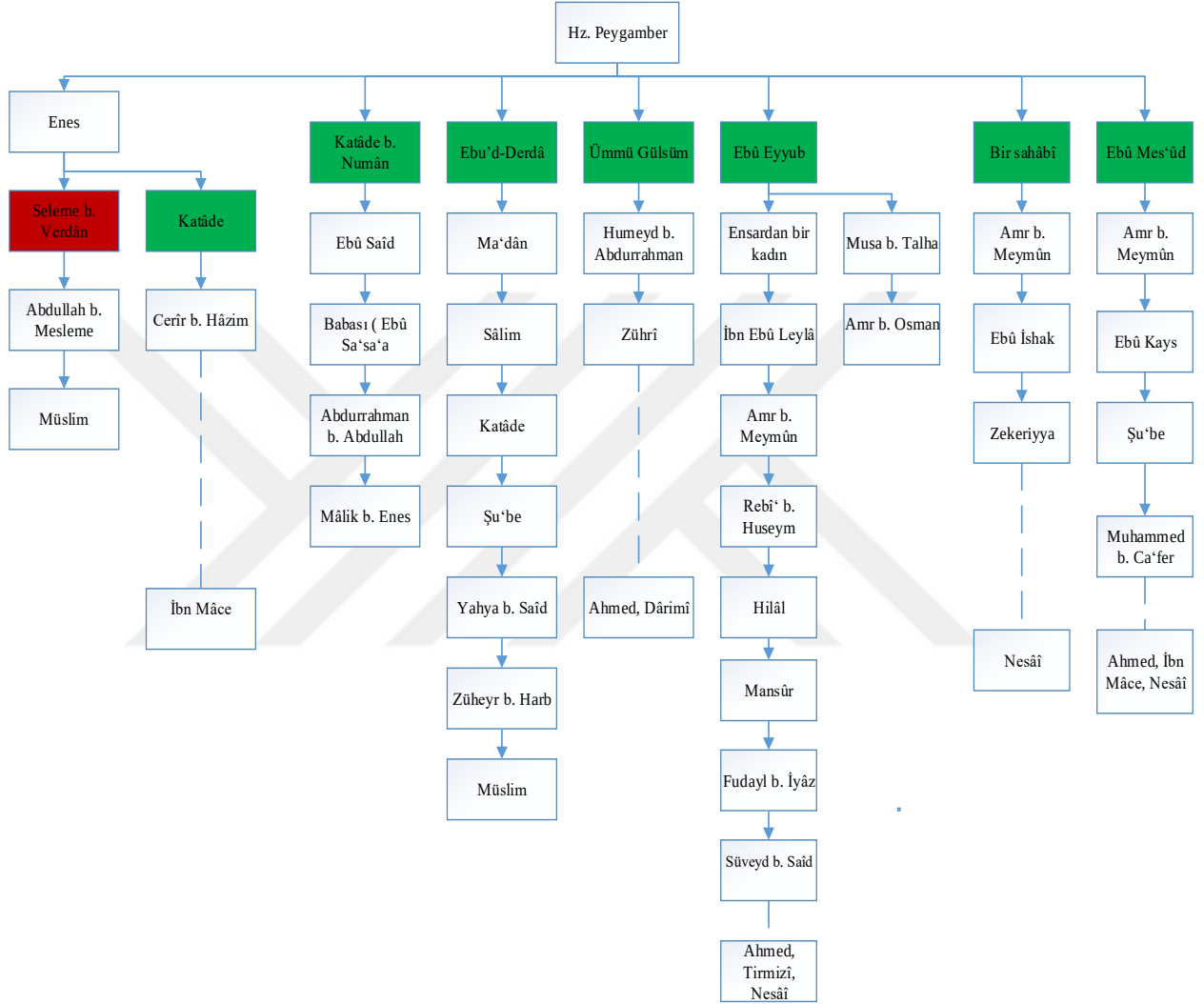

EK-1:

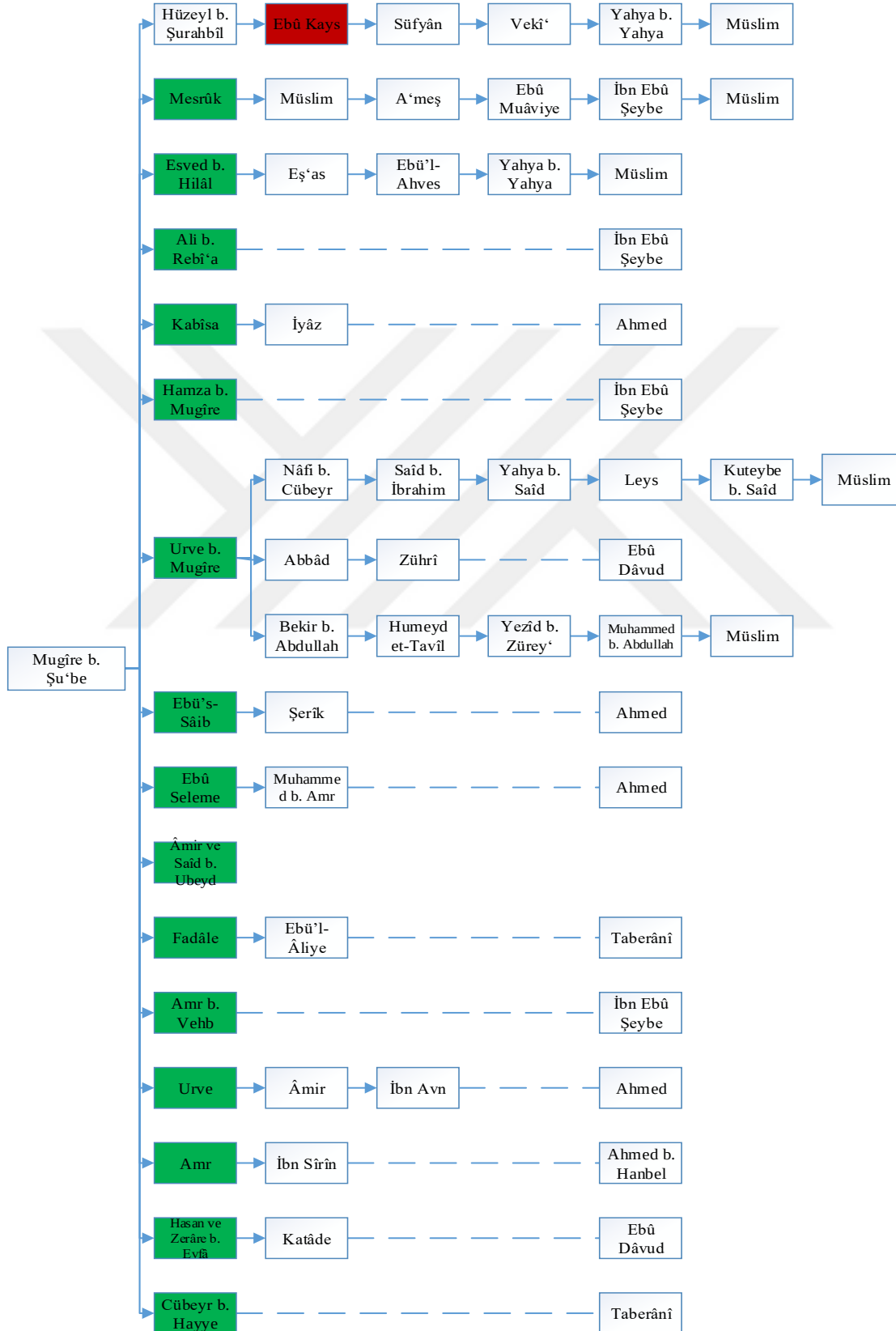
A. 2. Rivayetin İsnâd Şeması

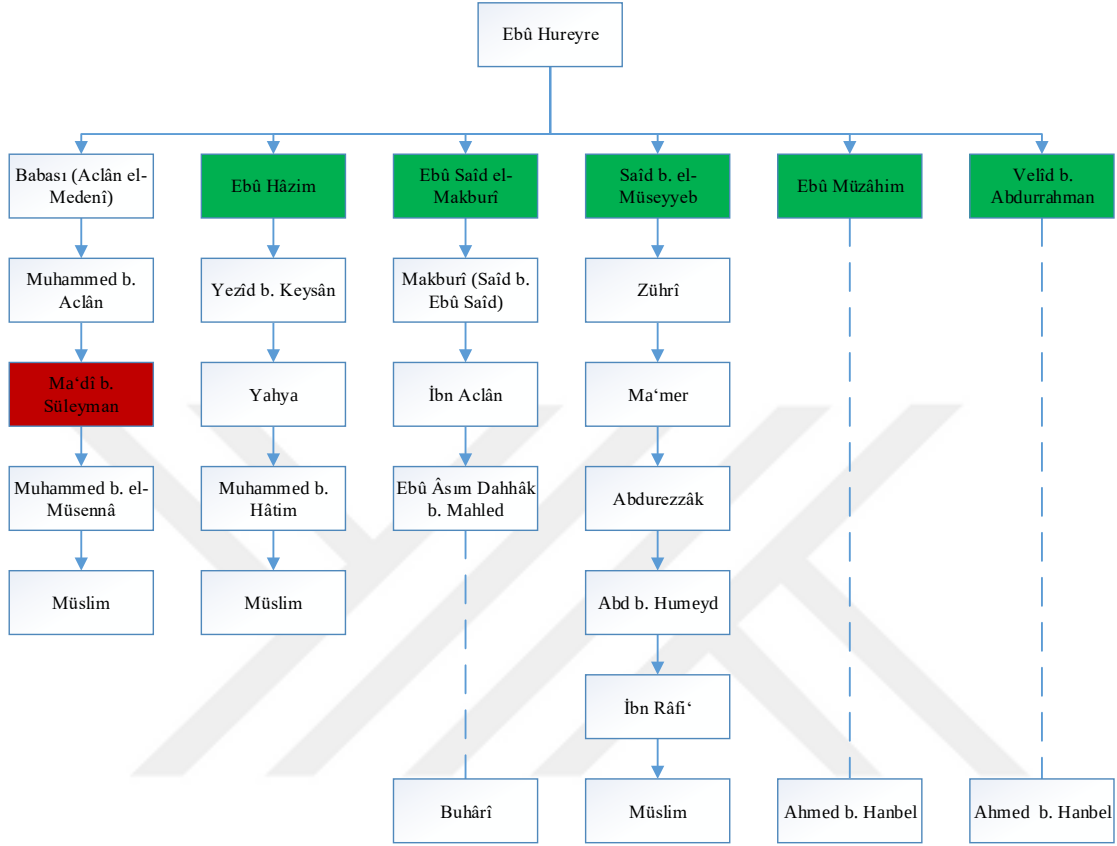
B. 11. Rivayetin İsnâd Şeması

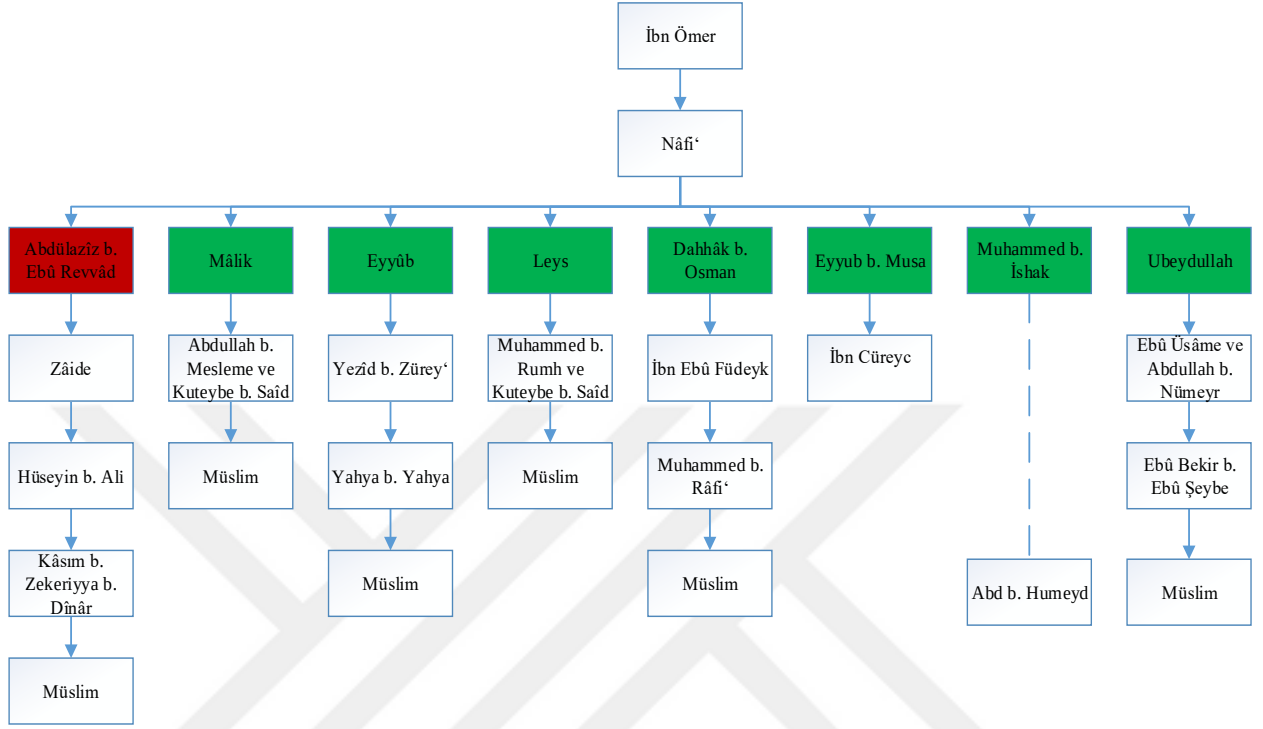
C. 15. Rivayetin İsnâd Şeması

D. 17. Rivayetin İsnâd Şeması

E. 21. Rivayetin İsnâd Şeması

F. 24. Rivayetin İsnâd Şeması

